Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

Hefte 8 Sønderborg Provsti
B Sundeved og Sydals

Torben F Jørgensen: Ullerup sogn 591 – Laurids J Nielsen, JWO og HP: Sottrup sogn 608 – Christen Jørgensen og HP: Nybøl sogn 618 – Marius Storgaard: Dybbøl sogn 626 – IB og HP: Broager sogn 634 – IB: Egernsund sogn 646 – IB og HP: Ulkebøl sogn 647 – IB og HP: Hørup sogn 656 – IB og HP: Lysabild sogn 663.

ÅRHUS 1982

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
Biolex = P Engelstoft: Dansk biografisk Leksikon
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
Kir Hdbg = Kirkelig Haandbog
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
PN = Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie I-IX
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer
egr = egregie (udmærkelse), 1 = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

ULLERUP

Af Torben F Jørgensen

Topografi

Areal 3402 ha. Ullerup sogn omgives af Felsted, Varnæs og Adsbøl sogne (Åbenrå provsti) samt Nybøl og Sottrup sogne (Sønderborg provsti). Sognets nordgrænse (NV-SØ) følger kystlinien langs Als fjord. Sognet er næsten rektangulært med sider på 5-7 km. Vestgrænsen dannes for ca 5 km's vedkommende af Bovrup bæk, der løber i en dyb dal. Engang var Sundeved dækket af store skove, men skønt disse skove næsten blev ryddet, bevirkede de mange levende hegn, at det jævne, næsten ensartede landskab så ret afvekslende ud. I de seneste år er mange af disse hegn ryddet. Nordkysten er præget af klinter med op til en højde på 15 m. Mod syd er der en svag terrænstigning, største højde er Højryg (63 m). Kun enkelte søer, bl a Lundsø, med en del kunstige damme. Meget ensartede jordbundsforhold (moræneler).

Hovedvej A8 skærer sognet ved sydgrænsen. Amtsvejen Sønderborg-Åbenrå går gennem sognet (nord for Ullerup by). De lokale veje er for hovedpartens vedkommende smalle og bugtede. Banen Sønderborg-Tinglev havde indtil 1974 station (de sidste år trinbræt) i Avnbøl. Damperen Sønderborg-Åbenrå lagde tidligere til ved Ballebro. Her havde der fra ældgammel tid været overfart til Hardeshøj på Als. Siden 1959 overføres der biler på denne rute. Det var den eksplosive udvikling af Danfoss, der var årsagen hertil. Nu sejler der færge 2 gange i timen.

I de senere år er Ullerup sogn blevet stærkt industrialiseret. En række mindre industrier er opstået, og i sommeren 1977 tog Slagteriregion Syd sin store – 287 m lange – nybygning syd for Blans i brug. Her foretages 14000 slagtninger ugentlig, hvorved 375 mennesker har deres arbejde.

Byer Ullerup (Ugelthorp, Olderup, Ulderup) med kirke, præstegård, skole m biblfilial, admbygn, brandstat, kro, bankfilial, brevsamlst; Avnbøl og Avnbøløsten med bankfilial, mange handlende og håndværkere; Blans med skole, kro og et helt nyt boligkvarter.

Bebyggelser Ullerup Mark, Brobøl, Blansskov, Nørreskov, Ballebro, Avnbøl Mark, Bojskovskov, Kobberholm, Rufas, Trumbro, Filipsborg Parceller, Kelsbjerg, Lundsgårdsmark.

Gårde Bojskov, Ballegd, Avnbølgd, Avnbøllund, Brobølgd, Bækgd, Rugmosegd, Skrandisgd, Græshøj, Holmbogd, Filipsborg, Junkershof, Bøgebjerg, Blansgd, Skovled, Nørregd, St Stabel, Rehhof, Torsløkke, Skovgd, Højryg, Pilgd, Egeskovgd, Ladkær, Langagergd, Ballegd Vandml.

Skove Avnbøl Sned, Ladkær skov, Gammelskov, Nørremose, Blansskov, Bojskov. Til præsteemb 5 ha skov.

Fredede oldtidsminder 2 langdysser, 8 høje. Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Broager herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det Ullerup amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Ullerup, Avnbøl, Blans, Bojskov med Bojskovskov (hvoraf en del kirkeligt hørte – og stadig hører – til Adsbøl sogn).

Kommunesammenlægningen her skete på lokalt initiativ allerede i 1968, da de hidtidige sognekommuner Ullerup, Sottrup og Nybøl dannede Sundeved kommune.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 355 da, 12 ty; 1884 283 da, 45 ty; 1912 366 da, 68 ty, 17 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 1218 da, 120 ty (tilrejsende 170 da, 73 ty).

Ved følgende folketingsvalg 21/9 1920 657 da, 14 ty, 73 s; 11/4 1924 547 da, 13 ty, 190 s; 16/11 1932 486 da, 38 ty, 276 s; 3/4 1939 924 da (s medregnet herunder), 76 ty; 28/10 1947 850 da, 56 ty; 14/5 1957 820 da, 39 ty; 23/1 1968 961 da, 43 ty (Stat medd 1968,8).

Den ældre præsterække

En gammel tradition fortæller, at de første kristne dåb i Sundeved fandt sted i Bovrup bæk, der danner grænse mellem Ullerup og Varnæs sogne. Hvornår ved ingen. I middelalderen hørte Ullerup – sammen med annekssognet Adsbøl – til Slesvig stift, Ellumsyssel provsti.

Otto Holck er den første præst, man har sikkert kendskab til. Tillige kannik i Haderslev og generalofficial. Som sådan visiterede han 1496 og 1497 i Gettorf (ved Ejderen). Da Ballegd på den tid var i slægten Holcks eje, er det sandsynligt, at Otto Holck tilhørte denne slægt.

Thomas Jacobsen (Jepsen, Jebsen, Jacoby), OH's efterfølger nævnes som sp Ullerup-Adsbøl 1506 og 1516. Om ham fortæller A D Jørgensen i »Ullerup sogns ældre historie« (Sdj årb 1891), at han var barnefødt i Blans og synes at have fået sin uddannelse i Flensborg Frue kirke. I Ullerup oprettede han 1506 et St. Anna lag, der optog de fleste af herredets præster og 16 ægtepar fra egnen, både adelsmænd og bønder. Det holdt »gilder«, messer og forbønner og ydede broderlig hjælp til medlemmerne. St. Anna laget bestod kun en snes år, men F S Grove-Stephensen anfører vægtige grunde for, at T J ved reformationen konverterede til lutherdommen og blev siddende til ind i 1540'rne, idet han i et dokument fra 1543 kaldes hr Thomas til Ullerup. (»Munin« 3, 1969). I så fald har der været 2 præster til betjeningen af Ullerup og Adsbøl kirker allerede ved reformationen. St Anna lag omfattede nemlig også *Lavrents Momme,* der nævnes som præst i Ullerup, og indtil 1543 kendes desuden de to nedennævnte, E Estermann og P Matthiesen.

Everhart Estermann nævnes almindeligvis som den sidste katolske præst i Ullerup. Om ham vides ikke ret meget udover, at han tillige var kgl tolder, og at han rejser udenlands i 1527. Det fremgår af Frederik I's kaldsbrev for efterfølgeren Peder Mathiesen, udstedt på Gottorp 14/2 1527 på begæring »af vore kære sognefolk ved kirken i Ullerup med dens tilliggende kapel i Adsbøl« ... P M skal »som menigheden begærer

det, forkynde dem Guds ord purt og rent efter deres tykke. Med den besked, at om vor tolder E Estermann endnu er i live, så skal P M holde den kontrakt, som han har haft med ham om denne kirke«. (Carsten Petersen: »Slesvigske præster«, 1938).

1. 1527-48 **Peder Matthiesen,** der var gift, var efter ovenst den første, der udtrykkeligt blev kaldet som evangelisk præst i Ullerup. Døde her 1548.

2. 1548-70 **Johan Witte (Albinus) (Hans Hvid).** 1535 vicarius hos Slesvig stifts biskop. Gift. Flere sønner: Zacharias Witte, sp Nybøl. D ca 1570.

Biskop Tileman von Hussens kaldsbrev for J W findes endnu (Kirkeh Saml 4,3 1868). Det hedder heri, at da sognemændene énstemmigt har valgt J W til præst, kalder J v H ham med pålæg om at leve et ærligt, kristeligt liv, prædike Guds ord ret og rent og forvalte Kristi sakramenter ret. Det er altså biskoppen, der kalder uden nogen form for henvisning til kongen eller arvedelingen mellem Christian 3 og hans brødre (1544).

I J W's embedstid udskilles Adsbøl sogn som selvstændigt pastorat (eller bliver måske først et kirkesogn nu). Som grund hertil anføres oftest, at Gregers Ahlefeldt havde bygget en gård ved Alnor (Gråsten). G A ønskede, at J W skulle være sp Adsbøl, men J W ville ikke forlade Ullerup. 1567 optræder J W ved en ordination sammen med hr Matthias i Adsbøl.

3. 1571 eller 1572-1589 **Ove Jensen Lund** (Ovenus Lundius), f Varnæs 15 ... Fader: Sp Jens (Jürgen) Lund. G Dorothea ..., f 1552, sen g m eftermanden. D Ullerup 4/11 89. 67 sp Medelby, forjaget herfra s å, fordi han ikke ville ægte datteren af afd sp Niels Struck. 68 kantor ved den nyoprettede Haderslev latinskole. Hvis det er ham, der under navnet Ovenus Lundius Flensburgensis i april 72 immatrikuleres i Rostock, indsættes han først i Ullerup sent på året 72.

Kaldelsen af O J L vakte megen strid. 1564 var Frederik 2's yngre broder, Hans (den Yngre), ved arvedeling blevet hertug af Sønderborg. Men han fik et dårligt forhold til de adelige godsejere og tillige til bønderne, da han opkøbte gårde, ryddede hele landsbyer, bl a i Ullerup, og førte en hensynsløs godsadministration. Efter J Wittes død havde sognets adelige og med dem adskillige bønder ønsket hans søn Zacharias, siden 1560 sp i Nybøl, som hans efterfølger. Men hertugen lod Ove Lund kalde. Dette vakte misfornøjelse; et par af sognets unge adelige søgte endog at forhindre OL i at gå på prædikestolen og forlod derefter kirken fulgt af adskillige bønder (6/1 1573). Ved hertugens støtte blev OL siddende og efterhånden almindelig anerkendt. Men 1580 oprettes et andenpræsteembede i Ullerup, det såkaldte diakonat.

4. 1589-1646 **Niels Johansen Witte (Nicolaus Albinus),** f Ullerup 1558, dim Flensborg 15..., imm Rostock 81, imm Wittenberg 6/6 84, rektor Sønderborg, adj min cum spe succ Ullerup 89. Gift 15... Dorothea ..., f 52, d 6/10 1619 (enke efter 3). D 15/11 46. Svigerfader til J M Lange og J J Lund.

NJW var strengt luthersk. 1608 dedicerer Niels Heldvad sin Prognosticon Astrologicum til ham (blandt andre). 1632, da provst Johann Riesler er faldet i unåde hos hertug Filip (siden 1622 den første af de glücksborgske hertuger), tilkaldes NJW for at ordinere Rieslers efterfølger som provst og hofprædikant, Johs Gravilejus. 28/8 1636 indvies en ny kirke i Ullerup sogn. Hertug Filip har bygget sig et sommerslot, Filipsborg, og en af fløjene er indrettet som kirke (Både slot og kirke blev nedrevet inden 1700). Under trediveårskrigen – 1627 – landede kongelige danske krigsfolk og udplyndrede hele Sundeved, også kirkerne.

Allerede ret tidligt fik NJW kapellan, så der hele hans embedstid var 2 – undertiden 3 – præster i sognet deriblandt:

1618-25: **Jacob Hermansen Lange (Jacobus Langius),** f Flensborg 1587 ell 88. Forældre: Borgmester Hermann og Brigitta Finck, imm Rostock 1608, imm Wittenberg 11, gift 18 Cathrina Nielsd Witte, dt af NJW, senere gift m 5. D Ullerup 25/8 25. 1627-1646 og siden NJW's efterfølger:

5. 1646-59 **Johann Jørgensen Lund (Johannes Lundius),** f Nybøl 1602. Forældre: sp Jørgen Jensen L og Salome Zachariasd Witte, imm Hamborg 23/11 24, Rostock 25. Gift 1) JHL's enke. 2) 54 Mette Joachimsdatter Holst, f Flensborg ca 1632. Fader: købmand og deputeret Joachim Holst. D Ullerup 5/11 59. Dt. gift m sp P M Warde, Hjordkær.

6. 1660-64 **Lorentz Jensen (Laurentius Jessen, Lorentzen),** f Als 16.., dim Odense 52, imm Kbh s å, g 1660 Mette Holst, formandens enke. D Ullerup 24/4 64.

7. 1665-79 **Jacob Eberhardsen Vette,** f 1634 Flensborg. Fader: borgmester Flensborg Eberhard V. Imm Hamborg 21/4 54, Rostock 56, cand Hamborg ell Flensborg, g 1665 Mette Holst, enke efter 5. og 6, d 29/10 1719. D Ullerup 29/9 79. Fader til vesperprædikant Eberhardt J V, Sønderborg, og Joachim J V, sp Trelstorp (Husum provsti, d 1717).

8. 1680-1726 **Philip Johansen Lund (Philippus Lundius),** f Ullerup 1657 (ell 59), forældre: sp Ullerup J J Lund og Mette Holst. Dim Flensborg 76, imm Jena s å, 1722 kirkeinspektør (provst) f de glücksborgske sogne i Sundeved og Angel (sm m sp Broager Johs Harboe). G 1) 24/10 81 Catharina Elisabeth Johansd Schultz, f Harburg 1651, datter af advokat Harburg Johannes S og Anna Christina Jacobsd Dirchs (Dircksen). Brylluppet stod på Glücksborg slot, hvor hun havde været kammerpige hos hertuginde Christiana. D Ullerup 9/12 1700. G 2) 13/6 1702 Agnes Hedwig Klauenberg, datter af sp Zarpen Henrik K og ... Christiansdatter Kortholt. Også dette bryllup stod på Glücksborg slot, hvor også hun havde været kammerpige. D 18/12 31. Med

1) sønnerne H P Lundius, sp Kappel (død 74) og Chr Ernst Lundius, sp Flensborg St Johannes, till provst Flensborg amt og Bredsted. Døtre gift S Thomsen, sp Adsbøl-Gråsten, og C Hammerich, sp Ullerup.

PJL var ganske lille, da faderen dør, og kun 22 år, da hans 2. stedfader dør. Hertug Christian ønsker ham imidlertid som sp i Ullerup. I nådensåret må han opholde sig i København (»da er der dänischen Sprache nicht allerdings kündig war«), vender hjem, præsenteres og vælges til præst her. D her 26/9 26.

9. 1726-58 **Christian Henriksen Hammerich,** f Glücksborg 18/4 1693. Forældre: hof- og slotspræst Glücksborg, provst Sundeved Heinrich Hinrichsen H og Anna Magdalena Hartmann. Dim Flensborg 1711, imm Wittenberg 23/9 s å, imm Kiel 27/6 15. Adj min cum spe succ Ullerup 22. Gift 1) Ullerup 22 Sophie Augusta Philipsdatter Lundius, f her 1691, datter af 8. D her 6/9 26. G 2) 27 Anna Eleonora Eberhardsdatter Vette, døbt Sønderborg 26/1 01. Forældre: vesperprædikant Sønderborg Eberhard Jacobsen V og Eleonora Friedrichsd Christiani (hendes farfader sp 7). D Ullerup 30/5 83. Børn m 1) Philip Ernst H (1723-70), sp Kværn (Flensborg provsti), m 2) døtre gift diakon 8 her, Holst, eftermanden som sp her, Posselt, samt J C Jessen, sp Stenderup. D Ullerup 18/3 58.

I CH's embedstid indførtes Varnæssalmebogen. Inden da havde man klaret sig med de salmer, menigheden kunne udenad, en snes stykker ialt.

1735 bestemte hertug Friedrich af Glücksborg, at der hver 3. søndag skulle prædikes på tysk i Ullerup og hans øvrige sundevedske kirker, og at der i skolerne skulle undervises både på dansk og på tysk. Dette vakte voldsom modstand i befolkningen, og der blev klaget til kongen, Chr 6, der afæskede konsistoriet på Gottorp erklæring i sagen. Overkonsistorialråd Chr Ernst Lundius, der var provst i Flensborg og født i Ullerup (fader: sp 8), erklærer, at han har konstateret, at indbyggerne ikke kan tysk, men at der i ældre tid af og til – når adelige personer gik til alters – var blevet prædiket på tysk, så blot der ikke gjordes større indgreb i den danske gudstjeneste, kunne det være godt med lejlighedsvis tysk prædiken, ligesom det ville være et gode, om der undervistes i begge sprog. Privat bebrejdede hertugen af Augustenborg, Christian August 1, der ejede Avnbølgård, sin fyrstelige kollega, at han forlangte tysk prædiken, som menigheden jo slet ikke forstod. 1740 stadfæstede kongen imidlertid hertugens bestemmelser. De tyske gudstjenester blev dog efterhånden færre og faldt helt bort efter 1779.

I »En sundevedsk bondeslægts historie« fortæller Peter Andresen flere småtræk fra CHH's tid, bl a om »halsjernet« eller gabestokken ved kirken, hvor tyve o l blev anbragt. Hjælpepr hos Hammerich, se diakon 8 og sp 10.

10. 1758-88 **Johann August(us) Christian(sen) Posselt,** f Uge 26/3 1728. Forældre: sp Bjolderup Christian P og Margaretha Eleonora Valentinsd Hübschmann. Imm Jena 3/10 46. 58 adj min cum spe succ Ullerup, 18/12 58 sp her, ord 1/3 59, intr 15/3 59. Gift Ullerup 3/8 59 Eleonora Marie Christiansd Hammerich, f her 15/3 32, forms datter, d her 15/6 88. Børn: Christian Fredrich Posselt, f 61, død 1819 som provst Oldenburg, 3 døtre efter tur g med Daniel Petersen, sp Bov (se side 510), samt Catharina Margaretha Posselt, f 64, 00, g med sp Selent (Kiel provsti) Johann Stephan Tychsen, og sønnen Christian August Posselt, f her 24/4 69, teol eks Gottorp 85, d her 25/12 88, ugift. D 5/8 88 her.

JP var kun hjælpepr ganske få dage, da Hammerich døde. Han blev kaldet til sp her, samtidig med at svogeren Holst blev diakon. Familien var pietistisk, og der opstod vækkelse i sognet i 1760'erne. Men iflg J Brodersen (»Fra gamle dage«, 1912) fik den herrnhutisk farve, hvorfor de vakte søgte i kirke hos præsten Hans Balsløv i Dybbøl, der var herrnhutisk sindet. Deres forsamlinger blev afholdt i Avnbølgård hos Asmus Jessen, hvor brødremenighedens rejseprædikanter fik deres tilholdssted. Nuværende viceborgmester i Sundeved kommune, N P Thuesen, fortæller (»Munin« 11, 1980), at han i et arvet chatol fandt over 30 breve fra 1780-1820, skrevet til medlemmer af hans familie med tilknytning til brødremenigheden. Disse breve fortæller om mennesker fra Ullerup, der blev grebet af vækkelsen, bl a Jakob Nissen, der blev missionær blandt eskimoerne i Labrador, og Jens Petersen, som blev sjælesørger i Niesky og senere i Zeist (Holland), hvor han døde 1803.

I JP's embedstid skete der mange begivenheder, der fik vidtrækkende følger for Ullerup sogn. Forordningen af 14/8 1766 indførte arvefæste og lod en række byrder afløse af pengeydelser, ligesom der skulle ske en udskiftning af jorderne. Dette gennemførtes for Ullerup bys vedkommende de nærmeste år derefter. 1779 døde den sidste hertug af Glücksborg, Friedrich Hinrich Wilhelm, og da han ikke efterlod sig arvinger, hjemfaldt lenet til kongen. I København handlede man hurtigt. De glücksborgske godser udparcelleredes, og parcellerne solgtes ved auktion. De nærmeste år herefter byggedes en række nye selvejergårde i Ullerup sogn, fri for hoveri og anden pligt. De lå midt på deres marker. Ejerne var dygtige og fremsynede. Sognet fik et andet præg. Næsten 80 år efter skrev sp N L Feilberg i sin visitationsindberetning (1855) følgende om Ullerup sogns beboere: »Karakteristisk for menigheden er en nedarvet hengivenhed for kongen, som eftergav dem hoveriet, da han arvede fyrstendømmet Lyksborg, hvortil størstedelen af sognet henhørte. Folkefærdet er temmelig tilbageholdende, og der vil tid til at vinde dets fortrolighed; det er også stolt, tilbøjeligt til at kritisere og angst for kritik, hvorfor man i selskaber hellere tier end taler.«

11. 1789-1804. **Andreas Gottlieb Lorentzen Fabricius,** f Medelby 27/8 1832. Forældre: sp Medelby Laurentius Andresen F og Anna Jo-

hannsd Boëthius. Imm Helmstedt 13/5 49, imm Kbh 9/5 53, tentamen Medelby 52. G 2/12 57 Maria Sophia Autzen, f Aventoft 14/3 26. Forældre: sp Aventoft Johann Ludolph og Anna Elisabeth Bahnsen. 8/5 57 sp Humtrup, 13/2 89 sp Ullerup, d her 11/9 1804.

Børn: Laurentius Wilhadus F, f Humtrup 17/7 60, imm Kbh 3/10 80. Blev ledende medlem af Brødremenigheden, biskop 1814, d Bertelsdorf 25. Anna F, f Humtrup 62, 75 elev Christiansfeld (fra kostskolens start), gift 90 societetsforst Stockholm J F Wick. Johann Ludolph F, f Humtrup 8/2 64, imm Kbh 5/9 81, pr Brødremghen Gnadau (Sachsen), 25 biskop Herrnhut, d her 3/11 38.

AGF er uden al tvivl den ældre præsterækkes interessanteste personlighed. Som kun 25-årig var han med stort flertal blevet valgt til sp i Humtrup. Her var under forgængeren, Bruhn, sket en vækkelse. AGF sluttede sig til de vakte, kom i forbindelse med Brødremghen, en forbindelse, der yderligere udbyggedes, da han året efter blev gift med Bruhns enke.

I Humtrup prg samledes også undertiden et konvent, hvis medlemmer var »de troende præster« og Brødremghens rejseprædikanter. Udover gudstjenesterne lod AGF hver søndag holde møde i sognet, ligesom der hver uge var møde for mænd og møde for kvinder. Brødremghens rejseprædikanter virkede her sammen med ham. Desuden underviste han selv sine sønner og tre andre præstesønner, der alle blev dimitteret til universitet af AGF og stærkt præget af hans indstilling. (Jfr Brodersen).

Efter forflyttelsen til Ullerup, der økonomisk var et langt bedre kald, skrev AGF til præstekonferencen i Herrnhut (14/3 93) at han i Ullerup »havde den glæde at forefinde flere vakte, der havde kærlighed til Brødremghen, end i Humtrup.« Han udtrykker sin glæde over, at Hans Windekilde – en af hans før omtalte elever – 1792 er blevet diakon her. I nabosognet – Sottrup – er Windekildes broder præst. Også han havde været blandt AGF's elever. De tre samarbejder nu. I et følgende brev til Herrnhut hedder det bl a : »I vore dage skal vi da så meget mere forbinde os med hinanden ved en broderlig kærlighed under Jesu kors, for at evangeliet ikke skal frarøves os ved verdensvisdommens nuværende ånd og tilintetgøres for os ved menneskelig visdoms fornufttaler.« Også Hans Windekilde sender fra Ullerup breve til konferencen. AGF skriver om ham: »Da jeg har mærket, at min kære kollega har mere salvelse og flere gaver end jeg til at betjene Guds børn, så er det mig meget behageligt, at han også er villig til at gøre det.« (Kirkehist Saml 7,4[2], 1961).

I »Vækkelsernes frembrud« 4, 1967 s 136, skriver APT, at de herrnhutiske præster interesserede sig langt mere for kredsen af vakte og »forbundne« end for det »almindelige sognearbejde«. Dette synes ikke umiddelbart at gælde Fabricius/Windekilde i deres Ulleruptid, selv om de havde særlige sammenkomster med en mindre kreds af vakte. Men AGF samarbejdede f eks om mange ting med gdr Hans Andresen, der ikke regnede sig blandt de vakte, skønt han kunne store dele af Bibelen og salmebogen udenad. Bl a fik de – trods stærk modstand – indført, at lig skulle køres til kirke, ikke bæres, og kirkens to enmandsknæfald fik de afløst af et større rundt knæfald. (Jfr Peter Andresen). Udskiftningen og udparcelleringen af de tidl herregårde bevirkede også, at AGF blev optaget af mange »verdslige« gøremål. Desuden gik han ofte på husbesøg. Under et af disse opdagede han drengen C W Eckersbergs talent for tegning. Det var en håndværkersøn, f 1783 i Varnæs, men opvokset i Blans i Ullerup sogn. Begge præster interesserede sig for ham og tilskyndede ham til også at få lært malerhåndværket. I hans 14. år rejste han til Åbenrå og senere til Flensborg og København, hvor han fik afgørende betydning for dansk malerkunst. (Se E Hannover: Maleren C W Eckersberg, 1898, og Peter Bech: Fra E's barndom, Sdj Mdsskr 1947).

AGF's sidste år blev svære. Alvorlig sygdom hindrede eller vanskeliggjorde hans arbejde, stridigheder i sognet pinte ham, og samarbejdet var ikke godt med Windekildes efterfølger, Johann Meyland, som var rationalist. Desuden fik han personlige trosanfægtelser (skildret af Brodersen). Hans enke rejste til Christiansfeld, hvor hun døde knap to år efter.

12. 1805-23. **Mat(t)hæus Gottlieb Chemnitz,** f Trelstorp 25/1 1763. Forældre: sp Trelstorp Cornelius C og Marina Johanne Schmid. Imm Kiel 28/4 83, c Gottorp 87, 3. kar m A. G Ullerup 10/11 89 Ida Margrethe Carstens, f Sønderborg 18/8 68, død 22/4 26. Forældre: købmand Flensborg, ejer af Nordborg slot Hans Bogislaus C og Anna Charlotte Zoffmann. 87 huslærer Østerbygård, 29/4 89 diakon Sønderborg, 10/10 94 sp Ødis, 22/2 1805 sp Ullerup. D her 18/11 23. Søn: Johan Bernhard C, kompastor Burg/Femern, sen sp Alt-Rahlstedt, medl holst ständerfors 1853-54. Sønnesøn: M Th B C, borgmester Haderslev (H P Hanssen: Tilbageblik II, 168ff.)

Ifølge P Andresen var han en gammelluthersk præst, veltalende og meget begavet, og han havde altid en fyldt kirke (sål også Brodersen). I en årrække drak han meget. Kom han ind til folk, måtte brændevinsflasken og »præstens glas« frem. Men folk bar over med ham, dels var han en mand, der altid havde noget at sige, dels havde han det ondt hjemme. »Han dømte sig selv hårdt, andre meget mildt og var alle dage ulykkelig. Han troede, at man på dommedag straks skulle gå mod øst. Han forlangte derfor at blive begravet i kirkegårdens sydøstlige hjørne, han kunne så være ovre ved Bøffelkobbel, inden de sidste kom op af gravene. Han var bange for trængsel.«

Drikkeri var overhovedet ret udbredt på denne tid, en kendelse fra det gottorpske overkonsistorium 14/6 1810 idømmer 9 unge karle fra sognet straffe på fra 2 til 15 dages fængsel på vand og brød, fordi de ved en vielse i Ullerup kirke

havde taget en brændevinsflaske frem og drukket af den. Kendelsen skulle med udtalelse af den største misbilligelse oplæses i alle Sundeveds kirker. (»Munin« 8, 1975).

13. 1824-47. **Oluf Meyer,** f 29/3 1781 Magstrup. Forældre: smed Magstrup Peter Olufsen M og Kirstine Sørensd. Dim Had 99, imm Kiel 10/4 s å, imm Kbh 5/11 1802, c 20/1 03. G Vejle 25/6 12 Johanne Marie Wichen, f Vejle 27/10 92. Forældre: forvalter, forpagter og forligskomm Vejle Søren W og Maren Iversen. Huslærer 8 år Rysensteen, 6/3 11 feltpr, 15/11 12 feltpr ved Horsens, 1813 dansk og tysk feltpr ved hele det bevægelige armekorps, underv samtidig i dansk ved univ og forstinst Kiel, 17/6 14 sp Asferg-Fårup, 8/8 14 rang med sp Kbh, 16/11 24 sp Ullerup, død her 21/1 47. (Nogen uoverensstemmelse vedr personalia: Achelis har skolegang Husum og Haderslev, fader: Kniplingskræmmer og smed, fødselsdato 21/3. Wiberg har stud Husum.)

Hjpr hos Oluf Meyer: a 1840-43. **Martin Hinrich Kaftan,** se sp Løjt (side 412). b. 1843-47. **Christian Damm,** se sp Hostrup (side 497 og PN IX B, 1262, 1264 og særudg, s 412, 414).

Meyer var rationalist, men over for menigheden lod han sig ikke mærke dermed. Når han talte om det religiøse, sagde han dog altid »vi rationalister«. Som præst var han god til at forklare alting naturligt – selv de vanskeligste sager (P Andresen). OM var en stor og kraftig mand, myndig og med et tydeligt præg af årene som feltpræst. På de fleste virkede han mere som officer end som præst. Var han sammen med andre, var det ham, og helst kun ham, der talte. Utvivlsomt var også årene i felten hans livs helt store oplevelse. (iflg CP og Dahls optegnelser). I Asferg-Fårup synes han at have haft succes. Biskop Birch anså ham for en af stiftets værdigste lærere. (Barfods Danske Gejstlighed, 1850). I Ullerup opførte han 1827 den nuv prg – ualmindelig smuk – den meget skønne have med sjældne træer og blomster. Fra 1/5 1833 findes der en visitationsberetning fra OM til generalsuperintendent Adler. Den handler i alt væsentligt om skolernes og fattigvæsenet i Ullerup. På begge områder fik OM indført reformer. Først efter OM's komme hertil udskiftes de gamle tyske skolebøger med danske (Ca 1829). Fra gammel tid havde det været skik, at der ved bryllupsbordet blev båret en tallerken om, hvori folk lagde penge til de fattige. Et af de første steder, denne skik blev afskaffet, var i Ullerup. Fattigvæsenet skulle organiseres. I 1832 fik OM en fattigfoged ansat, der skulle befri sognet for »tryglere og dagdrivere.« (M H Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid, 1944). Der blev dog også tid til imellem de mange gøremål at slappe af, ofte ved et spil kort på »Klubben« i Gråsten. OM's forkyndelse afspejles formodentlig af et brev, som en pige fik fra sin fader, da hun skulle konfirmeres (ca 1835), hvori han bl a skrev: ... Den treenige Gud være nu æret og priset, fordi I alle kære børn haver lært den kristelige religion rent og godt ... Skulle derfor nogen af eder (som Gud forbyde) på hin store dag blive afvist til den venstre side, som skriften siger, da vil jeg se på dem med foragt, ikke fordi det skulle være mig ligegyldigt, men for at prise Guds retfærdighed, thi I have lært Guds ord purt og rent ...« (P Andresen).

Diakonatet havde i mere end 20 år stået ledigt. Hvert 5 år blev der fornyet en dispensation, så det ikke blev opslået. I sognet så man det gerne nedlagt, vist mest fordi man vidste, at det ville være nødvendigt med en delvis ny – og dyr –prg til dette embede. Men 1836 blev det besat. I den næste halve snes år præges kirkelivet i Ullerup af en række – ialt 6 – yngre præster, hhv diakoner og hjpr (de sidste 7 år af sit liv sad OM bundet til en sygestol). I sin indberetning fra 1837 glæder Meyer sig over, at det herrnhutiske sektvæsen er ophørt, og understreger omhyggeligt, at »et stort gode for de herværende præster er det flittige kirkebesøg af flertallet af beboerne, og at der kun er en enkelt familie, der ikke går til alters, Således har jeg fundet det ved min embedstiltrædelse for godt 12 år siden og denne gode tilstand har stadig holdt sig.« Både APT (VII,169) og Asger Nyholm (»Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850«) understreger, at flertallet af disse præster i deres studietid i Kiel er blevet kristeligt vakt ved Claus Harms's forkyndelse og virksomhed og samtidig blevet nationalt bevidste ved den slesvigholstenske bevægelse i byen. Er de blevet accepteret i Ullerup? Ja, alt tyder på det. Kun få følte deres »tyske« præg og baggrund som noget fremmed.

Når Feilberg i sin beretning i 1855 skriver: »Kun i den såkaldte tyske tid var kirken næsten tom, medens de slesvig-holstenske præster fungerede« er det næsten sikkert, at han kun hentyder til 1848-50 og især til Fr Petersen og J Ed Petersen. Altergangstallene viser nemlig et ganske andet billede. 1845: 1469 46: 1504 47: 1434 48: 685 49: 573 50: 1073 51: 1137 52: 1199 53: 1256 54: 1258. Disse tal anfører Feilberg selv som en anmærkning til beretningen. (Alterg. frekv. 1845-54 i % af indbtal 1765: 83.2, 85.2, 81.2, 38.8, 32.5, 60.8, 64.4, 67.9, 71.2, 71.3). Utvivlsomt er det ganske korrekt, når Kn Fabricius skriver: »Dog nåede Sundeved-Als først under treårskrigen at få sin egentlige nationale vækkelse.«

Diakonrækken

1. 1580-89 **Peter Johansen Guldager (Johannes, Petrus, Gulagger, Chrysochorius),** f Ærø. Fader: sp Ærøskøbing Hans Nielsen, d 60 (?) Imm Rostock 2/6 69.

2. 1589-1622 **Jacob Knudsen Spandovius (Jacobus),** f 1559, gift Dorothea ..., f 1557, d Ø Løgum 1640. Søn: A J Spandovius, sp Ø Løgum (s 423). D Ullerup 25/12 22.

Embedsindtægterne var måske ikke særlig store. I hvert fald ses det af kirkeregnskabsbogen for 1614, at »de eerbare und wolgeachtete« Jens Jebsen, Blans (i familie med førnævnte katolske sp Th Jebsen), skænker diakonatet 70 mark

lybsk. Den årlige rente, 4 mark 6 skill skal udbetales diakonen. (»Munin« 8, 1972).

1622-32 betjenes diakonatet af sp og hans adj.

3. 1632-1685 **Peter Hansen (Johansen, Petrus Johannis),** f Jylland 16.. Gift, konen død 71. Svigerfader til eftermanden. D Ullerup 25/2 85.

4. 1685-1723 **Niels Kühl (Nicolaus),** f Sønderborg 26/1 1645. Fader: borgmester Sønderborg Hermann Kühl, stud Sønderborg 66, imm Kiel 27/7 s å, imm Königsberg 17/5 67, præceptor Sønderborg 73, adj min cum spe succ Ullerup diakonat 76, diak her 84 (idet forgængeren muligvis renoncerede) ell 85. Gift 1) Ullerup 4/11 76 Sophia Hedwig Petersd. Fader: NK's formand, hun enke efter bonde i Blans, d 98. G2) Sottrup 4/10 98 Anna Maria Mathiasd, f Snogbæk 11/2 70. Forældre: sp Sottrup Mathias Carstensen Lorentzen og Mariche Nielsdatter Bruno, d 42. Med 2) 12 børn. Svigerfader til efterfølgeren J G J Oest, der var hans adj 1718-23. D Ullerup 23.

CP skriver om ham: »da han sidder og taler latin med sig selv i sin dagbog, rører han også ved nogle svage punkter i sit liv. Den 3. pinsedag, efter overstået pinseprædiken, ledsagede han Just Lauenstein (borgmester i Haderslev) til Sønderborg og Lyksborg, »på hvilken rejse jeg begik en synd, idet jeg drak mere end godt var, hvilken synd Gud, som er en kilde til al barmhjertighed, ville tilgive sammen med utallige andre kendte og ukendte.« (1681) Et par år efter passerede det samme igen.« Iflg P Andresens optegnelser var han »en umådelig stærk og svær mand, og han var dygtig til at mane. Han kunne sidde hjemme i sin stue og sige folk, hvor dette eller hint kreatur var, som man havde søgt forgæves efter i flere dage. Han manede en møller ned i Kasmusdam, en mand i Tranekær og en i selve kirken.«

5. 1723-46 **Johann Georg Johansen Oest,** se sp Sottrup.

6. 1746-48 **Hinrich Hinrichsen Hammerich,** se sp Sottrup.

7. 1748-58 **Andreas Caspar Berninck,** se sp Sottrup.

8. 1758-83 **Wilhelm Johansen Holst,** f Stenbjerg 2/8 18. Forældre: sp Stenbjerg (Flensborg provsti) Johannes Petersen H (død 45) og Anna Catharina Buchholtz. Imm Jena 6/5 39, tentamen Stenbjerg 46, teol eks Flensborg 49. Gift 1) 19/7 67 Anna Magdalena Christiansd Hammerich, f her 13/1 31, d her 25/1 70, datter af sp 9. G 2) Ullerup 10/7 72 Catharina Margaretha Posselt, f Bjolderup 17/7 42, d Ullerup 27/3 76. Forældre: sp Bjolderup Christian P og Margaretha Eleonora Valentinsdatter Hübschmann. G 3) Ullerup 26/1 79 Anna Christina Feddersen. 52 adj min cum spe succ sp Ullerup, 58 diakon her, 23/12 83 d her.

WH måtte affinde sig med, at den langt yngre svoger (2 gange) blev sognepræst her, til trods for, at WH i 6 år havde været hjælpepræst og måske havde kunnet håbe på embedet. Han blev indsat i diakonembedet samme dag som svogeren. En nevø, Johann Friedrich Hammerich, søn af sp Kværn, blev faderløs 1770 og fik ophold hos WH. Mange år senere, da han var blevet en bekendt boghandler i Altona, skildrer han plejehjemmet i meget mørke farver. WH var hypokonder, præget af den lange ungkarletid, hjemmet trist. (S. Prov. Ber. 1828) Se i øvrigt sp 10.

9. 1784-91. **Niels Boysen (Nicolaus Boisen),** se sp Nybøl.

10. 1792-97 **Hans Nielsen Windekilde (Johannes),** se sp Vilstrup (side 143) Se også omtalen her under A G Fabricius.

11. 22/9 1797-31/8 1810. **Johann Meyland (Johannes Mayland),** se sp Sommersted (side 299). Se også sp 11 her.

1810-36 embedet ikke besat.

12. 1836-41 **Emil Momsen,** f Dybbøl 15/8 07. Forældre: sp Dybbøl Jonas M og Johanne Helene Balsløv. Skolegang Flensborg, stud Kiel 26/10 27, c Gottorp 32 (2 kar m s r A) gift Sønderborg 30/3 37 (hans kusine) Sophie Christine Momsen, f Sønderborg 10/5 05. Forældre: sp Sønderborg Aleksander M og Sophie Marsilia Prehn. Huslærer Slesvig, 18/10 36 diak Ullerup, død N Løgum 16/8 41 (»slimfeber«). Søn: Johannes J A M, se Burkal (PN IX B 1250, 1257). PN-stamt 4.

Om EM skriver Brodersen: »Han var et nidkært og velsignet Jesu vidne, ... en meget alvorlig mand, så al letsindig tale forstummede i hans nærværelse. Hans gudstjenester blev besøgt milevidt fra, og kirken var fyldt til sidste plads. I hans forkyndelse var rent skel. Efter Guds ord skilte han mennesker i to flokke, i troende og vantro, i Guds børn og verdens børn, hvorfor han også blev hadet af Kristi fjender, men elsket af Jesu venner. Ved ham fik Guds rige i sognet vældig fremgang. Mange sjæle blev omvendt til Gud, så de helliges forsamlinger, der før hans komme til sognet blev holdt hos skrædder Tuchsen, fik større tilslutning.« Han døde hos broderen, der var pr i N Løgum, og blev begravet der. Enken blev så husbestyrerinde hos denne ugifte broder.

13. 1841-43. **Peter Petersen Damm,** f Bovrup, Varnæs sg, 21/4 01. Forældre: indsidder Varnæs Peter Hansen D og Gunder Peters. Skoleg Had, stud 26, imm Kiel 14/4 s å, c Gottorp 30, 2 kar. G Åbenrå 23/10 41 Dorthea Helene Poulsen, f Åbenrå 26/1 20. Forældre: spander Åbenrå Thomas P og Maren Oeland. Privatlærer Haderslev, 18/4 37 rektor Åbenrå borgersk, 6/12 41 diak Ullerup. Død her 16/8 43.

Trådte vistnok i Momsens fodspor. Den unge enke, med hvem han havde 2 børn, flyttede til Åbenrå, hvor hun giftede sig 24/10 64 med musiker (og musikhandler) Jørgen Wilhelm Christian Knaack. Hun døde Åbenrå 6/3 1903.

14. 22/12 43-5/5 49. **Peter Hjort,** se sp Hoptrup (side 141).

15. 30/7 49-5/8 50. **Jacob Edward Petersen (Eduard),** se sp Vonsbæk (side 172).

1850-73 embedet ledigt, bestyret af sp.

Tiden 1847-1919

I 1847 afløses Meyer af sognepræsten i Vester

Vedsted *N L Feilberg* (1847-48, 1850-64). I Tyske Kancelli var man stærk modstander af, at NLF skulle have dette vellønnede embede, først og fremmest fordi han ikke var uddannet i Kiel. NLF søger så privataudiens hos Chr VIII, der opholder sig på Før, og bliver velvilligt modtaget. F udnævnes og modtages med den største tillid fra alle sider i Ullerup. Navnlig betager det folk fra den første dag, at F ikke blot har let ved at tale med mennesker, men også i sjælden grad forstår at lytte, ligesom han aldrig synes fornærmet, når nogen siger ham imod. Modtog »almindelige« mennesker ham med tillid, gjaldt dette i ikke mindre grad de »vakte« – også herrnhuterne – et brev fra orgelbygger Jürgen Marcussen (26/2 48) til den 50-årige Anne Marie Andresen vidner tydeligt herom: »Jeg har talt med pastor Feilberg om dig og er overbevist om, at du hos ham vil finde al den trøst og opmuntring, som den ene kristne kan give den anden, som et kristeligt skriftebarn kan vente sig af sin skriftefader og sjælesørger.«

Men mens Feilberg kører sit sidste flyttelæs ind i præstegården, tordner kanonerne ved Bov. På sine gamle dage (1888) nedskriver F sine erindringer fra disse krigsår. (Udg. af H P H Novrup i »Fra Ribe Amt« 1938 og 39). De nærmeste måneder skildres her som højst urolige for Feilberg. Efter prædikenen 17. s e trin undlader han at oplæse den prov fællesregerings anordninger. Et par dage efter bliver han afskediget. »Diakon Hjort blev konstitueret som hovedpræst i mit sted. Jeg begav mig til provst Rehhoff i Åbenrå og forklarede ham det uheldige for menigheden i min entledigelse under de nuværende forhold. Der var kun 2 slesv-holst familier i sognet. De øvrige sognefolk ville måske afholde sig fra deltagelse i gudstjenesten, dersom man nægtede mig tilladelse til at prædike. Jeg kunne jo prædike til afstensang kl 2, og Hjort ville vel nok være villig til at give møde og passe på, at jeg ikke politiserede. Rehhoff tog meget venlig imod mig, ytrede sin forbavselse over min dristighed at udsætte mig for mishandling af byen Åbenrås befolkning, hævdede, at jeg så fejl på forholdene. Ullerupperne var ikke dansksindede, omend muligt noget uklare p gr a min agitatoriske virksomhed for Danmark. I hvert fald måtte nu de politiske forhold ordnes først. Så ville de kirkelige følge efter. I det samme bankedes på døren. Ind trådte hr Hjort. »Åh, her har vi hr Hjort! Hvad siger De til hr Feilbergs andragende at prædike om eftermiddagen under Deres tilsyn som konst hovedpræst.« »At så vil ingen møde om formiddagen, når jeg prædiker.« Rehhoff lo og bød os begge ind til the med hans damer.« I december flytter F til Als, hvor familien allerede opholdt sig, og hvor F nu en tid passer præsteembedet i Asserballe. Efter Fredericiaslaget konstitueres han som feltpræst i Odense, og i denne stilling forbliver han, indtil han endelig i jan 1850 kan vende tilbage til Ullerup og atter genoptage sin præstegerning.

Diakonen var i mellemtiden flyttet til Broager, og i hans sted var *J Ed Petersen* blevet diakon, medens *Friedrich Petersen* var blevet sp. FP var blevet fordrevet fra sit hidtidige embede som sp Notmark p gr a sympatier for Augustenborgerne. Hans korte tid i Ullerup blev ikke noget behageligt minde for ham. I sin 358 sider store »Erlebnisse« fra 1856 skildrer han alle sine fortrædeligheder med en lidenskab og en tro på sin retfærdige sag, der måtte gøre indtryk på enhver, der læste den. Egentlig er det kun i de 8 præsteår i Uge, han har fundet en menighed, der forstod ham, og præstekolleger, der – som han selv – tog deres gerning alvorligt. I Ullerup – hvor Feilberg havde virket, en mand, der spillede l'hombre, og som ikke var bange for at være sammen med sine sognebørn på et af Sønderborgs værtshuse – der måtte han for første gang opleve at prædike for næsten tomme bænke. Feilberg slutter sine erindringer om treårskrigen med at berette om sit møde med FP: »I januar 1850 havde jeg at møde hos FP og spørge, om han ville rykke godvillig ud eller foretrække transport af gendarmer. Den samme forespørgsel , der blev henvendt til mig af prov herredsfoged Nissen i okt 1848. Petersen fandt det urimeligt at fortrække, da Tyskland dog snart ville og kunne sætte sin vilje igennem over for Danmark, men måtte naturligvis under protest vige for magten ... Vi røg en fredscigar, drak et glas rhinskvin og sås aldrig siden.«

9 præster virkede altså i Ullerup i 1840'rne. Deres skæbne er typisk for Slesvigs kirkehistorie i dette tidsrum. 3 dør (Momsen i 41, P Damm i 43 og Meyer i 47). For de øvrige gælder, at Feilberg udrenses på slesv-holst foranledning, men genansættes 50. Kaftan, Fr Petersen, Peter Hjort og Jac Ed Petersen udrenses alle af danskerne i 50-51, og de to første dør inden 64, medens de to sidste vender tilbage til Nordslesvig efter 64, hhv til Hoptrup og Vonsbæk. Alene Chr Damm fortsætter under alle forsk nationalpolitiske forhold, først i Kværs, siden i Hostrup.

I 1855 gør F stillingen i Ullerup op i en kort, men væsentlig visitationsindberetning. Det hedder heri: »Ved gudstjenesten i kirken brugtes før dels Adlers agende, dels selvgjorte alterbøger, nu H Baggers alterbog fra 1668. Brugen af en indgangs- og slutningsbøn i kordøren fandtes ikke før, er endnu heller ikke indført, men ønskes af præsten. Skriftemål holdes efter gammel skik om lørdagen. Dåben var før henlagt til private huse og om hverdagen, men forrettes nu sædvanlig i kirken og på søn- og helligdage i forbindelse med den øvrige gudstjeneste. Fasteprædiken holdes hver fredag i fasten, og kun på disse dage kirkekatekisationer, ved hvilke kun konfirmander og andre skolepligtige børn møder. Ved voksnes begravelse holdes ligprædiken i kirken, ved børns en tale i våbenhuset. Det er ikke hyppigt, at en »udtale« i lighuset bliver forlangt. Ægidius' psalmebog bruges nu alene, det synes, den i en tidligere tid må være brugt i forbindelse med Kingos, de mange gamle eksemplarer indbefattede begge psalmebøger i ét bind ... Menig-

heden har just ikke noget mod kirkegang, men slet vejr og vej, tidens travlhed m m bruges dog meget almindelig som god grund til at blive hjemme. Jeg tror ikke, at kirkebesøget har forringet eller forbedret sig kendeligt. – I Bibelen læses sjældent, noget mere i andagtsbøger; men i det hele er der mere sans for verdslig end for gudelig læsning. Interessen for bibelselskaber og missionsvæsen er således kun svag, undtagen for nogle, som er påvirket af herrnhuterne. Foreløbig holder jeg 3 eks af Dansk Missionstidende, som jeg lader skolelærerne få til egen underretning og omgang blandt læselystne.« I de senere beretninger er der meget lidt nyt at hente udover en enkelt bemærkning (1862): »Fortrinligt indre kirkeliv og »kontakt« mellem præst, menighed og kirkens repræsentanter i øvrigt. Ingen indblanding i de forskellige sager af højere instanser (visitatoriet) og uden anvendlse af tvangsmidler. Offeret er en frivillig gave, som kun ydes af dem, der møder i kirken på offerdagene, men netop på disse er besøget særdeles stort.«

Mange fremhæver Fs sangglæde. »Han sang smukt og elskede sang og indførte overalt i hjemmene både salmer og nye folkesange. Den megen sang i Ullerup, der er kendt viden om, er grundlagt af ham.« (Peter Andresen) Og PA fortsætter: »F følte sig hjemme mellem befolkningen. Der kunne næppe tænkes en præst, der ved sin praktiske tankegang, alsidige interesse, store hjælpsomhed, mandige holdning, fromme bøn og alvorlige forkyndelse, passede bedre der end han. Han groede fast i egnen og sognet og nærede lige til det sidste håb om at blive i sin »kære, uforglemmelige menighed« i Ullerup«

Fs hustru, Conradine, var ham til stor støtte trods hendes skrøbelige helbred, men hun døde 1856. F synes ikke, han herefter kan blive i Ullerup, søger Pårup, bliver udnævnt, men får lov til at trække sig tilbage. Sognets beboere opfordrer ham i en adresse til at blive. I 1857 gifter F sig med den knap 42-årige Bolette Rørdam. Da hendes far var død i 1831, flyttede moderen med de ugifte børn til Frederiksberg. Her blev Bolette forlovet med cand teol Peter Købke, broder til Fs første hustru. Han dør 1839. I det Rørdamske hus kom en kreds af unge, bl a Søren Kierkegaard, der førte mange samtaler med Bolette og her traf Regine Olsen. (Papirer X^5, s 159). Det var ikke nogen helt let opgave for Bolette F at skulle afløse Conradine. Peter Andresen skriver: »Hun var ikke så lidt aristokratisk, men en overmåde dygtig husmoder, energisk og styrende, sparsommelig uden at være kneben. De mange børnebørn, der senere hen i ferierne søgte til det gamle præstehjem, befandt sig udmærket under hendes myndige ledelse; men bønderne mente, at præstegården nu blev lidt for fin.«

1864 betød afslutningen på Fs præstetid i Ullerup. Næsten dag for dag skildrer han den i de breve, der 1890 blev udgivet under titlen: »En præstegård i Sundeved under krigen 1864«. Kirken gennem lange tider beslaglagt, præstegården taget i brug til store indkvarteringer, præsten i lange tider under husarrest, og hans færden i sognet til tider næsten umuliggjort. Selv om han følte forpligtelsen til at tage sig af syge og sårede, begrave de faldne, prøve at komme rundt i hjemmene, så meget det var muligt, og som det vigtigste, lykkedes det dog også ind imellem at gennemføre en (forkortet) gudstjeneste, holde altergang i kirken, ja, selv konfirmationsforberedelsen lykkes det at gennemføre. En særlig plads i brevene indtager August v Goeben, preussisk general, men modstander af slesvig-holstenismen. I lange tider var hans hovedkvarter i Ullerup prgd, og der udvikledes først gensidig agtelse, senere en slags venskab mellem F og ham. Han lettede F på alle måder i hans vanskelige stilling. F spiste normalt ikke sammen med de tyske officerer, der var indkvarteret i prg. En aften er han imidlertid sammen med dem en timestid (25/2); »friherre v Grote, en kavalleriofficer, trak mig hen i en krog og betroede mig sin længsel efter den hellige nadvere, som han ønskede at modtage af min hånd, fordi han var lutheraner og havde betænkelighed ved at kommunicere hos den unerede feltpræst. – Trods al høflighed og opmærksomhed imod mig forstod dog flere af disse herrer ikke at skåne en dansk mands følelser.« 28/2: »Ikke lidet forundredes jeg under mit korte besøg i Ullerup by ved synet af vejen, kirkegården og kirken. Træerne i diakonatets have vare omhuggede og anbragte ved den østlige indkørsel som forhugninger til en fremrykkende fjendes standsning. Indenfor kirkegårdens stendige var en grøft gravet, omtrent 1½ alen dyb, og diget forhøjet med den opkastede jord. Foran kirkens dør var der dannet en forgård af nedrammede pæle med skydeskår i. Kirkens vinduer vare forsynede med brystværn, så kun de øverste ruder kunne ses udefra. I den østlige ende af kirken var den tykke mur, endogså på loftet, gennembrudt, for at der derfra kunne fyres på den fremtrængende fjende.« 18/4: »I morges kl 4 vågnede jeg af urolige drømme. Kanonaden var heftig og stærk, færdsel af vogne lød fra landevejen. Mellem 6 og 7 stod jeg ude på trappen. Generalen kom løbende ud. I stuen forekom det ham så stille; nu syntes han tilfreds med at høre kanonerne. »Heute musz tüchtig geknallt werden; es freut mich, dasz es auch geschieht,« sagde han. – Mig og min kone bød han bevæget farvel. Jeg var også underlig bevæget lige overfor min venlige fjende. »Derefter skildres Fs arbejde de nærmeste dage på de forskellige lazaretter, der var blevet oprettet i Ullerup. 29/4: »Jeg havde den glæde i dag at prædike i Ullerup kirke, som ved 4 dages anstrengt arbejde er sat i stand af kirkeværgerne. Børnene blev konfirmerede og toges til alters, så de i morgen kunne have en fridag og på søndag drage ud i tjeneste, som jo er de flestes lod.«

14. maj kommer Bertel Godt, der er blevet provst for Åbenrå og Sønderborg amter, på visitats sammen med amtmand Heltzen. Efter middagen samles amtmand, provst og præst i Fs studerekammer. »Amtmanden er det tavse vidne.

Provsten forhører: »Må jeg bede Dem fremføre Deres politiske betragtning angående Slesvig.« – »Jeg forstår mig ikke på politik, har aldrig studeret statsret.« – »De er dog vel dansksindet?« »Ganske som mine sognefolk og andre danske slesvigere. – »Men De har søgt at påvirke dem, og har fået nogle til at være dansksindede i samme forstand, som De – en danskfødt mand – er det selv.« – »Tværtimod, hr provst. Under 25 års ophold i Nordslesvig er jeg således påvirket af den *her* herskende tankegang og hele folkelighed, at jeg er bleven en ægte dansk slesviger. Selv har jo provsten erfaret i forrige krig, da De var præst i Felsted, at bondestanden her lader sig ikke påvirke af præster. De vandt jo ingen sjæl for hertugen og Slesvig-Holsten, men mistede blot Deres tidligere yndest og agtelse.« Til slut forelægger Godt F en lang erklæring, som F beslutter sig til at underskrive. Deri lover han loyalitet overfor civilregeringen og lover at bekendtgøre dens anordninger. Efter erobringen af Als beordrer Rehhoff, der er blevet midl generalsuperintendent F til at give møde i Flensborg 8/7. Nævnte dato møder han sammen med Mørk Hansen, Felsted, Roth, Varnæs, og Krog-Meyer, Sottrup. »Vi traf sammen i »den kejserligøsterrigske og kongelig-preussiske Civilforvaltnings bureau«, og ind tren dr Rehhoff med adjudant Godt og en sekretær. Doktoren bemærkede, at den forhen afgivne erklæring var af forskellige præster opfattet forskelligt; nu var den politiske stilling desuden en anden; der var ikke mere tale om en midlertidig regering; Slesvig var nu for evig tid skilt fra Danmark, også i dynastisk henseende; man måtte have pålidelige embedsmænd, og regeringen måtte derfor have svar på følgende spørgsmål: 1. »Anser De Dem endnu i nogensomhelst henseende bunden ved Deres til kong Christian IX aflagte troskabs-ed? Svar: »Ja – sålænge han ikke har løst os.« Dermed erklærede han de øvrige spørgsmål for overflødige. Forhandlingen begyndte på tysk og endte på dansk, hvilket sprog de tre herrer talte lige så godt som vi. Godt smilede tilfreds, da hans øre opfangede det fire gange lydende jaord. Rehhoff gjorde en høflig undskyldning for den ulejlighed, han havde voldt os.« 20/7: »De sårede besøger jeg daglig. Deres lidelser og død giver mig nok at tage vare på. Dog kommer jævnlig en eller anden tysk præst til preusserne.« 24/7: »I går fik præsterne i Felsted og Varnæs afsked, og jeg fik et brev med fra posthuset i Gråsten til Krog-Meyer med samme indhold. Til mig var der ingen skrivelse. Derfor bød jeg ikke den talrigt forsamlede menighed farvel i dag. Jeg ved ikke, hvad jeg skal tænke om sagen.« 25/7: »Deputationer fra Varnæs, Felsted og Ullerup har overbragt andragender til d'herrer Revertera & Zedlitz om at beholde deres præster.« 28/7: »Kirkeværgerne havde fået ordre til i morgen at afhente amtmand Jørgensen så betids i Varnæs, at han kan indsætte dr Lange fra Itzehoe til præst i Ullerup kl 11.« 29/7: »Kl 11 mødte amtmand Jørgensen med dr Lange. En ny præst havde han indsat i Varnæs i morgenstunden, og en havde han i reserve til Felsted. Det kalder jeg rask forretningsgang.« 30/7: »Du mener nok, at vi glor ilde til hinanden, dr Lange og jeg, eller slet ikke ses. Tværtimod. Jeg manuducerer ham i alle grene af embedets gerning. »To ting må De lære, om Guds ord fra Deres læber skal finde indgang i Ullerup menigheds hjærter, først at afholde Dem fra kærlighed til Slesvigholsten, dernæst at få dansk sprog og folkelighed kær. Ellers vil Deres ord blive en lydende malm og en klingende bjælde.« Dette er det sidste brev fra Ullerup. Men samlingen omfatter endnu ét, skrevet i København 14/8. Deri fortælles, at F 31/7 holdt skriftemål og altergang (omtrent 50 var mødt). Han besøger igen de sårede. »Med dr Lange underholdt jeg mig daglig om de ting, der hører til Guds rige og præstegerningen i Ullerup. Politik blev ikke forhandlet mellem os. Kun betonede jeg atter fornødenheden af interesse for menighedens modersmål, der også er hans. Molbechs danske ordbog, ritualet, alterbogen, Ewalds konkordans, Ægidius' psalmebog, som benyttes i kirken, og den Ingemannske [= Roskilde Konvents], som i 7 år er brugt i skoler og ved konfirmandundervisning, efterlod jeg ham til brug.« 4/8 kom den officielle afsked, undertegnet af Zedlitz og Revertera, afslag på Fs ansøgning om 3 ugers frist til at ordne sine forhold i U, udvisningsordre fra herredsfogeden, der giver ham 72 timer til at forlade landet i, rejsepas fra samme. Naboen Jens Andresen kører ham til Flensborg, medens folk på markerne råber hurra for F og for Chr IX.

F genså aldrig Ullerup.

Efter kort tid som hjælpepræst i Marslev-Birkende sluttede F som sognepræst i Kirke Helsinge-Drøsselbjerg (1865-83). Han døde 1899, næsten 93 år gammel. Så længe det var ham muligt, stod han i brevveksling med mange i Ullerup.

Almindeligvis anses F for grundtvigsk. I Vester Vedsted er han med glæde medlem af et lille grundtvigsk arbejdskonvent. Selv understreger han den betydning, Mynsters betragtninger har haft for ham. Peter Andresen skriver: »I religiøs retning var han tilhænger af biskop Martensen. Indre Mission syntes han ikke om. Grundtvigianerne stod han nærmere. Ved sygesenge og ofte ellers henviste han til trosbekendelsen og dåbens forjættelse om syndernes forladelse.« Martin Schwarz Lausten har i »Kirkehist Saml« 1976 fremdraget en lille brevveksling mellem Vilh Beck og F. Af denne fremgår det, hvad også MSL konkluderer, at F »ønskede næppe at knytte sig fast hverken til Grundtvigianerne eller Indre Mission.« Om hans forkyndelse skriver Peter Andresen: »Han talte hver søndag ud fra evangeliet, men havde ellers kun én tekst: »Vær frimodig, dine synder ere dig forladte«. Her ud fra vidnede han »menigheden til trøst og opbyggelse, sig selv til fred og glæde«. I alle livets forhold var han praktisk også som prædikant, tog f eks de allerfleste billeder og lignelser fra bøndernes daglige liv. Hans prædikener var nærmest en fortælling.«

Feilbergs efterfølger *Eichbaum Wilhelm Lan-*

ge (1864-94) fik en drøj start i Ullerup. Folk gjorde nar af hans sprog, særlig når han prædikede. Sønderjysk talte han – skomagersønnen fra Åbenrå – men med det (rigs)danske kneb det unægtelig; i Åbenrå var undervisningssproget jo tysk hele hans skoletid. Og siden var al hans undervisning foregået alene på tysk. Der digtedes smædevers om ham: »En skomagerdreng fra Affenrå/med sine lange støvler på« – og slutningen var ikke smukkere: »Og dette store svinebæst/nu blevet er vor sognepræst.«

Hans vej til præstegerningen havde været lang. Han var f 1816, og først knap 22 år gammel var han blevet student. I Kiel sluttede han sig helhjertet til Claus Harms og blev ivrig slesvigholstener og tilhænger af hertugen af Augustenborg. Først efter 7 års forløb blev han teologisk kandidat, og først 1849 blev han valgt til Rinkenæs, anbefalet af Rehhoff og Volquardts. Men valget blev ophævet, da han ikke ville afgive lydighedserklæring til den dansk-preussiske bestyrelseskommission, og da 100 beboere i Rinkenæs erklærede, at de havde stemt på Lange i den tro, at han var mindre slesvig-holstensk sindet end de andre ansøgere. Nu var de blevet klar over, at det ville være en ulykke at få Lange til præst. (Asger Nyholm). I de flg år virkede L som skoleleder, længst i Itzehoe, hvor han skrev disputats om Apostlenes Gerninger. Den 43 sider store afhandling er et konservativt opgør med den moderne nytestamentlige isagogik.

Fra Itzehoe bryder familien hurtigt op, da udnævnelsen til Ullerup kommer. Feilberg havde indført Lange i adskillige hjem i Ullerup. Selv om Feilberg førte korrespondance med mange af sine gamle venner i sognet, ses det intetsteds, at Feilberg advarer mod Lange. I anledning af Bertel Godts første visitats i 1868 gør Lange stillingen op ud fra de første 4 års erfaringer: L er relativt tilfreds med tilslutningen til gudstjenesterne. Han har ikke i særlig grad mærket den flugt fra kirken, man måske kunne have ventet. Herpå er kommunionstallene et bevis. Der er kun få konventikler. Sædelighedstilstanden er god. Som følge af krigen fødtes der i 65 6 uægte mod 46 ægte børn, allerede i 66 er forholdene ganske normale: 4 uægte mod 46 ægte. Der er ingen videre drikfældighed. Så snart den politiske agitation og ophidselse, der var en følge af krigen, lægger sig, vil det sikkert vise sig, at der er mange gode og sunde medlemmer i menigheden. Stort set er det de samme toner, der går igen i de senere beretninger, den sidste (84) pointerer, at egentlige konventikler og sekter ikke findes, men to unge familier går til grundtvigske møder på Nørremølle. De går dog i kirke. Enkelte unge tager på såkaldte »danske højskoler«, hvad de ældre ofte misbilliger. Bertel Godt var næppe tilfreds. »Pastor Lange ist kein begabter Prediger.« Efterhånden er det oftest diakonen, der prædiker ved visitatsen. Det var vel også de unge skiftende præster Godt havde mest brug for at lære at kende af hensyn til deres evt avancement. De får i de fleste tilfælde også ganske pæne bemærkninger. H P Hanssen, født i nabosognet Sottrup, kom meget i Ullerup. Han skriver om Lange i »Et tilbageblik« II, s 46-47: »Da han som slesvig-holstener ikke kunne forsone sig med det preussiske regimente, trak han sig ud af politiken, og efterhånden vandt han ved sin bramfri færd, sin noble karakter, og sin vittige, godmodige, men ofte sikkert rammende kritik af personer og forhold, sogneboernes velvilje. Da jeg havde nære slægtninge i sognet, traf jeg nu og da sammen med pastor L ved familiefestligheder. Nogle præster af »Indre Mission« bad pastor L om tilladelse til at afholde en missionsfest i hans store smukke have. Vrangvillig gav han sit samtykke,« – og han deltog ikke selv i mødet. Der havde før været to præster i sognet, og da pastor L blev ældre, påtvang konsistoriet i Kiel ham meget mod hans vilje en kapellan. Den første, han fik, pastor Schumacher, var godgørende, men forfalden til drik og måtte søge sin afsked. Den næste, pastor Petersen, gjorde sig i Flensborg skyldig i uterlighed mod konfirmander. Den tredje, pastor Simonsen, var en meget stemningsbevæget mand, til tider streng bodsprædikant, stundom også en letsindig broder, dertil en fiffig forretningsmand.

16/4 1889 vedtog kirkeforstanderskabet et andragende om flere dansktimer m h på provstisynoden i Sønderborg. De læge medlemmer og L er enige herom, men pastor Simonsen går imod med den begrundelse, at forordningen af 18/12 88 er »en udmærket ordning med henblik på børnenes fremtid«. Samme år havde L været 25 år i Ullerup. H P Hanssen fortæller i »Et tilbageblik«: »I årenes løb var han blevet vellidt. Sogneboerne var derfor blevet enige om at vise ham en opmærksomhed. Kirkeforstanderskabet ville på jubilæumsdagen møde i præstegården for på menighedens vegne at ønske ham til lykke ... Men nogle dage før festen skulle finde sted, samledes provstiets præster i Sønderborg for at tage standpunkt til det danske sprogandragende.« Pastor L ville helst stemme for det, men under en stærk pression lod han sig overtale til at stemme imod sammen med flertallet. Det vakte dybtgående harme i sognet. Al opmærksomhed bortfaldt. På jubilæumsdagen sad pastor L i sin festligt smykkede præstegård og ventede på gratulanterne. »Urolig lod han forespørge hos en nabo, hvor gæsterne blev af. I drøje ord fik han sandheden at vide. Da aftenen kom, sad den gamle hvidhårede præst alene i sin præstegård og græd bitterligt.«

I 1890 var der blevet ansat to unge lærerinder i sognet. De kunne ikke dansk, og derfor indsender de et andragende om afholdelse af tyske gudstjenester i kirken. De lokale myndigheder afviser ønsket som ubegrundet; men konsistoriet i Kiel bestemmer, at der 4 gange årligt vil være at afholde tyske gudstjenester.

Igennem en lang årrække havde det været umuligt at skaffe eksemplarer af Ægidius' salmebog. Man havde hjulpet sig på forskellig vis, bl a ved at indkøbe nogle ældre eksemplarer af Pon-

toppidans salmebog og bruge disse to forskellige salmebøger side om side, hvilket iflg Peter Beck ikke var særlig fremmende for kirkesangen. 6/2 1891 vedtages det så at indføre »Evang-luth psalmebog for de dansktalende menigheder i Slesvig«, hvilket de fleste følte som et fremskridt og en lettelse.

I 1894 går Lange af, efter at han i 14 år havde været enkemand. Han flytter til Flensborg, hvor han lever i endnu 7 år.

Med *Gustav Daniel Jebsen* (1894-1919) fik Ullerup en erfaren og moden mand som sognepræst. Jebsens majoritet ved valget var »sehr bedeutend.« Han indsattes 11/11. Han var lægesøn, f i Flensborg, og havde studeret i Kiel, Leipzig og Tübingen. Hele hans præstetid faldt i Nordslesvig. Overalt holdt han en ret lav profil, tilpassede sig efter forholdene og gik ind i det kirkelige arbejde, der fandtes på stedet. Var YM-interesseret. Under Oksenvad-Jels angives hans kirkelige stade som tysk IM, Halfdan Høgsbro (»Kirken i Grænselandet« 1938) lader spørgsmålet om kirkeligt stade stå åbent. Politisk lagde han ikke skjul på, at han var konservativ, beundrede kejseren og måske først og fremmest Bismarck, både han og fru J ansås for at være gennemærlige og dygtige og reelle mennesker. Selv kunne han ifølge P Beck sige, at han hældede til det grundtvigske, hvilket Beck imidlertid bestemt afviser. Ganske vist blev der ved gudstjenesterne sunget en del af Grundtvigs salmer, men selve prædikenerne var udpræget lutherske, omhyggeligt forberedte, ofte temmelig lange, men altid gennemtænkte og veldisponerede (tredelte). Der var ikke megen liturgi. Større kirkeligt initiativ udover gudstjenester og bibellæsninger blev der i GDJs tid væsentlig kun taget i den periode, Th Mahler var diakon (1903-07).

I en række udførlige beretninger, i alt 5, gør J omhyggeligt rede for alle kirkelige begivenheder. De er udformet stort set på samme måde som i hans Oksenvadtid med vægten lagt på samme forhold. Der skal derfor kun nævnes ganske enkelte ting. I 1896 er det altovervejende problem den nye salmebog, og der forsøges gjort et stort arbejde med indøvelsen af de nye salmer og melodierne til dem. En lempelig forbedring af liturgien håber J også på. Ellers udtrykker han med lidt forskellige ord ganske god tilfredshed over gudstjenestebesøget, der undertiden angives omkr 8%, undertiden ved at nævne, at der ved alm gudstjenester samles 70-90. Desuden nævnes afholdelsen af bibeltimer, særlig i Avnbøl og Blans skoler. I referaterne fra provstisynoderne i Sønderborg, støder man ret ofte på Js navn. I 99 deltager J i beklagelsen over mængden af kroer. S år er han mellem dem, der ønsker to undervisningstimer i dansk, men han pointerer, at det for ham er en ren skolesag. I 1907 giver han »referat over hedningemissionen.«

I Th Mahlers diakontid aktiviseres kirkelivet en del – med Jebsen som velvillig tilskuer – herom fortæller Peter Beck: »Af en helt anden type end pastor J var sognets sidste kapellan, den senere kendte pastor Mahler. Han tilhørte Indre Mission og fremkaldte hos nogle få en kristelig vækkelse... Den første gudstjeneste, jeg overværede, var en juleaften, og pastor Mahler prædikede. Jeg blev forskrækket, da han med tordenstemme fra prædikestolen læste juleevangeliet, men jeg var mest optaget af de to store juletræer på hver side af alteret. Pastor Mahler fornærmede flere direkte fra prædikestolen. I en vanskelig høsttid tordnede han: »Jeg siger jer I bønder, der kører eders sæd hjem om søndagen; I farer til helvede.« Det var meget sjældent, der blev arbejdet om søndagen i høstens tid – kun når der var fare for, at kornet ville fordærves ... Kun ganske få i sognet, især unge, der var medlemmer af ungdomsforeningen i Vester Sottrup, søgte til frimenigheden i Stenderup. De allerfleste holdt fast ved »vor egen kirke«.

»Fra 1909 betjener J også diakonatet. Det er kun yderst få gange, J har nogen form for sammenstød med befolkningen. En enkelt gang i forbindelse med et bryllup, hvor den ene part har tilknytning til frimenigheden. En enkelt gang klager han over indremissionærers ukaldede virke i Ullerup. Han passede præstegårdslandbruget mønsterværdigt, valgtes i bestyrelsen for den lokale sparekasse, kom meget ud i sognet, blev respekteret for ikke at sige afholdt. Fru Jebsen var af den sydslesvigske Bissenslægt. Hun var uddannet som lærer og underviste gratis P Beck, da han i 1914 besluttede at »læse videre« ... J var en munter mand, der gerne ville fortælle historier. Når fru J var til stede, og hun rystede på hovedet, så vidste alle, at fantasien havde taget magten fra ham. Hun begyndte også energisk at nikke til ham, når han en søndag prædikede for længe.« (P. Beck).

Heller ikke under 1. verdenskrig optrådte J på en måde, der virkede udfordrende på befolkningen. De mange arrestationer af folk fra sognet (Blans betragtedes som militært område), og den temmelig grove behandling af de arresterede, der i første omgang interneredes på Sønderborg slot, fremmede på ingen måde respekten for det tyske. En af Jebsenfamiliens nærmeste omgangsfæller, proprietær Jørgen Jørgensen, Ballegård, som Jebsens tysk indstillet, deltog i krigen som officer. Ret hurtigt indså han, at Tyskland måtte tabe krigen og lagde ikke skjul på det, når han var hjemme på orlov. Også dette prægede Js indstilling.

De unge fra Ullerup kom til at gøre tjeneste på alle verdenskrigens fronter. 73 af dem vendte ikke tilbage, heraf var de 22 familiefædre. Vedr krigstidens oplevelser kan der henvises til »Krestens breve«, udgivet 1919, skrevet af Kresten Andresen (P Andresens brodersøn, der faldt 1916), og Peter Clausens skildring i »Munin« 7, 1974. Iflg denne måtte en kirkeklokke og orglets tinpiber afleveres i 1917. Kirkens kapitaler, der for en del var blevet overflyttet til krigslån, gik tabt. Det drejede sig om: Kirken: 34717,50 mk; præsteembedet: 41513,70 mk; degneembedet: 7751,76 mk. Ialt: 83982,96 mk.

I 1919 var alle klar over, at en genforening med Danmark var nær forestående. Pastor Jebsen, der nu var 67 år, og som krigen havde slidt hårdt på, valgte at søge sin afsked, som blev bevilget fra 1/10 1919. Han forblev dog et par måneder som konst i embedet. Flyttede derefter til Slesvig, hvor han levede som emeritus indtil 1931.

	1864-68	1869-73	1874-78	1879-83	1884-88	1889-93	1894-98	1899-03	1904-08	1909-13	1914-16
Indbg tal	1860	1800	1821	1861	1900	1876	1857	1850	1878	1974	2001
Alterg frekvens	49,7%	49,1%	47,9%	51,2%	61,1%	57,3%	59,2%	55,9%	49,0%	39,5%	33,5%
Antal døbte	50	48	53	50	53	52	43	49	58	57	39
Heraf uægte	5	2	4	2	2	3	2	2	3	2	–
Døde					34	40	34	31	26	32	29
Indk mk kollekter				43	53	50	64	73	119	150	202
Tavlepenge mk				161	232	235	368	428	487	392	405

Ovenstående statistik viser gennemsnitstal for 5-årsperioder. P g a manglende oplysninger omfatter sidste periode dog kun 3 år.

Tiden efter 1920

1920 kom, og dermed folkeafstemningen 10. februar: 91% stemte dansk, knap 9% tysk. Medregnes de tilrejsende ikke, var stemmeprocenterne endda 95,71 og 4,29. De tyske stemmer (de i sognet boende) beløb sig til 47. Sidste gang de tyske stemmer officielt er opgjort sognevis – i 1968 – var der 43.

Pastor Jebsen holdt afskedsprædiken 22. feb. 2 dage inden havde kirkeforstanderskabet indstillet, at betjeningen af spembedet midlertidigt overdroges kompastor i Broager, Bertel Nikolai Paulsen. Han var nordslesviger og havde samarbejdet med Indre Mission (Tonnesen), men han søgte nu sydpå og blev sommeren 1920 sognepræst i Hütten. Derpå konstitueredes Knud Martensen Rosendal, der havde været frimenighedspræst i Åbenrå og deltaget i krigen. Han blev ikke sp i Ullerup, måske fordi han samtidig søgte Vojens-Jegerup, måske fordi man i Ullerup allerede så småt var ved at komme i forbindelse med en kongerigsk præst, provst *L F Andersen,* Grejs-Sinding, der blev sp Ullerup 1920-33, konst 13/8 20, men først udnævnt 1/6 21. Mange ting skulle der forhandles om forinden. Nov 1920 finder nyvalg af menighedsrepræsentanter og kirkeældste sted. 12. jan 21 mødes kirkeforstanderskabet i prg og vedtager at udtale »at her ingen er, der ikke forstår dansk, hvorfor der ikke er anledning til at holde tyske gudstjenester.« Palmesøndag – 20/3 21 – var kirken stuvende fuld. Efter gudstjenesten skulle der træffes endelig bestemmelse, om man ønskede LFA kaldet til sp. 547 rejste sig i kirken og tilkendegav derved, at de ønskede dette. Ved modprøve rejste 9 sig og stemte nej.

I »Dansk dreng i Sundeved«, 1973, skriver lektor Peter Beck (s 152-53) om LFA: »Han var grundtvigianer og en ypperlig prædikant. Under salmesangen gik han frem og tilbage på kirkegulvet og sang for – og lagde mærke til, hvem der var i kirke. Han var under gudstjenesten i den næsten altid fyldte kirke stærkt følelsesbetonet, og hele tiden brød den ægte glade grundtvigianisme igennem. Engang var provst Andersen dog uheldig i en prædiken, idet han kaldte Sønderjylland et forsømt land; det kunne folk med god grund ikke lide; den lutherske kirkekultur kan også nok måle sig med den grundtvigske. Hans kone – kaldet provstinden – var en helt anden type. Hun kunne i og for sig godt tale med folk, men var alligevel fornem – ikke for intet var hun født Paludan og tilhørte derved en gammel dansk kulturslægt ... Desværre var de dårlige økonomer, og det har ganske givet skaffet ham mange bitre timer ... Provsten var en tid formand for foredragsforeningen og skaffede udmærkede talere til sognet, således den kendte censor P A Rosenberg og de underkuede folks store fortaler Åge Meyer Benedictsen, vel tidens største foredragsholder. Provsten var en god mand for sognet ... 1933 døde han af et hjerteslag og blev begravet på Ullerup kirkegård. Han har efterladt sig et smukt minde i sognet.«

Også gårdejer Peter Clausen skriver smukt om LFA (»MUNIN« 8, 1975, s 31 ff): »Den stoute smukke mand med det venlige blik i de skarpe brilleglas, med den kraftige røst og den smukke sangstemme blev snart vellidt hos alle. Omkring 1930 var vi begge valgt ind i skolenævnet for Ullerup skole. Fra disse år husker jeg ham som en myndig men dog venlig formand. Han tog forholdene som de var, uden stadig at sammenligne med de store forhold han var vant til på Vejleegnen, hvor han jo kom fra. I den tyske tid blev børnene næsten alle hjemmedøbt. Provsten

fik dog straks ved sin tiltrædelse den gamle danske ordning med dåb i kirken genindført. Kirkens gamle døbefont blev fundet i en have nede i Blans, hvor den blev brugt til at have blomster i om sommeren. Fonten blev restaureret og fik sin gamle plads i kirken igen. I den tyske tid skulle ved begravelser både præst og degn med i hjemmet for at »tale og synge liget ud«. De to skulle hentes og bringes med hest og vogn. Det samme var også tilfældet, når præsten var bedt ud for at besøge en syg. Da jeg i 1922 kom hjem og var med ved en begravelse i Avnbøl, spurgte jeg, hvem der skulle køre med præsten. Det er der ingen, der skal, blev der svaret, han kommer selv. Til den fastsatte tid kom han så på sin cykel med præstekjolen indpakket foran på styret. Når højtideligheden i hjemmet var forbi, blev kjolen igen pakket ind, og på sin cykel kunne han nå betids op til kirken, så at han var parat til at modtage ligtoget ved kirkegårdslågen. Dette billede af præsten på sin gamle cykel på vej rundt i sognet gik efterhånden ind i sognets hverdag. Han kom ikke blot i byerne og hos »de store«, men i alle hjem store som små både til dem, der boede i landsbyerne og til dem, der boede i det store sogns yderdistrikter ... Når han sådan kom ind til folk, skulle der ikke laves mange anstalter, fordi præsten kom. Kom han om formiddagen, blev han tit siddende i køkkenet og fik sig en sludder med konen.«

Provst A's embedstid prægedes af to ting. De første år af overgangen fra tysk til dansk lovgivning, administration og sædvane. 1922 indførtes »Tillæg til den sønderjyske salmebog«. Samme år fandt det første menighedsrådsvalg sted. Der var 729 valgberettigede, 360 mænd og 369 kvinder. Af dem stemte 355, 204 mænd og 151 kvinder på to lokallister. (Stemmeprocenter: 48,70; 56,67; 40,92). Dette valg har indtil nu – 1981 – været det eneste menighedsrådsvalg i Ullerup, ved hvilket der har fundet afstemning sted. Alle senere valg har været aftalevalg. De sidste år af LFA's tid i Ullerup blev stærkere og stærkere præget af verdenskrisen.

Meget hurtigt efter LFA's død blev embedet opslået ledigt. Der indkom 17 ansøgninger. Ved afstemningen 8. dec 1933 indstilledes alene A Nissen, Skrave, og C Warncke, Ejerslev, – sideordnet hver med 4 stemmer. 22. dec udnævntes *Carl Warncke* (1933-60). Han var født sønderjyde. I det lille husmandshjem i Arnitlund var der 9 børn. Da CW var i konfirmationsalderen, døde hans mor; men hendes søster Gitte tog sig meget af børnene, hun tog dem med til møder og lærte dem at synge efter IM's sangbog. CW lærte tømrerfaget og var med i 1. verdenskrig indtil 1917. Ernærede sig en årrække som tømrer, men fik lyst til at læse. Som 28-årig gift mand blev han student og 4 år senere teol kand. Efter 5 års præstegerning på Mors kom han til Ullerup, hvor han virkede i knap 27 år, indtil en hjernesvulst medførte døden.

CW gjorde fra første færd skarp front imod det tyske mindretal, som umiddelbart efter hans udnævnelse forlangte kirken overladt til månedlige gudstjenester ved den tyske frimenighedspræst i Gråsten, Werner Wassner. Siden blev det den tyske frimenighspr Nordborg, M Riese, der fik også Ullerup til sit distrikt. CW fortæller om det første sammenstød: »En søndag i marts deltog en flok studenter fra Hamborg. Man optrådte da så overmodigt og usømmeligt, at det efter menighedsrådets klage indbragte den ansvarlige præst en alvorlig tilrettevisning fra biskop Ammundsen.« (»Den nordslesvigske kirke« II, 1948, s 353). Men ikke blot det tyske mindretal kom CW i strid med, også det store og stigende antal af sognets beboere, der sluttede sig til det danske nazistiske parti, DNSAP. Det var netop i landbrugskrisens svære år, han blev sp i Ullerup. Just en del af de mellemstore landbrug, hvoraf der er forholdsvis mange i Ullerup, ramtes særlig hårdt. Hertil kom, at DNSAP's leder, Fritz Clausen, i 1924 havde nedsat sig som læge i Bovrup (i nabosognet), hvor han hurtigt blev en meget afholdt og søgt læge, også huslæge for mange familier i Ullerup. Desuden var han god til at snakke med folk om alt muligt – og sagde aldrig nej, når han blev budt på »en lille en«. Et vidnesbyrd om hans popularitet i Ullerup sogn er det, at han i 1932 havde holdt båltalen ved Ullerup Idrætsforenings St Hansfest. Alligevel kom det nok som en overraskelse, at der ved folketingsvalget 22. april 1935 blev afgivet 168 stemmer på DNSAP af i alt 864 afgivne stemmer, hvorved partiet blev det næststørste i Ullerup, kun overgået af socialdemokraterne; DNSAP fik derved 19,44% af de afgivne stemmer (i hele Augustenborgkredsen havde partiet 4,13% og på landsbasis 1%). Der er ingen tvivl om, at DNSAP af de fleste herhjemme betragtedes som en – kraftig – protestbevægelse, uden at man hæftede sig synderligt ved den særlige nazistiske ideologi. Ved folketingsvalget 3. april 1939 var DNSAP's tilbagegang ikke stor i Ullerup, nu 154 stemmer ud af 1002 afgivne, men p gr a den høje stemmeprocent denne gang (90,93% mod 82,60% i 1935) blev partiets andel af de afgivne stemmer »kun« 15,37% (i hele Augustenborgkredsen 4,38%, på landsbasis 1,8%), og denne gang måtte DNSAP konstatere, at foruden socialdemokraterne havde også både venstre og konservative fået flere stemmer. Slesvigsk parti havde i 1935 opnået 39 stemmer – 4,51%, i 1939 76 stemmer – 7,58%. Besættelsen lagde ingen dæmper på Warncke – snarere tværtimod – da der fra sognet – mere eller mindre frivilligt – meldte sig nogle unge til tysk krigstjeneste. Både fra tysk og dansk nazistisk side rettedes der skarpe angreb på ham, og han forlangtes fjernet. Selv skriver han i 1948 herom (ovenn. bog): »Pinsedag 1944 under den tyske besættelse, 2 dage efter mordet på oberst Paludan-Müller i Gråsten, fandt et optrin sted ved en vielse i kirken. Mod aftale med præsten mødte en deltager fra sognet i tysk uniform. Da præsten påtalte dette og bad ham forlade kirken, anklagede man ham for tyskerne, og han måtte forlade embede og familie og i et år holde sig skjult for det tyske politi.«

I CW's embedstid udvidedes kirkegården

stærkt (1938-41), særkalke indførtes (1936), klingpungen afskaffedes (1954), Den danske Salmebog indførtes (1953), fra 1946 bevilgedes tilskud fra menighedsrådet til udgivelsen af kirkeblad.

Da Ullerup spembede blev opslået ledigt efter Warnckes død, indkom der 21 ansøgninger. Udnævnt blev rkp Herlufsholm *Ole V Bastiansen* (1960-67), der énstemmigt var indstillet som nr 1. 11. aug 1967 blev han sp ved Svendborg, St Nicolai kirke. I hans embedstid begyndte menighedsrådet – 1962 – at forhandle om den store kirkerestaurering, der først fuldførtes 1974. OVB arrangerede foredragsaftener i prg om vinteren. Han var stærkt interesseret i Ullerup sogns Hjemstavnsforenings arbejde. I årsskriftet »MUNIN« er der et enkelt bidrag fra hans hånd.

Efter OVB's forflyttelse indkom, da embedet blev opslået ledigt, 7 ansøgninger. Sp Hjadstrup *N H Seedorff* (1967-) indstilledes énstemmigt som nr 1 og udnævntes 6. dec 1967. I Seedorffs embedstid er den store kirkerestaurering som nævnt fuldført. Fra S's hånd foreligger indtil nu 8 – flere overordentlig vægtige – bidrag til årsskriftet »MUNIN«.

Lægfolk

Johan Andresen (1853-1941) overtog sin fødegård 1883. Optant til 1890. 1890 overtog han tilsynet med de danske krigergrave i Varnæs, Ullerup, Sottrup, Dybbøl, Nybøl, Broager, Adsbøl og Rinkenæs sogne. For dette arbejde tildelte Frederik VIII ham fortjenstmedaljen i sølv 1909, 3 mdr sen fik han Wilh IIs tilladelse til at bære den (Vistnok den eneste nordslesviger, der dekoreredes inden 1920). 1922 ridder af Dannebrog. Han og to andre rejste 1898 forsamlingshuset i Sottrup. 1902 med til at bygge frimenighedskirken i Stenderup, sen prgd der. Gift m Marie Andresen, søster t H P Hanssen. De var Kresten Andresens forældre.

Andreas Madsen (1871-1951), gårdejer Blans, var sammen med hustruen Marie nogle af de yderst få, der blev vakt og omvendt ved pastor Mahlers forkyndelse. Siden havde de deres faste ståsted i Indre Mission. Hjemmet, hvor de startede søndagsskole, og hvor der holdtes mange møder, blev samlingsstedet for de få missionsfolk i Ullerup sogn. Ligeledes var gæster fra Danmark altid velkomne, engang kom der 27 fra Københavns KFUM, de blev alle indkvarterede. I 1914 arresteredes AM og interneredes på Sønderborg slot. Marie havde det største besvær med at få lov til at aflevere hans bibel – den var jo skrevet på dansk. Efter løsladelsen sendtes AM til fronten, men vendte dog hjem, medens sønnen døde. »Det nationale reddede dem fra for stor ensidighed«, sagde datteren *Maria Madsen* (1900-74). Hun var først i huset, bl a hos Johan og Marie Andresens, tog mellemskoleeksamen fra Haslev gymnasium og gik i I g der, II og III g i Sønderborg, hvorfra hun blev stud 1922. Studerede medicin et par år, men blev så sygeplejerske, forstanderinde for sygeplejeforskolen på Rødkilde højskole 1936-46, formand for Dansk Sygeplejeråd 1941-68. Rejste meget og var brændende interesseret i faglige, kirkelige og nationale spørgsmål. »Ja, jeg er med alle steder, hvor der er en kat, der stikker halen i vejret.« 1968 ridder af 1. gr af Dannebrog. Men under alle livets forhold gik tankerne ofte hjem til Blans, hvor hun købte hus. Begravet på Ullerup kirkegård.

I værket »Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet« omtales 4 kvinder, der enten var fra Ullerup eller virkede her: *Anne Marie Ludvigsen* født Iversen (1850-1928) (I, 114-31), Marie Andresen (1859-1928) (II, 15-18), se ovenfor, *Christine Plov* (III, 67-71), se afsn: skolen; og den, der blev den berømteste af dem alle: *Helene Lucie Hanssen* født Iversen (1860-1935), der i 47 år var *H P Hanssens* hustru (II, 35-41). Nuværende viceborgmester i Sundeved kommune, karetmager *Niels Thuesen*, mangeårigt medlem af menighedsråd 1949-77, sogneråd og kommunalbestyrelse siden 1958, brandinspektør mv var initiativtager til Ullerup sogns Hjemstavnsforening, redigerer stadig denne forenings årsskrift »MUNIN«, hvori særdeles mange bidrag skyldes ham. Ved slægtsbånd har han stadig en vis tilknytning til Brødremenigheden.

Skolen

Tiden indtil 1864

Kirkeordinansen af 1539, først gældende i Slesvig 1542, påbød undervisning i katekismen. Efterhånden fandt der dog også undervisning sted i læsning og skrivning. For Ullerup sogns vedkommende menes det, at denne undervisning varetoges af diakonen som en af dennes væsentligste embedspligter, og at undervisningen fandt sted i kirken (måske i det søndre kapel). Da Ullerup blev en del af hertugdømmet Glücksborg, udstedte hertugerne forordninger vedr skolevæsenet i 1664, 1674, 1683, 1704 og 1728. I et reskript indskærper hertug Friedrich 1744 »de af Vore høje fyrstelige fædre udstedte forordninger«. Det slås fast, at børnene skal undervises i bøn, læsning og skrivning og dette på såvel det danske som det tyske sprog, endvidere i regning, men først og fremmest i »gudsfrygt gennem flittig oplæring i og forklaring af Luthers katekismus«, endvidere at alle børn – både piger og drenge – så snart de er fyldt 7 år, skikkes til skole og ikke tages ud igen, før de efter præstens skøn har opnået tilstrækkelige kundskaber til støtte for deres kristendom samt tilstrækkelig færdighed i læsning, endvidere at børnene hver 14. dag efter endt prædiken skal møde til katekisation, og at forældrene skal udrede det beløb pr barn, som er vanligt i sognet samt offer til degnen og tørv til skolen og ham. I hvert fald i 1665 er der en degn i Ullerup; men p gr a sognets udstrækning oprettes også bi- eller »klip«-skoler i Avnbøl og Blans fra denne tid. Degnerækken: *Asmus Jessen* 1665-1703, *Christian Lorentzen* 1703-12, *Lorentz Duhs* 1712-19, *Jacob Berndt Erichsen* 1719-73, *Boy Boysen* 1773-95, *Lütje Johannsen* 1795-1829, *Nicolaj Thomsen* 1829-62, *Hans Hansen* 1862-72.

Nogle af dem skal omtales nærmere. Meget tyder på, at degneembedet i Ullerup har været bedre aflagt end de fleste degneembeder. I hvert fald skænker *Asmus Jessen* i 1672 sognet et hjemmeberettelsessæt af sølv. I bunden af kalken lod han indgravere: asMVs Iessen CVster Im VLDrVp – sammenlagt giver de store bogstaver læst som romertal netop 1672! (Küster = degn). *Jacob Erichsen* nåede i sin 54 år lange embedstid at blive enkemand 4 gange.

Peter Andresen (»En sundevedsk bondeslægts historie«), hvis oldefader, Hans Andresen, gik i skole hos *Boy Boysen*, skriver om ham: »Han var degn og organist i Ullerup i mange år og døde der. Hans store ligsten ligger i kældertrappen hjemme ved gården. Boysen må have været en dygtig lærer, thi bønderne i Ullerup var vel oplærte. De skrev smukt, regnede bedre og havde ikke få kundskaber.« Ganske anderledes hård er dommen over ham fra provst Gotthilf Johs Schmidts side. I 1788 skriver han: »Medsender et brev, som i går blev sendt mig af degn Boysen i Ullerup, og hvoraf det ses, at han ingenlunde har bedret sig efter den alvorlige advarsel, vi har givet ham, men tværtimod med forstærkede skridt fortsætter ad sin lastefuld-

de vej.« Utvivlsomt er sammenhængen den, at da den 33-årige Boysen i 1773 kaldes til Ullerup, er det provsten for det glücksborgske provsti, Lüders, der er bestemmende. I 1779 ophører det glücksborgske herredømme. Den sidste embedsmand i sognet, der repræsenterer »det gamle«, er netop degnen. Det glücksborgske regimente var hårdt – men effektivt, utvivlsomt også på skolens område. Befolkningen, der med et slag var blevet frie, ville næppe lade sig noget diktere af degnen og klagede til den nyudnævnte provst i Sønderborg, den stærkt pietistiske Schmidt, hvem Boysens religionsundervisning næppe har kunnet tilfredsstille. Boysen tvinges til at tage hjælpelærer fra året efter. I 1795 dør han.

Hjælpedegnen var *Lütje Johannsen,* der blev Boysens efterfølger. Trods regulativet for skolevæsenet i Sønderborg provsti 1803 og folkeskoleloven for hertugdømmerne 1814 skete der meget få fremskridt i Johannsens tid, de tyske skolebøger bevares, bygningen er ganske utilstrækkelig, undervisningen grundig, men tør – og så var Johannsen i konstant pengeforlegenhed. Han var bevidst dansk, men talte sjældent derom. Hans mange bønskrivelser til visitatoriet i Sønderborg om ombygning og forbedringer er resultatløse.

Det blev hans eftermand, *Nicolaj Thomsen,* der høstede frugterne: nye, danske skolebøger, nyopført skolebygning (1832) – og den »indbyrdes« undervisning. I en visitationsberetning 1837 ses der tilbage på alle disse herligheder med største tilfredshed: »Skolen har i øvrigt høje, lyse vinduer i tilstrækkeligt antal, en meget god kakkelovn, 2 sorte tavler, stengulv og på forstuen plads til børnenes hovedtøj.« Thomsen var en af sognets egne, født i Blans 1794, formentlig den første lærer i Ullerup, der var seminarieuddannet. Peter Andresen fortæller bl a om ham: »Min fader – Jens Andresen – gik i skole hver dag, og de havde så travlt, at de ikke måtte gå hjem til middag. De havde mellemmad med. Realfagene havde han snit på at lære dem, men andet kom der heller ikke ud af hans gode evner. Pryglesystemet gennemførte han i hele sin konsekvens. Det hændte engang, at 39 drenge fik kløb på en formiddag ... Han var meget dansk, især efter 1848. Han blev mistænkt for at være dansk spion og flygtede under krigen til Als.«

H P Hanssen fortæller i »Et tilbageblik« I, s 21 om farbroderen Jørgen Hanssen: »I sine sidste skoleår var han for at få en bedre undervisning i huset hos degn Thomsen i Ullerup, der var gift med hans moster. Thomsen var en dygtig lærer af den gamle skole, i religiøs henseende udpræget rationalist. Jørgen Hanssen var stærkt påvirket deraf.« Det har næppe været Thomsen helt tilpas, at der efter at N L Feilberg er blevet sognepræst, indføres helt nye lærebøger. »Men i alle tre skoler er læse- og lærebøgerne blevne andre. Nu bruges foruden Nye Testamente også Hjorts læsebog, i stedet for den ældre Landskatekismus Balslevs forklaring og bibelshistorie og til regning Grünfelds regnebøger. Også de Jastrauske forskrifter er indførte i alle skoler, samt Karstensens sangbog.« (22/9 1855 til biskop U S Boesen). I sommeren 1853 er Feilbergs søstersøn, stud teol Heinrich v Nutzhorn (sen medforstander Askov), på ferie i præstegården. I et brev til moderen skildrer han degn Thomsen: »Han er rationalist, men meget dygtig. Han er gammel og svag og ligger længe, men børnene må møde kl 7, og så må de sidde og læse deres lektier så højt, så han kan høre det ind i sin seng ... Hans administrative talent er overordentlig, og disciplinen i skolen eksemplarisk, hans valgsprog er, at ethvert menneske kan opfylde sin pligt ...«

Thomsens efterfølger, *Hans Hansen,* var ikke meget yngre. De var født hhv 1794 og 1802. Hansen havde i næsten 30 år (fra 1833) været lærer ved Blans skole og der præsteret at skulle have 130 børn i den énklassede skole. Om ham fortæller Peter Andresen: »Han var en sagtmodig mand, nidkær og meget kundskabsrig. En del fik børnene lært, men de store drenge holdt et farligt hus i skolen.«

Tiden 1864-1920

Degnerækken: *Matthias Lorenzen* 1872-94, *Hans J Schmidt* 1894-1902, *Chr Fr Jensen* 1902-07, *Peter Nicolaj Franzen* 1908-20. Hansen blev pensioneret 1872, døde 1883. Bertel Godt betegner ham som udmærket duelig. Hansens efterfølger i Blans *Niels Jensen Dau* var udpræget dansksindet. Han var f 1833 i Sdr Bjert og degn Thomsens svigersøn. Da han var dim fra Skårup sem, var det en grund yderligere til, at der blev holdt øje med ham. Dau holdt ud til 1874, men tog så selv sin afsked. Harmen i befolkningen var stor; man fik ham sat i gang med et mejeri i Ullerup. Det blev en svær overgang, og han var stadig underkastet de tyske myndigheders bevågenhed. Sine sidste år (dør 1911) var han forpagter under Sandbjerg, der var danskejet.

Matthias Lorenzen var fra Angel. Også han var dim fra Skårup sem. Han var slesvig-holstener, kunne ikke lide »det preussiske«. Blev almindelig afholdt og kom godt ud af det med beboerne. Om hans undervisning udtaler Godt, at børnene er godt undervist (1875), at samtalen om den femte bøn indholdsmæssigt er meget god, formen: god (1878). I 1881: børnene godt undervist, svarer flinkt. I 84: tilfredsstillende.

Hans J Schmidt, der døde kun 48 år gammel, forfatter til sangen om Kegnæs, hvor han var født (»Jeg ved en plet ved Slesvigs strand«), og *Chr Fr Jensen,* der flyttede til Ulkebøl, beklædte ikke særlig længe degne- og førstelærerstillingen i Ullerup. Den sidste degn i denne periode var *Peter N Franzen.* Hans familie stammede fra Tim sogn, Ringkøbing amt, men selv var han født Burkal 1863. Han var formand for Sundeved lærerforening, Kriegerverein og for Verein für Jugendpflege und Jugendwehr. Der var kun få udpræget dansksindede lærere i disse år. *Christine Plov,* lærerdatter fra Starup, dim Augustenborg sem 1892, var lærer i Avnbøl 1892-97, derefter 3 år i Øsby, men da hun blev truet med tvangsforflyttelse sydpå, foretrak hun at tage til Danmark, hvor hun i mange år var lærer i Vejle, (døde i Christiansfeld i 1944). Hun forsøgte at forene opfyldelsen af sine lærerpligter med sin udprægede danskhed. Kom resten af livet som en kær gæst til Avnbøl, stod i brevveksling med adskillige her. Skrev artikler i Flensborg Avis og i Sprogforeningens almanak. En enkelt af hendes sange blev optaget i Den blå Sangbog (1912-udg nr 105 a). Fra 1901-06 var *Peder J Møller* lærer i Avnbøl, men blev afskediget. Han blev så H P Hanssens medredaktør ved »Heimdal«, ledede i perioder under HPHs fravær bladet.

Hvordan var det at gå i skole i Ullerup sogn på denne tid? To elever har berettet udførligt om deres 9-årige skoletid i Ullerup skole, Peter Clausen 1901-10 (MUNIN 4, 1971), og Peter Beck 1906-15 (Dansk dreng i Sundeved, 1973). Der må her henvises til disse skildringer, som giver indtryk af de problemer, der fulgte af det tyske skolesprog og den strenge disciplin. Mange af de små 6-årige kunne ikke ét ord tysk, ind imellem var der lærere, der ikke kunne ret meget dansk. De fleste af hjemmene var negativt indstillede over for alt tysk. Pigerne gik otte år i skole og drengene ni år, men forbavsende få lærte at tale bare nogenlunde korrekt tysk i denne lange skoletid. Men hjemme blev de danske bøger og danske ugeblade slugt af store og små. Og når skolen var forbi, var der mulighed for skoleophold på dansk efterskole eller højskole. Ikke helt få benyttede sig heraf. Det præcise tal fra

Ullerup kendes ikke, da »Sønderjydsk Skoleforening« kun har registreret antallet på de elever, der fik tilskud herfra til deres skoleophold i Danmark. Fra 1894-1914 drejede det sig om 77 fra Ullerup sogn. Men der har vist nok været mindst lige så mange, der ikke modtog tilskud. En af de mest benyttede skoler var Vinding Folkehøjskole, hvis forstander 1908-24 var Peter Andresen, født 1860 i Ullerup.

Tiden efter 1920

Næsten alle lærerembederne i Ullerup sogn blev vakante i 1920. Dog blev *Frederik Ludvig Jacobsen*, lærer ved den da nyoprettede skole i Bøgeskov (Bojskov) siden 1910, senere medlem af Ullerup sogneråd, næstformand i sygekassen, tillidsmand for Skoleforeningen og Grænseforeningen. Også den ganske unge alsinger *Hans Petersen*, der 1/4 19 var blevet andenlærer i Blans, blev hele sin embedstid i Ullerup. Han blev senere (indtil 1965) førstelærer i Blans og var i mange år organist ved Ullerup kirke, tillige dirigent for Ullerup Mandssangkor, til sangforeningen måtte give op 1933. I Ullerup blev *Anders Knudsen* førstelærer og en tid kirkesanger, i Avnbøl blev *Kristen Thomsen Grand* førstelærer, og i Blans *Knud Martin Jørgensen*. Her virkede også frk *Utoft*, som provst Andersen havde »medbragt« fra Vejleegnen. Hun var en dygtig lærer og en betydelig personlighed.

I dag (1981) er der to skoler i Ullerup sogn. Bakkensbro skole i Ullerup opførtes 1952 som erstatning for de to 3-klassede skoler i Avnbøl og Ullerup. 1959 nedlagdes den 2-klassede skole i Bojskov, og eleverne flyttedes til Bakkensbro skole. Skolen er 7-klasset, 158 elever, 13 lærere. Skoleinspektør er *Knud Tejlgård Jensen*, f 1932. KTJ er medlem af Sønderjyllands amtsråd, valgt af socialdem. Eckersbergskolen i Blans er opført i 1955, udvidet 62, pavillon m 2 klassevær opsat i 76. Planlagt børneinstitution i umiddelbar tilknytning til skolen. Skolen er 7-kl, 94 elever, 8 lærere. Førstelærer er *Marinus Knudsen*, f 1918, tillige kirkesanger gennem mange år. Undervisningen af eleverne i 8-10 kl foregår på Nydamskolen i Vester Sottrup. Samme sted er den kommunale ungdomsskole.

En »skolesag« har i nogen grad optaget sindene i Ullerup sogn. Efter i 24 år at have været tilknyttet Bakkensbro skole, deraf de 20 som leder, søgte skoleinsp Ib Sørensen 1976 sin afsked og blev ansat som lærer ved Tvindskolerne. I 1979 søgte han en lærerstilling ved sin gamle skole, hvor både skoleleder og kolleger gerne så ham ansat. De kommunale myndigheder foretrak en anden ansøger. Ib Sørensen havde været almindelig afholdt som lærer og skoleleder, havde på forskellige områder prøvet nye veje, var levende optaget af sognets historie, hvad adskillige artikler i MUNIN vidner om; men hans – relativt korte – tilknytning til Tvindskolerne kunne man altså ikke acceptere.

Efter 1933 oprettedes en tysk privatskole i Ullerup. Den blev aldrig stor, højst omkring 20 elever og én lærer. Han blev indkaldt under 2. verdenskrig og forsvandt ved Stalingrad. Efter 1945 har man fra tysk side opgivet tanken om genoprettelse af skolen.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 8 up; 1934 6 up, 1 IM; 1945 6 up, 1 IM; 1953 4 up, 1 IM, 2 s; 1965 1 up, 1 IM, 3 gr, 2 s; 1980 4 up, 1 IM, 2 s (1922 afstemningsvalg, alle sen valg aftalevalg, gennem hele perioden var sp formand).

Folketal 1860 1765; 1910 2219; 1930 2035; 1960 1858. Fra disse tal må dog subtraheres ca 100, der kommunalt tilhørte Ullerup, men kirkeligt Adsbøl (del af Bojskov). 1970 1723 (Stat Tabelv 1975 II. Danmarks administrative inddeling). 1976 1857 (Stat Tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 76). Ca 1/1 1981 ventes folketallet at passere 2000 p gr a boligudstykning i Blans.

Antal altergæster 1923 700 1931 531 1951 300 1967 500.

Af *kirkelige aktiviteter* omtaler Kir Hdbg 1967 lille IMsamf (25), sdsk, kirkeblad, DdU, foredrag i prg, ungdomsm, ØM, DMS.

Kirkebygningen og kirkegården

Kirken – indviet til St. Laurentius – ligger smukt på byens højeste punkt. Det lange skib og korets oprindelige del, de romanske dele, fra ca 1150-1200, er opført af rå kamp med hjørner og andre detaljer af granitkvadre på en profileret dobbeltsokkel, der er velhugget og ensartet under hele bygningen. Korforlængelsen (ca 1450-1525) og et kapel på sydsiden er sengotiske, opført af munkesten. I 1902 opførtes et teglstenstårn med højt 8-sidet spir. I underetagen våbenhus. Tympanon (med relief af to løver med et kors imellem sig) er ved seneste restaurering kommet tilbage til kirken og anbragt i sydkapellet. Oprindelige rundbuede korbue er bevaret. Koret har to fag alm krydshvælvinger, kapellet to med bygningen samtidige, 8-ribbede hvælvinger, og skibet bjælkeloft. Barokaltertavle fra 1707, restaureret, nye sidevinger ved billedhugger Skjold Lund. Tavlens malerier er oprindelige, maleren ukendt. Nederst nadverens indstiftelse, derover hovedbilledet: Jesus på korset, omgivet af grædende kvinder og Johannes, øverst malerier af opstandelsen og himmelfarten (opstandelsesbilledets rød-hvide sejrsfane var til megen glæde for den dansksindede befolkning i tiden 1864-1920. Prædikestol fra 1578 i tidlig renæssancestil, ejendommelige dekorationer med hatteprydede mandshoveder. Lydhimlen fornyet i slutn af 1700-tallet. Gotisk kalkstensdøbefont. Et større krucifix fra ca 1350 (nu på østvæggen af sidekapellet) og et mindre (på korets nordvæg), er formentlig den sidste rest af kirkens store altertavle fra middelalderen. To alterkalke, den ældste fra ca 1450, muligvis et sølvsmedearbejde fra Tønderegnen, og den ved altergang i dag brugte fra 1618 (Flensborgarbejde). Kirkens første orgel var fra 1637, nuværende orgel fra 1971, Marcussen og Søn, 15 st.

I våbenhuset 2 præsterækketavler, ældste fra 1806, udført af snedker Jürgen Duus og malet og forgyldt af H W Eckersberg. Den yngre en efterligning.

Klokkerne. Den ældste fra 1632 er omstøbt af Peter Melchiorsen til Lidt kirke på Nordstrand. Da dette sogn oversvømmedes ved stormfloden 1634, købtes klokken med hertug Philips »consents« for 800 mark, hertil kom transporten – 4 mand og 8 heste – fra Husum til Ullerup på 48 mark. Den yngste er en genforeningsklokke fra 1922, tegnet af arkitekt Lautrup-Larsen.

Mange og omfattende restaureringer har fundet sted, bl a i 1642, 1696, 1790, 1858-60, 1927 og fra (1962)-1970-74. Sidstnævnte, hvis samlede udgifter beløb sig til ca 1 mill kr, lededes af arkitekterne Rolf Graae og S A Aakjær. Det fine håndværksmæssige arbejde udførtes stort set af sognets egne håndværkere, medens det historiske inventar blev restaureret under Nationalmuseets tilsyn af konservator Jens Johansen. Ved en festgudstjeneste 31. okt 1971 blev kirken taget i brug, men først i okt 74 kom det sidste historiske inventar på plads, og istandsættelsen kunne betragtes som afsluttet.

På kirkegården er der mindesten over faldne fra 1848-49, 1864 og 1. verdenskrig.

Den nyere præsterække

Sognepræster

Sognepræsteløn 1864 2200 Rd (Trap: Slesvig II), 1910 7312,39 RM (netto), 1922 1. kl (uden for lønkl), 1927 1. kl, 1931 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl, 1969 LR 16/31.

14. 21/9 1847-13/10 48 **Nikolaj Laurentius Feilberg,** se 16.

15. 3/1 1849-7/1 50 **Friedrich Petersen,** f Højer 18/8 07. Forældre: sp Højer Christian P og Lucie Hedwig Beate Brolund. Imm Kiel 14/4 26, c Gottorp 30, 3. kar m A, huslærer, uord medhj Kellinghusen (Holsten) 26/5 35, på ny imm Kiel 22/4 37, c Gottorp 37 2. kar m A, gift Amalie Friedericke Dorothea Postel, f Heide. Forældre: prokurator Heide Johann Andreas P og Ursula Dorothea Willhadt. 22/5 38 sp Uge, ord Haderslev 4/6 s å, 29/4 46 sp Notmark, susp 7/4 48, 3/1 49 sp Ullerup, afsat 7/1 50, 50 – 27/2 51 feltpr slesv-holst hær, 51 sp Saarbrücken St Johann, d her 14/5 59.

Udg: Nytårsønske til den Christelige Menighed i Uck (1845), overst til dansk generalsuperintendent Callisen: »Bibelske tankesprog på enhver dag af året« (3. opl 47). Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers in den Friedens- und Kriegsjahren 1838 bis 1850 (56), fork bearb heraf ved »W B« i Gelzers »Protestantische Monatsblätter«, Der gegenwärtige Zustand der Kirche und Schule des Herzogth Schleswig, nach neueste eigener Anschauung (57), Sind Aufruhr und Meineid im dänischen oder schlesw-holst Lager zu suchen? (58) samt mindre lejlighedsskr: 39 skr t Claus Harms i hans strid mod rationalismen, 51 mod prof Hengstenberg, Berlin, i anledning af hans misbilligelse af de slesvig-holstenske præsters adfærd.

16. 7/1 1850-16/7 64 **Nikolaj Laurentius Feilberg** (16/7 64 afsat, 28/10 s å afsk af da regering), se sp Kirke Helsinge-Drøsselbjerg (PN II, 215 (pers), PN stamt 28,73).

17. 26/7 1864 (kst) 1/9 s å udn – ?/4 94 **Eichbaum Wilhelm Lange,** f Åbenrå 25/8 16. Forældre skomagerm Åbenrå Johann Wilhelm L og Johanne Benedicte Eichbaum. Stud Flensborg 38, imm Kiel 23/10 s å, c Gottorp 45, 2. kar m A. Gift 25/10 51 Caroline Magdalene Saxe, f Flensborg 12/10 11. Forældre: kunstdrejer Flensborg Jacob Friedrich S og Lisette Marie Petersen, d Ullerup 28/2 80 (Gravsten har Sachse). 30/8 49 sp Rinkenæs, afsk 15/3 50, 1/11 51 leder pigesk Altena (RB Arnsberg), 1/1 53 institutbestyrer Itzehoe, 14/9 54 dr phil Jena (Versuch einer Widerlegung der Ansicht von Dr. Schnekenburger über die Apostelgeschichte), 26/7 64 kst og 1/9 s å udn sp Ullerup, ord 17/7 s å, afsk 94. D Flensborg 29/4 1901.

17. 6/10 1894 – 1/10 1919 (kst t 29/2 20) **Gustav Daniel Jebsen,** f Flensborg 3/6 52. Forældre: læge Satrup Gustav Edvard J og Marie Christiane Sørensen. Stud Glückstadt 74, imm Kiel, Leipzig, Tübingen, c 79 I 2. kar. Gift 81 Wilhelmine Louise Dorothea Bissen, f Glückstadt, d Slesvig.

80 adj min Lysabild, ord 20/6 s å, 21/10 s å sp Hjerpsted, 29/10 83 sp Daler, 27/8 89 sp Oksenvad-Jels, 6/10 94 sp Ullerup, afsk 1/10 19, kst t 29/2 20. D Slesvig 19/6 31.

I 1920 kst a. 1/3-30/6 **Bertel Nikolaj Paulsen,** se kompastor Broager.

b. 1/7-31/8 **Knud Martensen Rosendal,** se sp Hellested (PN II, 628).

18. 1920 kst 1/6 21 udn – 25/9 33 **Lars Frederik Andersen,** f Mårsø, Hagested 5/2 73. Forældre: gårdbest Mårsø Frederik A og Dorothea Larsen. Stud priv 92, c 19/1 98 h I. G Gunderup 4/12 02 Louise Paludan, f Blære 31/10 75. Forældre: sp Gunderup-Nøvling Otto Frederik P og Sophie Frederikke Worm, død Gentofte 30/9 49.

9/5 99 hjpr Købelev, ord 31/5 s å, 01 hjpr Gunderup-Nøvling, 8/8 02 sp Ringgive-Give, 1/3 07 sp Ringgive, 24/6 09 provst Nørvang-Tørrild herr vestre provsti, 15/6 14 sp Grejs-Sindbjerg, 13/8 20 kst sp Ullerup, 1/6 21 sp sst. D her 25/9 33.

19. 1933-60. **Carl Warncke,** f Arnitlund, Vedsted 19/11 95. Forældre: hmd Arnitlund Christian W og Marie Cathrine Hansen. Tømrer 10-14, delt 1. verdenskr t 17, bygmester 17-20, stud Statens K 24, c 12/6 28 h I. G Vedsted 31/12 23 Noomi Kathrine Kjeldsen, f Hjarup 3/3 00. Forældre: gdr Hjarup Hans Andreas K og Marie Elizabeth Ellgaard. 16/8 28 sp Ejerslev-Jørsby, ord Ålborg domk 29/8 s å, 22/12 33 sp Ullerup. Død Odense 29/8 60.

Under CW's fravær 29/5 44-5/5 45 kst sp Sottrup Laurids Johannes Nielsen.

20. 1960-67 **Ole Vilhelm Bastiansen,** f Kbh 1/2 1927. Forældre: handelsgartner Kbh Valdemar Eiler Ole B og Alma Heindorph. Stud Metropolitansk 46, cand Kbh 54 (l). G Viborg sdr s 5/3 57 Gertrud Ipsen, f Maribo 6/7 31. Forældre: landsdommer Viborg Svend Otto I og Anna Elise Bay.

19/10 55 hjpr Værløse, ord 23/10 s å, 24/1 57 kkp Herlufsholm, vinteren 59-60 feltpr Det da FN kommando, Gaza, 24/12 60 sp Ullerup, 11/8 67 sp Svendborg St Nicolai.

21. 1967- **Niels Hendrik Seedorff,** f 16/3 23 Kbh. Forældre: filialdir Valdemar Thorvald Rasmussen og Inger Marie Seedorff. Stud Østersøgade 42, c Kbh 49 (l). G Hellerup 25/6 49 Karen Julie Anna Friis, f Kbh 7/8 19. Forældre: oberst Oscar F og Alberta Louise Gottlieb. 8/12 49 hjpr Kbh Kingos kirke, ord 14/12 s å Roskilde domk, 7/12 50 sp Hjadstrup, 6/12 67 sp Ullerup.

Den nyere diakonrække

Præsteløn 1864 750 Rd (Trap: Slesvig II), 1907 2700 RM.

16. 1873-82 **Simeon Gottfried Schumacher,** se sp Holbøl (s 507).

17. 1883-1885 **Pauli Dominico Petersen,** f Rødenæs 1/6 56. Fader: landmand Rødenæs. Stud Husum 76, imm Kiel, Jena, Tübingen, c 81, 2. kar, ord 4/3 83, adj min Skærbæk 4/3 83, diak Ullerup 23/5 83, diak Flensborg St Johannes 31/12 85, afsk dec 89, stud med Geneve, læge Paris, formentlig død der.

18. 1886-94 **Simon Johannes Christian Simonsen,** se sp Bylderup (PN IXB s 1254).

Emb ledigt i fire år.

19. 1898-1903 **Hans Peter Marcus Bade,** se sp Åbenrå tyske menighed (side 395).

20. 1903-07 **Magnus Theodor Mahler,** se sp Vivild-Vejlby (PN VIII s 406f).

Derefter varetager sp emb.

Den vigtigste litt: Ib Andersen: Slægten Jebsen fra Blans, MUNIN 8, 1975; sm: En varnsing som præst i Ullerup, MUNIN 5, 1972. Johan Andresen: Efterladte erindringer, MUNIN, 2, 1968. P Andresen: Hjemstavnsminder fra Sundeved og Als, 1924; sm: N L Feilberg, Sdj årb 1927; sm: Sundeveds bebyggelse, Sdj årb 1925. Sune Andresen: En sundevedsk bondeslægts hitorie. Efter P Andresens optegnelser, 1957. Peter Beck: Dansk dreng i Sundeved, 1973; sm: Fra Sundeved til Vestjylland, 1975; sm: Ung mand fra Sundeved, 1975. J Brodersen: Fra gamle dage, 1912. Peter Brodersen: Dette skete i Ullerup kirke i 1809; sm: Skoleforholdene i Ullerup sogn omkring 1800, begge i MUNIN 8, 1975. H V Clausen: Sønderjylland, 1908. Peter Clausen: Fra min skoletid i Ullerup, MUNIN 4, 1971; sm: Omkring krigen 1914/18, MUNIN 7. 1974; sm: En ullerupper præst 1920 til 1933, MUNIN 8, 1975. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644, 1964. Henrik Fangel og Jørgen Slettebo: Adel og hertuger på Als og Sundeved, 1979. H F Feilberg: Fra Sundeved i krigsårene 1848-50 og 1864, Sdj årb 1923. N L Feilberg: En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864, 1890; sm: Erindringer ved H P H Novrup, Fra Ribe Amt 9 b, 1938-39. Niels Friis: Marcussen & Søn, 1806-1956, 1956. H V Gregersen: Niels Heldvad, 1957. F S Grove-Stephensen: Frederik I's kaldsbrev for den første lutherske præst i Ullerup, MUNIN 3, 1969. H P Hanssen: Et tilbageblik I, II, 1931, 1930; sm: Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig, Sdj årb 1890. Jens Holdt: Danmark og Herrnhut, Kirkeh Saml 1961; sm: Kampen mellem de danske lægfolk og det tyske præsteskab på Nordslesvigs provstisynoder, Sdj månedsskr 1965. Halfdan Høgsbro: Kirken i Grænselandet, 1938. Gottlieb Japsen: Dansk og tysk i Sønderjylland. Fra 1864 til vore dage, 1979. Jes Jessen: Christine Plov, MUNIN 3 & 4, 1969 og 1971. A D Jørgensen: Ullerup sogns ældre historie, Sdj årb 1891. Chr Jørgensen og Peter Petersen: Fra Nybølherred og sogn, Fra Als og Sundeved 54, 1976. Jens Lampe: Betydelige mænd fra Ullerup sogn, MUNIN 9, 1978. Martin Schwarz Lausten: Vilh Beck og N L Feilberg, Kirkeh saml 1976. Chr C Lorentzen: Gamle og nye minder fra Sundeved, 1859. Maria Madsen: Sådan blev jeg det. Samlingen Sådan blev jeg det v/Aage Heinberg, 1953. Maria Madsen. Mindeskrift v/Peter Beck og Inger Gøtzsche, 1975. O H Möller: Historische Nahricht von Ulderup und deren Pastoribus. Falcks Sammlungen II, 1759. Asger Nyholm: Problemer i Slesvigs kirkeliv i årene nærmest efter 1864, Sdj årb 1971; sm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980. Carsten Petersen: Slesvigske præstegårde, Sdj årb 1946; sm: Slesvigske præster, 1938. Friedrich Petersen: Erlebnisse ... 1838 bis 1850, 1856. J Raben: Ullerup kirke og de adelige gårde i sognet. Fra Als og Sundeved 3, 1928. L S Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre, 1966; sm: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978. N H Seedorff: Nogle minder fra Ullerup præstegård, MUNIN 6, 1973 sm: Om Ullerup kirke. Sct Laurentius' kirke i Ullerup, MUNIN 4, 7 & 9, 1971, 74 og 78. Jørgen Slettebo: Renaissance-hoveder i sønderjysk kirkeinventar. Fra Als og Sundeved 47, 1968. Sønderborg Provstisynode. Protokoller. Beretninger. 1880-1917. Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, 1943. Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet I-III, 1930, 31, 44. Ib Sørensen: – ikke for skolen, men for livet (Skoler i Ullerup sogn), MUNIN 2, 1968; sm: Om Blans gamle skole, MUNIN 1, 1967. N P Thuesen: En af dem der rejste, MUNIN 11, 1980; sm: En konfirmationsforberedelse i 1863, MUNIN 10, 1979; sm: Mindesmærker og gravsten på Ullerup kirkegård over faldne danske og tyske soldater, MUNIN 2 & 4, 1968, 71; sm: Nicolai Thomsen, degn og skolelærer i Ullerup, MUNIN 9, 1978. A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark IV og VII, 1967 og 77. Desuden div håndbøger (Trap: 4-5 udg og Slesvig (1864), Statistisk tabelværk (1975 II, 1978 VIII), Kommunal håndbog, Kommunal årbog, Den nordslesv Kirke (II, 1945), Kirkelig Haandbog, Teol stat, div præstehistorier, Achelis' matrikel, Den da skolehåndbog m fl). Utrykte kilder: Aage Dahls samlinger. LA Aabenraa: Generalsuperintendentens arkiv, abt 18, nr 44 (visitationsbemærkninger og -protokol), Sønderborg provstearkiv, nr 1336, 1342, 1375, 1376 og 1401, Ullerup præstearkiv 101, Ab 6, Ab 8, Ab 11, 101, D1, D2, 101, H2.

SOTTRUP

Af Laurids J Nielsen, J W O og H P

Topografi

Areal 2230 ha. Sottrup sogn omfatter den nordøstlige del af halvøen Sundeved. Mod nord grænser det til Als fjord og mod øst til Alssund. Nabosognene er mod vest Ullerup, mod syd Nybøl og mod sydøst Dybbøl. Terrænet er svagt bølgeformet, kun langs bækken, der afgrænser de 2 landsbyer Sottrup og Snogbæk, er der mere bakket. Jorden er overalt frugtbar lerjord. Langs med Alssund er der en bræmme af mindre skove, således ved Sandbjerg og Sottrupskov. Sognet har mange minder om de slesvigske krige; på kirkegården er både danske og tyske faldne begravet, ligesom der er adskillige krigergrave ved gærder og veje og i haver. I Nydam mose, der forlængst er opdyrket, fandt man i 1863 Nydamsbåden, der nu er anbragt på Gottorp slot, og som kong Fr VII overvågede udgravningen af.

I sognets sydøstlige hjørne findes godset Sand-

bjerg, der i sin tid blev oprettet af hertug Hans den Yngre. Gennem mange år var godset i familien Reventlows besiddelse. Efter 1864 forsøgte danske mænd fra egnen at oprette en folkehøjskole her. Forsøget måtte efter få års forløb opgives p g a modstand fra de tyske myndigheders side. Senere (fra 1929) ejedes godset af overretssagfører Knud Dahl. Hans enke skænkede ved gaveskøde 1954 godset til Århus universitet, der nu benytter det til kulturcenter, især med henblik på forskning af Slesvigs historie. Foruden det gamle, smukke palæ er der opført nyere moderne kursusbygninger i parken, der grænser ned til Alssund.

Byer Vestre Sottrup med kirke, prg, centralskole (Nydamskolen), mh, forsamlingsgården »Sundeved«, kro, sparekasse; Østre Sottrup (de 2 landsbyer er dog nu helt bygget sammen); Sottrupskov; Vester og Østre Snogbæk, hvor der ligeledes har fundet en sammenbygning sted.

Bebyggelser Sottrup Mark, Fuglsang, Baså, Lundsgårdsmark, Snogbæk Østermark, Snogbæk Østerskov, Osmark, Dal.

Gårde Sandbjerg, Dallsgd, Nørremølle, Lundsgd, Kværngd, Solvang, Kasmosedam, Torsminde, Baslund, Birkelund, Lindegd, Nygd, Oldstoft, Bjerggd, Damgd, Havgd, Østergd.

Skove Sandbjerg skove, der består af Lilleskov og Storskov. På Snogbæks grund er der en del privat bondeskov.

Fredede oldtidsminder 4 høje, deriblandt den store, men noget afgravede Troldhøj i Sandbjerg skov.

Stemmetal ved flg tyske rigsdagsvalg 1871 198 da, 6 ty; 1884 168 da, 22 ty. Derefter optælles stemmetal sm m Dybbøls.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 797 da, 103 ty (tilrejsende 75 da, 46 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 431 da, 1 ty, 64 s; 11/4 1924 377 da, 4 ty, 179 s; 16/11 1932 339 da, 36 ty, 206 s; 3/4 1939 633 da, 66 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 650 da, 34 ty; 14/5 1957 681 da, 18 ty; 23/1 1968 809 da, 10 ty (Stat medd 1968,8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Sognet indgik da i Sundeved kommune m centrum i Ullerup by.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under grevskabet Reventlows godsøvrighed, fra 1889 udgjorde det sammen med Nybøl sogn Sottrup-Nybøl amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Snogbæk, Sottrup (med Sottrupskov) og Sandbjerg godsdistrikt.

Den ældre præsterække

1. 1522-72 **Peter Bruno,** f Brunsgård, Løjt 22/2 1495 (93). G 1527, 22 sp Sottrup, d Snogbæk 15/5 72. Fader til 2. P B skal have været den første præst i Danmark, der giftede sig.

2. 1572-1616 **Peter Petersen Bruno,** f Snogbæk 1543. Imm Rostock 63 (64), g Agnethe Eriksd, d 1636. Forældre: Sp Nordborg Erik Madsen og Anna Poulsd. 67 adj min cum spe succ Sottrup, 15/5 72 sp sst, d Snogbæk 9/2 16. Fader til 3, sp Ø Løgum Erik P B, sp N Løgum Christian P B og diakon Egen Jørgen B.

1595 nedbrændte prg, der indtil 1952 lå i V Snogbæk, og Adsbøl sogn måtte yde et tilskud til genopbygningen (C P, s 355).

3 1616-65(66) **Niels Petersen Bruno,** f Snogbæk 1593(94). Imm Rostock 1612, g 13/7 23 Mariche Petersd Fabricius, f Broager 2/7 07, d Snogbæk 19/12 86. Forældre: Sp Broager Peter F og Anna Hansd Fischer. 13/10 16 sp Sottrup, d Snogbæk 65(66). Svigerfader til 4, 5, sp Oksbøl P Clausen, sp Adsbøl H Sagittarius og sp Holbøl M Iversen.

4. 1666-79 **Mathias Christensen (Carstensen) Lorentzen (Trion),** f Odense 14/4 1644. Forældre: Rkp Odense St Hans K-sp Højby Christen (Carsten) L og Anna Sabine Nicolaisd Brandt. Dim Odense 63, imm Kiel 65, g 13/10 66 Mariche Nielsd Bruno, f Snogbæk 2/6 33, d Snogbæk 25/1 1704. 14/1 66 sp Sottrup, d Snogbæk 9(13)/5 79. Fader til diakon Egen C Mathiesen. Svigerfader til diakon (3) Sottrup J Brunquertzen og diakon Ullerup N Kühl.

5. 1679-1714 **Lauritz Ottosen Riese,** f Rise, Ærø 3/3 1653. Forældre: Sp Rise Otto Jacobsen Wordingborg og Karen Madsd Wittinge. Dim Odense 75, c 77, g 1) Sottrup 29/6 80 enke efter 4. G 2) Sottrup 14/10 1704 Johanna Maria Jebsen, f Hjortholm, Kegnæs 85, d Løgumkloster 19/8 63. Forældre: Pensionær (forp) Hjortholm Johan J og Anna Johansd Brandt. 13/7 79 sp Sottrup, d Snogbæk 15/7 14.

6. 1714-31 **Lorentz Nielsen,** f Broager 1671. Forældre: Diakon Broager Ivar N og Anna.... Imm Kiel 17/11 92, imm Kbh 10/6 92, g Broager 2/8 1702 Sophia Hedewig Petersen, f Broager, d sst 26/6 48. Forældre: Sp Broager Philip P og Cecilia Henningsd. 9/12 00 diakon Broager, 14 sp Sottrup, d Snogbæk 7/2 31. Fader til sp Staby Iver Lorentzen. Svigerfader til 7.

7. 1731-45 **Johann Leonhard Herrn,** f Sønderborg 1691(90). Forældre: Rådmd Sønderborg Henning H og Cæcilia Torgan. Imm Jena 27/4 1709, imm Kbh 6/10 13, g Sottrup 13/11 31 Cæcilia Hedewig Nicolai (Nielsen), f Broager 20/12 05, d sst 5/3 48. 31 sp Sottrup, d Snogbæk 5/5 45.

8. 1746-47 **Johann Georg Johansen Oest,** f Frederiksberg, Slesvig 14/3 1686. Forældre: Skatteopkræver og silkehandler Slesvig Johann O og Dorothea Clausd Bruhn. Dim Flensborg 1710, imm Wittenberg s å, g Ullerup 1/8 18 Christiane Nielsd Kühl, f Ullerup 20(18)/10 99, d Sottrup 27/1 88. Forældre: Diakon Ullerup Niels K og Anna Maria Mathiasd. 14 huslærer Helsingør, 17 huslærer Broager, 2/6 18 adj min cum spe succ Ullerup diakon, 23 diakon sst, 8/5 46 sp Sottrup, d her 4/11 47.

9. 1748-58 **Hinrich Hinrichsen Hammerich,** f Lyksborg 9/3(2) 1710. Forældre: Provst Sundeved provsti Heinrich H og Anna Magdalena Hartmann. Dim Flensborg 30, imm Rostock 15/5 s å, imm Kbh 5/10 40, c s å, g Aabenraa 11/4 47 Catharina Fabricius, f Aabenraa 21. Forældre: Apoteker Aabenraa Thomas Frederiksen F og Anna Maria Clauses. 36 huslærer Kbh, 46 diakon Ullerup, 48 sp Sottrup, d her 18/3 58.

10. 1758-68 **Andreas Caspar Berninck,** f Østerholz, Bremen. Forældre: Sp Østerholz-Besum Daniel Balthasar B og Engel Margaretha

Krebs. Imm Leipzig 1739, g Tønder 52 Clara Elisabeth Behn, f Tønder 35, d Sottrup 22/11 1818. Forældre: Amtsforvalter Tønder Balthasar B og Anna Dorothea Maria Poulsen. 48 diakon Ullerup, 58 sp Sottrup, d her 8/9 68.

Det er først i de 2 sidstanførte præsters tid, der findes oplysninger om et særligt kirkeligt præg. Pastor Hammerich »skal have prædiket Omvendelse og Syndernes Forladelse og søgt med al Flid at faa sine Sognebørn gjort til saadanne Guds Mennesker, der var fuldkomne og dygtige til al god Gerning«. Derimod havde han ingen støtte i den henseende i diakon Franzke. I Hammerichs tid flyttede urmager Matthias Wied og hustru Margaretha til sognet fra Tandslet. De var gudfrygtige og respektable mennesker, der holdt morgen- og aftenandagt, læste flittigt i bibelen og selv gav deres 7 børn undervisning, fordi byens skole var i en dårlig forfatning. Det var derfor ikke så underligt, at de blev gode venner med den nye præst, pastor Berninck, der var en ven af de gudfrygtige, men ikke kunne lide yderliggående (hellige).

Imidlertid blev Wieds ældste søn, Matthias, grebet af herrnhutismen og besøgte flere gange denne bevægelses udsendinge, når de kom på rejse i Sottrup sogn. Dette tog præsten yderst fortrydeligt op, kaldte ham til sig og truede ham med offentlig irettesættelse fra prædikestolen, såfremt han ikke opgav denne trafik.

Truslen hjalp ikke, unge Wied opsøgte snart Brødremenighedens udsendinge i Flensborg og Sønderborg og uddelte skrifter fra disse i sognet. Pastor Berninck svarede igen med offentlige advarsler fra prædikestolen mod »falske profeter og ulve i fåreklæder«. I 1764 kom imidlertid næsten en vækkelse til Sottrup, og både de ældre Wied'er og Matthias's yngre søskende gik over til herrnhutismen. Rejseprædikant Erik Brau kom også på besøg i dette år. Pastor B opgav tilsyneladende helt modstanden og blev »stille«. (J B, s 533-534).

11. 1769-86 **Otto Diedrich Müller,** f Møgeltønder 2/10 1735. Forældre: Sp Møgeltønder Godske Eskilsen M og Cathrine Magdalene Johansd Krahe. Dim Kolding 55, g Sottrup 24/10 69 enke efter 10. 69 sp Sottrup, d Snogbæk 23/4 86.

O D M var heller ingen ven af »de hellige«, men lagde dem i øvrigt ingen hindringer i vejen. Brødrene Wied besøgte Christiansfeld 1774. Matthias blev her som urmager og drog siden som missionær til Vestindien. Hans blev efter uddannelse i Herrnhut missionær i Surinam og sluttelig medlem af Brødremenighedens øverste ledelse.

12. 1787-1805 **Paul Mumsen,** f Sønderborg 1744. Forældre: Borgmester Sønderborg Paul M og Catharina Jebsen. Imm Jena 17/4 64, imm Kbh 16/10 67, g Sønderborg 17/6 79 Ida Marie Carstens, f Sønderborg 17/12 58, d sst 24/7 1848. Forældre: Kbmd Sønderborg Jacob C og Abel Christina Hintze. 79 diakon Bordelum, 6/5 85 diakon Sottrup, 12/1 87 sp sst, d Snogbæk 24/5 05. Fader til 14. Svigerfader til 13 og sp Gettorf L Clausen.

P M, der var pietist, blev kaldet til hovedpræst efter pastor Müllers død på foranledning af de »hellige«, der havde andraget gensup Struensee herom. Endnu mere afholdt af disse blev diakon Windekilde, det i 1790'erne holdt særlige søndagsforsamlinger med dem (ca 40, da han o 1800 forlod sognet, se ndf). Senere samledes kredsen hos snedker Jürgen Marcussen, f Sottrup 1781, orgelbygger i Ullerup fra 1806 (o 1815 ca 30 deltagere fra begge sogne). (A P T IV, s. 135). Adleragenden blev dog indført i det store og hele (HHP, s 200).

13. 1806-29 **Georg Daniel Holst,** f Flensborg 12/7 1765. Forældre: Pr Flensborg Hellig Geist K Balthasar H og Dorothea Elisabeth Bössel. Dim Flensborg 84, imm Kbh 17/9 s å, imm Kiel 13/5 86, c Gott 90 (2. kar), g 1) 4/5 92 Elisabeth Timmermann, f Flensborg 63, d Hatsted 11/11 1800. Forældre: Stadsmusicus Flensborg Osvald Johann Christian T og Hedvig Christine Zoffmann. G 2) Sottrup 11/9 07 Catharina Mumsen, f Sottrup 86, d sst 23/8 29. 18/12 91 diakon Hatsted, 06 sp Sottrup, d her 10/9 29.

Pastor Holst bliver vurderet forskelligt. J B siger s 538, at både han og diakon Krongaard forkyndte evangeliet på en sådan måde, at man håbede, der ville ske en vækkelse i sognet, og at han i hvert fald ikke var rationalist. Hos A P T VII, s 164, hedder det imidlertid, at der opstod et modsætningsforhold mellem menigheden og pastor G D Holst, der »alles wahren Sinnes für das Kirchliche selbst entbehrt zu haben scheint« (citat fra provst Jensens beretning 1837).

Opfattelsen af ham som rationalist stemmer måske bedst med den kendsgerning, at han drev flere ikke-teologiske sysler, såsom matematik, astronomi og botanik. Han havde både en sjælden blomstersamling og et astronomisk observatorium i Snogbæk. Under hans vejledning uddannedes her den kendte astronom Thomas Clausen. (J Raben: Sottrup Sogn. Fra Als og Sundeved XXXIV, 1955, s. 32).

14. 1831-58 **Paul Mumsen,** f Bordelum 20/1 1781, søn af 12. Dim Sønderborg 1801, imm Kiel 22/4 s å, imm Jena 10/5 02, c Gott 06 (2. kar), g Sønderborg 13/6 13 Abel Christina Ahlmann, f Sønderborg 11/2 87, d Flensborg 69. Forældre: Skipper Sønderborg Michael A og Benedicta Carstens. 10 hjpr Slesvig, 10/2 13 fjerdepr sst, sen subrektor sst, 2/5 20 sp N Hacksted, 22/2 31 sp Sottrup, afsk 25/5 58, d Flensborg 4/1 64. Fader til sp Løjt Julius A M M. Svigerfader til sp Tønder, provst C E Carstens og sp Løjt M H Kaftan.

Ved P M's tiltræden synes de herrnhutiske forsamlinger i sognet at være ophørt, formentlig med orgelbygger Marcussens flytning til Åbenrå 1830. P M var imidlertid trods sin alder snarere åndsbeslægtet med den nye kirkelige retning i hertugdømmerne. En refereret prædiken fra 1836 må nærmest betegnes som en vækkelsesprædiken med temaet: »Bedenkst du dein Heil

... Kennst du die Zeit deiner Heimsuchung«, og med advarsel mod at søge falsk beroligelse i kirken. Provst Jensen fandt den også »in jeder Hinsicht vorzüglich«.

Det slesvigholstenske røre tog P M afstand fra. I sin tid i N Hacksted havde han fået tilladelse til at holde danske prædikener, og under treårskrigen forbød han degnen at publicere de af den provisoriske oprørsregering udstedte forordninger. (A P T VII, s 170-171; Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980, s 97, 166). Han forblev derfor i sit embede efter 1850.

I sin sidste beretning til generalvisitatsen 1855 fortæller P M, at kirkebesøget er steget siden krigen og nu er ganske godt, samt at Luthers katekismus af Balsløw og Karstensens sangbog er indført i skolerne. Ellers er beretningen ikke særlig oplysende. Af den følgende beretning fra 1859, der er skrevet af diakon C Krogh-Meyer, synes det at fremgå, at P M på sine gamle dage alligevel fik et præg af rationalisme, hvortil kom unøjagtig førelse af kirkebogen. Først med hans afgang gik den Adlerske agende af brug.

15. 1859-66 **Nis Hanssen (»Bondesøn«),** f Ø Højst 15/11 1808. Forældre: Kådner & gæstgiver Ø Højst Hans Petersen Thømi og Anne Kirstine Callisen. Dim Had 34, c 19/4 41 (h), g Moltrup 23/9 42 Elsabe Cathrine Metzsch, f Had 25/9 14, d Lyksborg 24/1 1902. Forældre: Nålemager Had Martin Rudolph M og Johanne Cathrine Peters. 3/9 42 cst adj Århus, 1/3 44 adj sst, afsk 15/9 45, 45-48 bestyrer af Hastrup landvæsensinstitut, Vejle, 48 lærer Odense Realsk, 49 redaktør Fyns Avis, 4/3 53 sp N Felding-Tvis. 25/2 59 sp Sottrup, d her 18/5 66.

N H var en af danskhedens ypperste forkæmpere i Slesvig og medstifter af Slesvigsk Forening i Kbh. Han skrev ofte under mærket »En Bondesøn fra Tønder Amt«, hvoraf ovenn tilnavn kommer. N H var Chr Flors medarbejder, rejste og holdt mange foredrag i Nordslesvig og var en af talerne på Skamlingsbanken 1844.

Hans tid i N Felding-Tvis er beskrevet i bd IX, s 721, der hovedsagelig er taget fra Fr Torms bog om biskop Peder Madsen. Han skal herefter have været en betydelig prædikant og ikke uden sans for humor. Da embedet i Sottrup blev ledigt, fortælles det, at han rejste til grevinde Danner i København og gjorde knæfald for at få det, hvilket altså også lykkedes. Desværre blev han alvorligt syg og nedbrudt af gigt i Sottrup, og denne sygdom og dårlig økonomi skal have været årsag til, at han straks faldt til føje under det nye styre i 1864. (H P Hanssen-Nørremølle: Nis Hansen Bondesøn. Sdj årb 1889, s 311-313).

Diakonrækken

1. (1580)-1608 **Niels Hansen (Jensen),** diakon Sottrup, afsk 1608.

2. 1608-47 **Carsten (Christian) Thomsen,** se diakon Broager.

3. 1647-80 **Jørgen Brunquertzen,** f Havnbjerg 1613. Forældre: Sp Havnbjerg Christian B og Karen Rasmusd. Imm Rostock 46, g Anna Maria Mathiasd, f Snogbæk (opgivelsen hos Aa D må være forkert), d 1742. 6/1 47 diakon Sottrup, d her 3/11 80. Svigerfader til 4.

4. 1680-1717 **Morten Rasmussen,** f Fåborg 1641. Dim Frederiksborg 65, g 1) 26/7 76 Sottrup Sophie Jørgensd Brunquertzen, f Sottrup, d sst. G 2) Sottrup 22/1 95 Salome Hansd Huldreich, f Nybøl, d Sottrup 27/5 1711. Forældre: Sp Nybøl Johannes Madsen og Dorothea Samuelsd. 75 adj min cum spe succ diakon Sottrup, 3/11 80 diakon sst, d her 29/5 17. Svigerfader til 5, ærkediakon Rendsborg Maria k C Oldenburg og diakon Broager C Martini.

5. 1717-27 **Philip Jessen,** f Broager (Sønderborg) 1683 (?). Dim Odense(?) 1707, g 1) Sottrup 15/11 12 Auguste Erasmi Martini, f Sottrup 22/6 96, d sst 2/12 12. G 2) Sottrup 2/8 13 Marinecke Tychsen, d sst 8/3 18. G 3) Sottrup 8/11 18 Metta Paulsen. (Ca) 12 adj min cum spe succ diakon Sottrup, 29/5 17 diakon sst, d her 19/12 27.

6. 1728-34 **Peter Johansen Meyland,** se sp Varnæs.

7. 1734-37 **Christian Mortensen,** se diakon Broager.

8. 1737-70 **Georg Albrecht Franzke,** f Nykirke, Tønder 15/7 1705. Forældre: Sp Nykirke Johann Heinrich F og Margrethe Albertsd v Eitzen. Dim Tønder 34, imm Kiel 13/7 s å, g 1) 15/2 37 Lucia Catharina Cramer Petersen, f Flensborg 6/6 02, d Sottrup 16/5 43. Fader: Kbmd Flensborg Lorenz C. G 2) 7/6 46 Bothilla Hansen, f Flensborg 15/11 29. Forældre: Kbmd Flensborg Nikolai H Lysholm og Bothilla Broders. 10/5 34 sp Grossenaspe, 16/2 36 sp Hemme, afsat før indsættelsen p g a dobbelt ægteskabsløfte, 37 diakon Sottrup, d her 3/1 70. Svigerfader (med 2) til sp Løjt C Posselt.

F var ikke venlig stemt overfor det åndelige røre, der opstod i sognet i 1760erne (J B, s 531-534).

9. 1770-85 **Georg Friedrich Dithmer,** se sp Broager. Heller ikke han var ven med »de hellige« (J B sst).

10. 1785-87 **Paul Mumsen,** se sp Sottrup (12).

11. 1787-99 **Jens Peter Nielsen Windekilde,** se sp Vilstrup. Han var »ret en mand for herrnhuternes hjerte« (J B, s 536-537).

12. 1799-1805 **Franz Michelsen,** se sp Ødis.

13. 1805-21 **Knud Krongaard,** se sp Bylderup. Var formentlig rationalist (A P T VII, s 131).

14. 1821-31 **Thomas Ludvig Bjørnsen,** se sp Skodborg.

15. 1831-36 **Hans Ahlmann,** se sp Svenstrup.

16. 1837-48 **Thomas Erichsen,** f Store Solt 19/8 1801. Forældre: Hans E og Meta Thomsen. Dim Flensborg 23, imm Kiel 23/10 s å, c Gott 28 (2. kar), g Flensborg St Joh K 12/5 37 Mette Christina Nissen, f Flensborg 15/5 1799, d sst 5/5 72. Forældre: Brændevinsbrænder Flensborg Hans N og Metha Christine Jensen. 21/2 37 dia-

kon Sottrup, d her 3/3 48. Det fortælles, at han blev begravet i sin præstekjole, og at skolebørnene var inde at se på ham, mens han lå i sin kiste. Han var rationalistisk præget; de af ham refererede prædikener vidner om almindelig religiøs og moralsk livsvisdom (A P T VII, s 171).

17. -1848- **Christian Carl Frederik Emil August Krog-Meyer,** se 19. Kunne ikke tiltræde p g a den slesvig-holstenske besættelse af sognet.

18. 1848-50 **Jessenius Theodor Petersen,** se sp Hinge-Vinderslev. J T P hørte til den kirkelige retning, var slesvig-holstener og blev indsat af oprørsregeringen. Han fik imidlertid næsten ingen kirkegang og blev afsat 23/1 50. Det er fornemtlig ham og ikke Frederik Petersen fra Notmark, der tilkommer navnet »dragonpræsten«. (Aage Dahl: »Dragonpræsten« i Sottrup. Sdj årb 1929, s 145-152).

19. 1850-64 **Christian Carl Frederik Emil August Krog-Meyer,** se sp Nidløse. Ville i modsætning til sp Nis Hanssen ikke bøje sig for de prøjsiske krav og blev afsat 28/10 64. Herefter blev ingen ny diakon ansat, og embedet blev formelt ophævet i 83.

Tiden 1866-1920

Indtil begyndelsen af det 20. århundrede havde sognet ikke noget særligt præg i kirkelig henseende. Enkelte hjem havde dog stadig forbindelse med herrnhuterne i Christiansfeld, det gælder således familien Hanssen fra Nørremølle.

Frederik Christian Hansen (1866-71) vil blive nærmere omtalt under Tandslet, hvortil han flyttede efter sin korte embedstid i Sottrup. Han fulgtes af *Heinrich Christian Sophus Lawaetz* (1871-84), der sluttede sin karriere som sp i Ulkebøl.

Biskop Godt visiterede hos ham i 1872, 75, 78, 81. Hans prædiken var – iflg bispen – »lidet logisk, men meget vækkende« og så ud til at have grebet mghen. Hans pietistiske prædikemåde tiltalte i særlig grad de herrnhutisk påvirkede, af hvilke der længe havde været nogle i sognet, men han havde også fundet god »Anklang« hos mghen som helhed (72).

Ved den flg visitats omtales Lawaetz som afgjort pietistisk indstillet, en tro og ivrig sjælesørger, med velsignelsesrigt virke, meget skattet af sin mgh. Om vinteren holdt han bibeltimer i skolerne. Kirkebesøget – dybt sunket under forgængeren – var taget stærkt til og var nu meget talrigt.

De øvrige visitatser ændrede intet i Godts indtryk af Lawaetz.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Sps beretninger til synoden (1880,81) efterlader hos læseren samme indtryk, som hans prædiken 1872 efterlod hos bispen: de er noget rodede, rigeligt isprængt pietistisk klingende talemåder, men i og for sig tillige ganske oplysende.

Altergangsfrekvens 1879 96.6, 83 86.7.

Om *gudstjenesteordningen* foreligger intet. Antagelig er det danske ritual blevet fulgt. Der var prædiken med katekisation på fasteonsdage, desuden katekisation i trinitatistiden på altergangsfri søndage. De besøgtes godt af skolebørn, men ikke af konfirmander.

Gudstjenestebesøget anslås til ca 15% af indbyggertallet. Heri havde der næppe været af- eller tiltagen gennem de senere år. Besøget var mindre godt ved fastens ugetjenester (80, 81). Børn kom flittigt i kirke (81).

Menighedsliv. Civilstandsloven havde været uden indflydelse på de herskende 100% »folkekirkelige« tilstande, så at endog samtlige barselkoner holdt kirkegang. Husandagt indskrænkede sig i hovedsagen til læsning af en prædiken på søn- og helligdage, bordbøn forekom sjældent.

Kun hos et mindretal bestod der interesse for ydre og indre mission (mindst for indre). Dette gav sig udslag i livligt fremmøde ved de af og til holdte missionsfester, ved hvilke kollekterne til hedningemissionen, der også ret hyppigt fik gaver, almindeligvis gav godt resultat, hvorimod kollekterne til tysk IM's arbejde faldt spærlich ud, og gaver var en sjældenhed (80, 81). Derimod var der gennemgående varm interesse for sognets egne fattige (80).

Sp holdt bibeltimer om vinteren (dog ikke i 79) onsdag aften afvekslende i sognets 3 skoler. Besøget var sehr fleissig.

Skønt mghen måtte siges at være kirkelig, »så kan den derfor på ingen måde endnu kaldes en levende troende mgh. En synlig omvendelse af mghen til levende trosliv har ikke fundet sted i min tid. Dermed skal dog ikke være sagt, at ikke enkelte sjæle er vågnet op til det ny liv i Kristus« (80).

Der fandtes i sognet et antal gudfrygtige mennesker, som flittigt besøgte kirken, og som ved deres vandel ikke gjorde evangeliet skam. »Men af levende kristendom med frimodig bekendelse til Herren Jesus og med den stræben at vinde sjæle for Ham i den snævrere kreds er der endnu kun lidt at spore. Der findes, håber jeg, ikke få, der vel af hjertet ønsker at tilhøre Herren Jesus, og som i det skjulte har omgang med Ham ..., men som endnu ikke vover at træde offentligt frem med deres tro på og kærlighed til Ham. Den kære Herre samle sig her en levende troende mgh, der ikke skammer sig ved Hans evangelium, trods den vantro verdens spot« (81).

Sædelige tilstande. Forlystelsessygen gav sig udslag i nu og da afholdte danselag (dog vist sjældnere og mindre talrigt besøgt end forhen) i værtshusene (8 i 80, 7 i 81), der i det hele var et slemt onde. Herfra og fra markederne udgik fristelsen til druk, for hvilken last ikke få, både småfolk og gårdejere, lå under. På værtshusene stod også tit sognets bryllupper, efter egnens sædvane gilder af 4-5 dages varighed og med flere hundrede deltagere. Denne skik var ikke befordrende for sædeligheden.

Den (gamle) uskik, at gom og brud flyttede sammen før vielsen, var ikke udryddet, om end i aftagen. Følgen var ofte gravide brude ved vielsen, men måske forekom heller ikke denne kalamitet så hyppigt som forhen (80, 81).

Sektvæsen: intet (80, 81).

Om *de sociale tilstande* erfares intet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378, La Åbenrå)

I 1862 fødtes den kendte dansknationale politiker *H P Hanssen* (1862-1936) på gården Nørremølle i Snogbæk. Hans fader var Christen Hanssen, moderen Anna Marie Andresen fra Ulkebøl. Slægten, hvortil bl a også biskop Jørgen Hansen, Als, hørte, havde været påvirket først af pietismen og dernæst af herrnhutismen, men var på H P Hanssens forældres tid forankret i det

grundtvigske, der også blev hans kristelige ståsted livet igennem. Denne holdning afspærrede dog hverken dem eller ham fra venskabelig kommunikation med visse indremissionsk prægede præster såsom f eks pastor Lawaetz, der var en hyppig gæst på Nørremølle. H P H omtaler ham som en rettænkende, grundærlig og hjertensgod mand og roser ham specielt for hans indførelse af brugen af et lille tillæg til Roskilde Konvents Salmebog (ligesom pastor Claussen i Dybbøl) ved bibellæsninger og missionsfester.

H P H opgav selv at blive ejer af Nørremølle 1886 for helt at hellige sig forberedelsen til sin senere politiske gerning, og gården blev efter faderens død 1891 overtaget af den ældre broder Christen H. (Tilbageblik I, 1928, s 1-26; Tilbageblik II, 1930, s 48).

Godt nåede én visitats (1884) hos *Sønke Jessen,* der blev preussertidens længst siddende sp (1884-1908). Bispen forhørte sig hos de kirkeældste, der erklærede sig tilfredse med deres ny præst, og også Godt fandt alt i orden. Han noterede sig, at grundtvigianere, ledet af en vis Holm fra Broager, undertiden skulle holde andagter i sognet.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1886 94.8, 91 88.5 96 89.7, 01 81.4, 06 68.2

Deltagelse i kirkl valg hhv 6.8, 5.7, 7.1, 10.0 og 5.2%.

Jessen var *kirkeligtsindet* – i biskop Kaftans ånd –, medlem af og agent for *Landesverein f i Mission,* hans indstilling sognekirkelig, så han var ingen ynder af de friere rørelser, der begyndte at gøre sig gældende i halvfemsernes sidste halvdel, og som førte til opførelsen (1898) af et grundtvigsk forsamlingshus i Sottrup. Skønt sogneenheden herved sprængtes, synes det efter alt at dømme (altergangsfrekvensen bl a), at han formåede at holde sammen på stumperne. Han afgav i alt 17 beretninger til synoden, heraf 4 dobbelte. Århundredskiftet danner en slags skel i sognets præstehistorie, og Jessens beretninger behandles derfor i 2 grupper (1886-99 og 1901-07).

1886-99

Gudstjenesteordning. Den danske Alterbog benyttedes. Den anbefalede ordning var allerede tidligere delvis foregrebet (87). Denne – i liturgisk henseende sikkert mangelfulde – tilstand bestod i en halv snes år. I 1896 meddeltes det, at liturgien nu var rigere udstyret efter »Liturgi til Brug i en ev-luth Kirke«, formentlig den i provstiet udarbejdede version af den af 2. Gesamtsynode anbefalede, hvoraf et ekspl findes i 1896-lægget (»Liturgiske Texter til Brug ved Høimessen i dansktalende Mgher«).

Der var kun ugetjenester på onsdage i fasten, mest besøgt af børn, af voksne kom der sjældent over 50. Prædiken på 2.- helligdage var især rettet til mghens yngre medlemmer – en slags ungdomsgudstjeneste (87, 90).

Hver 2. søndag kl 8-9 var der *Besprechung* med børn, antagelig en tekstgennemgang i samtaleform (96).

Gudstjenestebesøget betegnes for det meste som gut, men illustreres aldrig ved tal (87, 89, 90, 96). Andre udtryk: over kirkegangen kan der ikke klages (88), ziemlich gut, kirkens indre under reparation (91), recht gut, også delvis af børn og yngre (94).

Menighedsliv. Som medlem af og repræsentant for Landesverein f i Mission gjaldt det naturligvis for Jessen at få gang i så mange af denne forenings »Werke« som muligt. Men han måtte – som så mange kolleger – sande, at der var ringe forståelse for denne art af Liebestätigkeit, og at den rodfæstede lokale form for nabohjælp i form af madlavning, hjælp til medicin, læge og husførelse endnu var en levende tradition og ikke lod sig fortrænge af tyskpræget foretagsomhed (90).

Alligevel tog han fat: i vinteren 86/87 holdt han to foredrag om Landesverein i skolen, senere (90) skrev han om sagen i Kirkeligt Søndagsblad og rejste omkring, synes det, med 2 foredrag (holdt i skoler). Det ene handlede om misbrug af alkohol, det andet advarede mod socialdemokratiet, men in der Hauptsache var begge anlagt som opbyggelige. At han virkelig ved denne tid var omrejsende foredragsholder, kan sluttes af en bemærkning om, at der var ringe lejlighed til virke for sagen i Sottrup, hvor enhver jo havde lejlighed til at høre Guds ord i kirken. Fremdeles: »Vor mgh er ikke ukirkelig, og særlige foreninger med opbyggelse som formål ville efter min mening ikke være et sundt tegn«. Men var de voksne besværlige at vinde for Landesverein (i 93 holdtes dog dens organ *Der Sonntagsbote* i 4 ekspl); kunne der jo forsøges med de unge, hvilket skete i konfirmandundervisningen, under hvilken børnene blev gjort opmærksomme på tysk IM's vidtforgrenede arbejde med opfordring til tilslutning til dette, hvis de drog udensogns.

Men noget lykkedes det Jessen at få i gang: i 86 var der missionsfest for Nordslesvigsk Missionsforening, kollekter til drankeranstalten Salem, til geistliche Fürsorge for arbejderne ved Nord-Østersøkanalen (48.90 M) og til Bethel (v Bielefeld? – 51.75 M). Af kirkelige blade holdt man *Kirkeligt Søndagsblad* (20, senere 20-30 ekspl), *Sædekornet* (ca 100 ekspl), *Der Nachbar* (5 ekspl), *Sonntagsblatt für's Haus* og et missionsblad (Breklums?) i hver 4 ekspl. Endelig abonnerede 4 familier på *Gudelige Smaaskrifter* fra København. Selv havde sp afsat nogle *Bibler,* i hvilken virksomhed forstanderskabet (medlem af Landesbibelgesellschaft) også tog del. Det var let at skaffe sig læsning i sognet: der fandtes 1 dansk, 1 tysk sognebibliotek, samt 1 tysk skolebibliotek (86 et passim).

I skolerne blev der holdt religiøse foredrag, ved hvilke der indsamledes 28.72 M til fordeling af Bibelen (til sammenligning kan anføres, at årets 5 kirkekollekter tilsammen indbragte 37.72 M), og en bibelfest blev fejret i kirken (89).

Interessen samlede sig om Nordslesvigsk Missionsforening – kun ganske enkelte holdt Breklums missions- og søndagsblad. En kollekt til ev-kristl hjælpeforening indbragte 60.60 M. Hver vinter var der et antal bibeltimer i skolerne (90).

Det kirkelige liv fortsatte stort set ad de ovf skitserede baner halvfemserne ud, suppleredes vistnok kun med en missionsgudstjeneste og nogle aftentjenester i kirken (99).

Pastor Jebsen, Ullerup, antydede i en beretning (96), at der Grundtvigianismus førte sig frem som en art frimureri, hvis nationalpolitiske karakter forbød også ikke-grundtvigske dansksindede at udtale sig om den. Det kan derfor ikke undre, at opførelsen af et forsamlingshus i Sottrup kom som en overraskelse for Jessen (man erindre, at dette foregik i Köllertiden (1897-1901)). Sp skriver herom (99): »Dog må det ikke forblive uomtalt, at der i året 1898 er blevet opført et forsamlingshus (Gemeindehaus) i landsbyen Sottrup af det grundtvigske parti, og at det skal tages i brug i den nærmeste fremtid. De kirkeældste har dels afgivet den erklæring, at de ikke vidste, hvilket formål opførelsen

af denne bygning tjente, dels den erklæring, at bygningen var uden forbindelse med religiøse formål«. Han var derfor i vildrede og kunne intet sige med bestemthed, så meget mere som »et grundtvigsk parti indtil nu næppe har gjort sig bemærket her på stedet«.

Søndagsfred. Markarbejde var sjældent på helligdage. I ikke få familier læstes en prædiken, når man var hindret i kirkegang. Der fandtes i sognets sociale struktur ingen særlige hindringer for det kirkelige liv, da de allerfleste familier boede i eget hus, så kun ganske få sad til leje. Den værste hindring for kirkegang var ligegyldighed, hvortil o 1890 kom en anden: 2 mejerier med søndagsarbejde. Søndagen benyttedes i øvrigt til pleje af familielivet (87, 90).

Sektvæsen var ukendt til midten af halvfemserne, da en familie med 2 børn flyttede til sognet fra Hamborg. De bekendte sig til den apostolske kirke. I sommeren 95 havde manden anmeldt en offentlig forsamling, men der kom kun én tilhører. Det er derfor ikke underligt, at der senere kun rapporteredes 4 sekterere (96, 99).

Sædelige tilstande. Førægteskabeligt samliv forekom, men ilde berygtede personer ikke (antagelig menes hermed papirløse par). Mghens tilstand var sædelig, familielivet sundt. Dog skete det ikke sjældent, at en brud ikke kunne bære kransen med ære, og hun undlod den så i mange tilfælde – på sps bøn (87, 90).

Jessen interesserede sig for *afholdssagen* (se foredragsvirksomheden ovf) og fandt, at nogle tog for let på omgangen med spiritus. 3 personer var opført på politiets liste over drankere (90). Senere blev et ægtepar anmeldt til politiet som notoriske drankere – deres eksempel virkede meget afskrækkende! (96).

Der var i sognet 6 værtshuse, der ca 1895 blev suppleret med en Feinschenke. Disse udskænkningssteder (eller nogle af dem) havde bevirket, at Sottrupskov var blevet et fornøjelsessted, der trak også udensogns til.

Good-Templar havde en Zweigverein i sognet i hvert fald o 1890, da sp blev opfordret til at holde foredrag her og en gang havde indbudt medlemmerne til forsamling i skolen (90). Det flg år berettede han, at der nu var en loge i sognet, hvor der udskænkedes kaffe og en ellers ukendt ølsort: Good-Templarøl.

I *de sociale tilstande* lå ingen hindringer for det kirkelige og sædelige liv, hedder det gang på gang. Først i 96 noteres den mindre gunstige omstændighed, at der i Sottrupskov boede mange fiskere, og at der sst var et teglværk.

Omsorgen for syge viste sig til en begyndelse (og vel i hele Jessens embedsperiode) hovedsagelig på det lokale plan. Der uddeltes f eks ca 1000 M pr år fra klingbeutel o a midler til formålet. Tillige understøttede mghen et barn i Die Idioten Anstalt i Slesvig (87). Senere meddeltes, hvordan i to tilfælde middagsmaden regelmæssigt og i lang tid blev tilbragt talrige familier (måske under epidemier). Det lykkedes også at få vakt nogen interesse om diakonien. Til anstalten i Altona var der husindsamling i 92 (intet om resultatet), og fru Dora Jessens indsamlingsbøger til anstalten i Flensborg indbragte 40-60 M pr år (93).

Af andre foreninger med sociale formål støttedes Asylforeningen og Herberge zur Heimat (et svendehjem i Sønderborg).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1379, 1380, 1381, La Åbenrå)

1900-07

Som ovf nævnt lykkedes det Jessen at holde sognemghen samlet – trods enkelte frafald til frimghen. Dette fremgår klart af antallet af altergæster, der kulminerede med 1095 i 1903 (1283 indb). Derefter satte et moderat, i de første år ganske ringe, fald ind, så tallet i 07 var 878. Sp selv antog, at nedgangen havde nogen forbindelse med frimghskirkens ibrugtagning. Dette kan vel være en del af »forklaringen« – om end nok kun en ringe del. Langt snarere kan nedgangen ses som udslag af den almindelige »sækularisering«, der satte ind efter århundredskiftet. Hertil kunne måske føjes sps efterhånden ret fremskredne alder: han fyldte 70 i 06.

Derimod mislykkedes det at opdrage mghen til deltagelse i tysk IM's »Werke«, i hvert fald hvis sådan deltagelse måles efter resultaterne af de anordnede kirkekollekter:

	Diak. stift.	Innere Miss.	Reform. fest	Breklum
1899	5 M	5 M	6 M	20 M
1900	4 M	5 M	10 M	16.03 M

(Beretn 1901)

Tager man sognets jævne velstand og det temmelig gode gudstjenestebesøg i betragtning, kan det fastslås, at den enkelte kirkegænger kun har afleveret en »enkens skærv« (måske slet intet, så sp selv har måttet punge ud!). Det kan tilføjes, at kollekten ved reformationsfesten i de fleste sogne gik til Gustav-Adolfforeningen.

Ovst skyldes naturligvis ikke (som det kan ses af andre tal i nærværende) Sottrupfolkenes fedtethed, men var udtryk for en nationalt betinget modvilje mod tyske institutioner.

Gudstjenesteordning »i overensstemmelse med den foreskrevne liturgi et enkelt (dürftig) liturgisk udstyr«, og således forblev det Jessens periode ud (1900). Der var ugetjenester i fasten og 2 gange om året særtjeneste med altergang på hverdage. Liturgien støttedes af et kor sammensat af skolebørn (02). Mod slutningen af perioden høres der atter om regelmæssige børnegudstjenester (07).

Gudstjenestebesøg (fremdeles uden talangivelser) ziemlich gut, både af voksne og børn. Efter skik var 2.-helligdagene samlingsdage for yngre mghsmedlemmer (00). Besøget var godt af børn om vinteren, dårligere om sommeren. I øvrigt var der ingen tilbagegang, skønt den grundtvigske frimgh ofte holdt forsamling i huset i Sottrup. Heri deltog ikke mange fra sognet (og ingen af de deltagende var udtrådt af kirken) (02) – se ndf.

Menighedsliv. I 1899 var der en missionsfest i kirken, tillige 21/2 aftengudstjeneste med prædiken over lidelseshistorien. I 1900 gentoges dette program, teksten til aftengudstjenesten var denne gang 1. Kor 13. 1. juli var der missionsforsamling. Gaverne til ydre mission var tiltagende gennem de senere år (00).

Missionsfesterne fortsatte i 01 og 02, og kollekterne havde i treåret 00-02 andraget hhv 74.70, 83.77 og 138.56 M til Nordslesvigsk Missionsforenings station i Tirupaty (02).

Missionsfesterne fejredes herefter 03-06 omtrent efter ovst skema, nu suppleret med møder i Sottrupskov og underholdningsaftener med forevisning af bibelske (lys)billeder i Sottrup og Snogbæk (sie fanden viel Beifall) (05) og i 05 en underholdning i Snogbæk (05, 07).

Til fordel for diakonissestiftelsen i Flensborg cirkulerede der – som forhen – indsamlingsbøger, der indbragte 70-80 M pr år. En dame i mghen tog sig af sygeplejen, og hendes udgifter hertil betaltes af kirkekassen.

Forstanderskabet udgjorde en lille bibelforening og bekostede Bibler og salmebøger til konfirmander. Det var også aktivt på det sociale område, idet det formidlede plejeanbringelse i sognet af 3 børn fra asylforeningen (02).

Endelig genoptog sp bibeltimerne i vintrene 03, 04, 05. De holdtes i en skole – stets gut besucht.

Søndagsfred. Sp takkede for den, der var, men kunne ønske den bedre (02).

Friere rørelser. Gemeinschaftsverein havde forgæves søgt at skaffe sig indpas (02). Af egentlige *sekterere* fandtes kun gennem hele perioden en irvingiansk familie – de fandt ingen tilslutning (00-07).

Grundtvigianerne, hvis hus nu var taget i brug, holdt forsamlinger, ledet af udensogns talere. Hovedparten af tilhørerne kom fra Ullerup, Dybbøl og Nybøl, men også folk fra Sottrup deltog, hvilket gudstjenesten led noget under. Sp mente således at have bemærket 3 familier – alle flittige kirkegængere –, der nu mest søgte opbyggelse i forsamlingshuset (00).

Efter kirkeindvielsen fik grundtvigianismen mere luft under vingerne. I 05 berettes, at indtil 6 familier søgte til kirken i Stenderup, og Jessen mente som ovf nævnt, at nedgangen i altergæsternes tal efter 1903 for en del kunne sættes i forbindelse hermed.

De sociale tilstande var gunstige for det kirkelige liv, idet der ingen armod fandtes (00). Amtsbanestationen i Sottrup forbedrede ikke de sædelige forhold (02), men baneforbindelsen havde bragt indbyggertallet i vejret.

Der var ved periodens begyndelse 7, ved dens slutning 8 udskænkningssteder i sognet. Alkoholforbruget burde og kunne være mindre, men der var ingen egentlige drankere (00, 02, 05).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, La Åbenrå).

I 1908 fik sognet en ny præst, *Hans Anton Iver Bertelsen* (1908-19). Han sluttede sig til IM, og hans forkyndelse vakte røre. Flertallet af menigheden syntes vel stadig, at det var »for meget af det gode«, men der skabtes dog et virksomt IM-samfund med børnegudstjenester, ungdomsarbejde, diakonisser o s v.

Sådan var den kirkelige situation ved krigsudbruddet i 1914. At de alvorlige og dystre forhold har givet sognets beboere noget at tænke på, er forståeligt, og det kan bl a ses deraf, at antallet af altergæster i dette år steg fra 893 i 1913 til 1081 i 1914. Antallet faldt dog, mens krigen gik sin gang, og var i 1918 under tallet fra før 1914. Pastor Bertelsen søgte selv bort i 1919 og blev sp i Kiel St Michael K.

Fra pastor Bertelsen findes 3 beretninger (1909, 15 og 17) i provstearkivet. Altergæsternes tal svingede i hans tid mellem 825 (16) og 1081 (14), men lå for det meste nogenlunde jævnt omkring 900. Det nåede aldrig niveauet fra forgængerens år før 1900. Indbyggertallet var desuden i mellemtiden steget med et par hundrede.

Altergangsfrekvens 1909 67.7, 14 74.7, 19 61.8.

Deltagelse i kirkl valg hhv 5.7, 7.1 og 3.6%.

Bertelsens første beretning går på seksåret 1903-08 – Jessens sidste år – og indeholder derfor ikke meget nyt.

Breklum havde nogle venner, hvis interesse for ydre mission ikke var blevet plejet (dette sørgede den ny sp senere for). For Nordslesvigsk Missionsforenings station i Tirupaty holdtes hvert år en Epifanesfest med kollekt og af og til en basar, hvis indtægt efter det for Bertelsen foreliggende havde været 300 M.

Fra november 1906 havde der i V Sottrup været en diakonissestation med 2 Flensborgsøstre, der også havde Dybbøl sogn som distrikt. Om denne hedder det: »Efter årsfesten stod stationen i fare som følge af politiske intriger (Umtriebe), men det viste sig, at der var tilstrækkeligt med venner af diakonissesagen forhånden til at opretholde stationen«.

Både Landesverein f i Mission, Gemeinschaftsverein og Nordslesvigsk IM var lidet kendt – dog bedredes kendskabet til sidstnævnte forening afgørende ved sps indsats. (Muligvis – det kan ikke konstateres sikkert – gik han med »Det gamle Budskab« efter 1912). Forstanderskabet var fremdeles medlem af Landesbibelgesellschaft.

Hele 3 afholdsforeninger – Sundeved A (50 medl), Good-Templar (25 medl) og Stenderup A (10 medl) – virkede i sognet, men det måtte beklages, at for Stenderupforeningen var hovedsagen politik, men de to førstnævnte havde gjort meget godt i årenes løb. Alle tre foreninger samledes i Afholdshjemmet.

Der var i perioden indgået 66 ægteskaber, men kun foretaget 62 kirkelige vielser – om de resterende 4 var blevet viet ved frimghspræsten, foreligger der intet om. I hvert fald havde han begravet 1 voksen.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1383, La Åbenrå)

Gudstjenesteordningen var den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Et børnekor bestod fremdeles, og mghen sang godt med, mindst på liturgien. Fastegudstjenester fandt sted om aftenen med ret godt (15) eller tilfredsstillende besøg (17). Der var børnegudstjenester i tiden fra påske til november efter gruppesystemet, hvis indførelse havde fordoblet deltagertallet til 130. Lærere og lærerinder – de sidste underviste hver en gruppe – anbefalede sagen i skolerne (15, 17).

Gudstjenestebesøget var aftaget noget i 1913 (dønninger efter bruddet i IM(?)), men var atter steget i 1914, da gnsnbesøget på alm søndage iflg den officielle statistik var 212, på festdage 310. I 1916 lå gnsn på 146 eller 10.1% – det næsthøjeste i provstiet. Ungdommen mødte bedre efter krigsudbruddet (15).

Menighedsliv. Der holdtes en årlig missionsuge (4 aftener) i februar med fremmede præster som talere, og der var godt besøg (15, 17). Foruden den traditionelle Epifanes- (sehr gut besucht (17)) og missionsfest var der fra nov 14 til marts 15 Kriegsbetstunden med tilfredsstillende besøg. Herudover var der 2 årlige sommerfester i Sottrupskov (god deltagelse). Om vinteren var der bibeltimer 2 gange ugtl afvekslende i 3 skoler og Sottrupskov (17: besøg teilweise sehr gut). Af andet arbejde nævnes (15) samtalemøder hver 14. dag i forskellige hjem med 40-50 deltagere (de omtales ikke i 17), syforening hver måned i prg for ca 15 kvinder (formål ikke angivet) og endelig Jungfrauenverein (med gnsnbesøg over 40) hver 14. dag i prg. Sp skriver, at denne forenings arbejde ikke blev vereinsmässig betrieben, hvormed antagelig menes, at den ikke var tilsluttet landsdelsorganisationen.

Forholdet mellem Nordslesvigsk Missionsforening og Breklum var nu vendt om, så det sydslesvigske foretagende fik ca 600 M pr år, det nordslesvigske kun 100. Landesverein f i Mission havde 4 medlemmer, og Asylet havde enkelte venner.

Påvirkningen gennem kristelige blade var ret kraftig: *Menighedsbladet* og *Små Palmeblade* kom hver måned i samtlige 400 hjem, *Breklums Missionsblad* havde 60 læsere, *»Det gamle Budskab«* over 80 abonnenter (»»Det gamle Budskabs Indre Mission« har mange levende venner«). Desuden fordeltes 200 ekspl af bladet til soldater fra mghen eller i hjemmene. *Provstikolportøren* havde god forretning: et årligt salg på ca 250 M.

Det siger sig selv, af den ovf skitserede kraftige påvirkning af befolkningen kunne danne grundlag for en vækkelse. Sp var da også fortrøstningsfuldt optimistisk i 1915, da krigen endnu ikke havde kostet så meget: »Krigen har bragt kirkebesøget i vejret og også bragt

åndelig velsignelse« og andetsteds: »I de sidste år har Gud givet os en åndelig vækkelse, i hvilken et større antal sjæle er trængt igennem til levende tro« (15). I 17 er lyssynet fortrængt af sin modsætning. Der var (ult apr 17) faldet 33 fra sognet, og »krigen har, så vidt man kan se, kun ringe religiøs indflydelse«, havde desuden bevirket, at *helligholdelsen* af søndagen var »stærkt gennembrudt«. Vækkelsen omtales *ikke*.

Af *sekterere* var der kun én familie.

Om sognets *frimghskreds* får vi (15) at vide, at den bestod af 8 bondefamilier, der tilsammen ejede 1/7 af sognets jord, og (17) at ingen af dem var udtrådt af Landeskirche.

Sædelige tilstande. Tallet på uægte børn var ringe, til gengæld tallet på »uærlige brudepar« stort. Druk var aftagende. Der var 3 afholdsforeninger (heraf 1 Good-Templar) med over 100 medlemmer (15). Krigstilstanden havde lagt en dæmper på forlystelserne (17).

De sociale tilstande var tilfredsstillende (15, 17). Der var straks ved krigsudbruddet blevet foranstaltet husindsamling og kirkekollekt til afhjælpning af trang blandt indkaldtes familier (hhv ca 1000 og 200 M, uddelt i månederne dec 14 – marts 15), og lærerne havde indsamlet 1200 M til Røde Kors (15). I 17 skrev sp, »at de herværende bønder trofast hjælper deres naboer og småfolk«. Økonomisk gik det bondestanden godt, men krigen pålagde mange tunge byrder. Der skete meget til afhjælpning af nød, men det ville være forkert at betegne dette som kirkelige foranstaltninger. »Også fra Danmark kommer der mange penge til disse formål, hvilket jeg især må anerkende«.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1384, 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

Efter genforeningen kom pastor *Niels Birger Kjølseth* (1921-40) til sognet; han havde været valgmenighedspræst i Lemvig. At sognet med ham fik en grundtvigsk præst, lettede vel frimenighedsfolkenes vej tilbage til sognekirken. Den indremissionske bevægelse levede videre, og missionsfolkene købte en gammel kirkekro og byggede den om til et missionshus, der i 1923 blev indviet af IMs daværende formand, pastor Carl Moe. Her blev holdt møder og søndagsskoler med ganske god tilslutning. Smed og landmand Andreas Hansen fra Sandbjerg stod gennem en menneskealder som leder af dette arbejde. Missionshuset brændte 1959, men blev genopført, dog i mindre skikkelse. Genindvielsen fandt sted 13/9 1961 ved sp *Laurids Johannes Nielsen* (1940-76). Der holdes stadig møder her, ligesom huset er hjemsted for bibelkreds og søndagsskole. Til en vis grad fungerer missionshuset som IMs samlingssted for hele Sundeved.

Det folkelige og kulturelle liv, der før 1920 havde haft snævre grænser, kunne nu udfolde sig frit og gjorde det på mange måder. Forsamlingsgården var hjemsted for foredragsforening og ungdoms- og idrætsforening, og der var også et sangkor og et amatørorkester. Videre blev der holdt efterårsmøder med folkelige og kristelige foredrag. Efter besættelsens ophør blev der stiftet en musikforening, hvor de fineste solister og symfoniorkestre koncerterede. Tanken var den, at efter de fem onde år skulle man nu samles om noget positivt på et neutralt område, så alle kunne være med. I disse år kunne der også samles store skarer unge til månedlige møder i præstegården. Ungdommens forbindelse med kirken er da også blevet praktiseret på den måde, at ungdomsforeningen og præsten gennem mere end 40 år har arrangeret en adventsgudstjeneste under medvirken af sangkor og/eller orkester. Efter opførelsen af den nye centralskole, nu også med sportshal, samles ungdommen fortrinsvis her, og forsamlingsgården drives videre som en slags sognegård.

Kirkegangen er tilsyneladende ikke blevet mindre. Der er ikke de skarpe skel som før; efterkommere af grundtvigianere og missionsfolk sidder nu med glæde ved siden af hinanden på kirkebænkene. Næsten alle inden for sognets grænser står som medlemmer af folkekirken og benytter den ved dåb, konfirmation, vielse og jordefærd, men det er her som så mange andre steder, at det er en mindre, men trofast flok, der møder op i Guds hus søndag efter søndag.

Fra 1920 har der været en Østerlandsmissionskreds i sognet; den er nu tilsluttet DMS og har månedlige kvindemøder i præstegården.

Allerede før 1920 begyndte den daværende præst at holde møder i private hjem i Sottrupskov. Det lille hyggelige fiskerleje ligger i sognets yderste periferi, 4-5 km fra kirken. Disse møder er fortsat indtil nu. Der har altid været et hjem, som lukkede sig op. I den sidste menneskealder har der været holdt »gudstjeneste« 5 gange hver vinter, altid en mandag. Præsten har holdt sin prædiken fra dagen før, og man har sunget de salmer, der blev sunget i kirken. Da der har været mange gamle i landsbyen, har der kunnet samles en lille trofast flok, som havde svært ved at komme den lange vej op til kirken, som de gamle fiskere spøgefuldt kaldte den »énmastede«. Det var nok det høje slanke spir, der fik dem til at tænke på en skude med én mast.

Sundeved er en frugtbar og smuk egn; det er med god grund, der i Sundevedsangen står: »Rundt omkring velsignelserne gror«. Ingen kan leve her uden at komme til at holde af stedet.

Den næste sp, *Gunnar Martin Nielsen* (1976-80), blev kun 4 år i Sottrup, inden han flyttede til Egernsund. Nuværende sp er *Lorenz Peter Christensen* (1980-).

Skolen

Skolevæsenet i Sottrup daterer sig så langt tilbage som til 1670. I et dokument af 13/10 s å bekræfter hertug Christian af Lyksborg, at beboerne kan oprette deres egen skole. Stiftelsesdokumentet er underskrevet af de 2 kirkeværger samt 8 andre sognemænd. Der stilledes det krav til skolemesteren, at han skulle være i stand til at undervise både på dansk og tysk. Men sidstnævnte undervisning vakte modstand i befolkningen, og det ser ikke ud til, at degnene har gjort nævneværdigt ud af den.

I 1751 fik Ø Sottrup og Snogbæk hver sin skole, men i 1763 opførtes en fællesskole for Ø og V Sottrup. I 1837 og 1842 fik de nævnte landsbyer imidlertid igen hver sin skole, og disse 3 skoledistrikter bestod derefter til oprettelsen af den nye centralskole i 1954. Den

fik senere navnet Nydamskolen, der efter flere udvidelser (1978) har 505 elever fordelt på 27 klasser (1-10. R, UTF) med 38 lærere. Skoleinsp er *Kai Gori* (f 1935). (Den danske Skolehåndbog 1977/78).

Den kendteste lærer under fremmedherredømmet var *Nis Kuntz* (1830-1913), der først var lærer i Ø Sottrup (1853-70) og dernæst i V Sottrup (1870-1902), hvor han tillige var degn og organist.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1923 1 gl budskab, 1 frimgh, 5 up; 1934 1 IM, 2 gr, 5 up; 1945 1 IM, 2 arb, 1 husmd, 4 gr eller up; 1953 1 IM, 1 gr, 5 up; 1965 2 IM, 3 gr eller up.

Antal altergæster 1926 500, 1934 500, 1942 370, 1954 367; 1965 400.

Folketal 1860 1199, 1910 1456, 1921 1464, 1930 1421, 1960 1366, 1970 1424 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative inddeling), 1976 1717 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Der findes intet trossamf udenf folkekirken.

Kirkebygningen

Den statelige, hvidkalkede og blytækte kirke ligger vestligt i V Sottrup by på det højeste punkt i sognet og syner viden om med sit høje spir. Den består af romansk kor og skib; det sidste, som har haft en apsis, er forlænget mod øst i sengotisk tid, da også det svære vesttårn rejstes. Til kirkens romanske dele er over en rundstavprofileret granitkvadersokkel overvejende anvendt rå kamp, dog med kvadre i hjørnerne og i nordsiden en del munkesten. Korforlængelsen af munkesten er fra sidste fjerdedel af 1400tallet og har rige blændingsdekorationer over hele gavlen. Kirkens indre dækkes af indbyggede gotiske hvælv i forskellig udformning med 4, 6 og 8 ribber. Det kraftige tårn, hvis hvælvede underrum fungerer som forhal, er blevet meget ombygget i tidens løb.

Ganske rige kalkmalerier fra 1500tallets begyndelse, af samme mester som kalkmalerierne i Broager kirke, bestående af rankeværk, store kolbeblomster og bizarre vrængemasker, er 1941 blevet afdækket og konserveret af E Lind.

Alterbordet og den derpå stående tavle er fra 1783, udført af snedker Christensen, Sottrup, med dele af Tønder-snedkeren Peter Petersens tavle fra 1703, bl a akantusornamenterne. Malerierne – i storfeltet Opstandelsen, i topfeltet Himmelfarten og i fodstykket Nadveren – er malet 1784 af Jes Jessen, Åbenrå. Kalken, der er købt 1665, er sikkert et arbejde af Hinrich Mathiesen, Flensborg, med brug af ældre dele – skaft og knop fra 1500tallet og bæger fra renæssancetiden. Et par stager er sengotiske med spor af fødder, et andet er anskaffet 1692. Den romanske granitfont er af ranketype med glat fad fra 1700tallet. Et marmorkrucifiks, sikkert fra en sarkofag, er skænket kirken 1696. Den fortrinligt snedkrede og udskårne prædikestol er 1642 på bestilling af hertug Philip af Lyksborg udført af mester Claus Gabrielle i Flensborg med store figurer, Frelseren og de 4 evangelister på hjørnerne, og felter i bruskværk om Bebudelsen, Jesu fødsel, Kongernes tilbedelse og Jesu dåb. Stoleværket er fra 1893 ligesom et pulpitur, der bærer orglet; dette er leveret 1844 af Marcussen og Reuter, Aabenraa, og flere gange senere repareret. Den ene klokke er støbt 1829 af J Fr Beseler i Rendsborg, den anden er en genforeningsklokke fra 1920, støbt i de Smithske støberier med ornamenter af Sven Thrue og vers af Helge Rode.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 5348 RM, 1922 1. kl, 1931 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl, 1969 L R 16/31.

16. 1866-71 **Frederik Christian Hansen,** se sp Tandslet.

17. 1871-84 **Heinrich Christian Sophus Lawaetz,** se sp Ulkebøl.

18. 1884-1908 **Sønke Jessen,** f Agtrup, Læk 18/12 1836. Forældre: Boelsmd Agtrup Sønke J og Christine Carstensen. Dim Flensborg 61, c Kiel 66 (2. kar), g Aabenraa 16/7 68 Erhardine Christiane Friedericke Meisner, f Hohenwestedt 18/12 30. Forældre: Amtsforv Claus Peter M og Friedericke Wilhelmine Schäff. 6/2 67 diakon Løjt (tiltr ikke), 29/3 s å cst sp Højrup-Spandet, 4/3 68 sp Højrup og cst sp Spandet, 29/7 73 sp Døstrup, 21/7 84 sp Sottrup, afsk 1908.

19. 1908-19 **Hans Anton Iver Bertelsen,** f Hyrup, Øsby 19/4 1875. Forældre: Rentier Hyrup Hans Hansen B og Anna Marie Jepsen. Dim Had 96, c Kiel 1901, g Had 10/9 03 Caroline Henriette Wagner, f Had 19/7 75. Forældre: Bagermester sst Carl Diedrich W og Bertha Magdalena Henriette Locht. 03 diakon Sønderborg, 20/10 08 sp Sottrup, 18/11 19 sp Kiel St Mikkels K (St Ansgars II), d Kiel 10/5 30.

20. 1921-40 **Nikolai Birger Kjølseth,** f Randers 17/3 1870. Forældre: Lærer & kordegn Randers Nikolai Birger K og Anna Hjersing. Dim Randers 89, c 18/6 95 (h), g Hjørring 10/5 1900 Karen Bothilde Clausen, f Hjørring 27/6 67, d Grenå 26/2 62. Forældre: Lærer Hjørring Marcus C og Elisabeth Kragh. 95 vikar Randers kommunesk, 97 lærer Vrå højsk, 98 lærer Hadsten højsk, 23/5 07 pr Lemvig valgmgh, 13/8 20 cst sp Sottrup, 21/4 21 sp sst, afsk 1/3 40, d Kbh 1/11 47.

21. 1940-76 **Laurids Johannes Nielsen,** f Fugdal, Hegnsvig 9/6 1906. Forældre: Gdr Fugdal Niels Peter N og Ane Larsen. Dim privat 25, c 10/6 31 (h), g Had domk 24/5 32 Betty Sophie Davidsen, f Rendsborg 30/4 10. Forældre: Tingbogsfører Had Ditlev Andreas D og Martha Kähler. 6/10 31 sp Arrild, 30/7 40 sp Sottrup, afsk 30/6 76, d nov 80.

22. 1976-80 **Gunnar Martin Nielsen,** se sp Egernsund.

23. 1980- **Lorenz Peter Christensen,** f Sønderborg 28/7 1938. Forældre: Fabrikant Johannes C og Anna Vølkers. Dim Rønde 59, lærer Kolding, særudd 80, g Sønderborg Marie K 65 Karin Marie Müller, f Sønderborg 22/11 41. Forældre: Installatør Claus M og Inge Gertsen. 1/8 80 sp Sottrup.

Litt: Trykte kilder: J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912 (J B); H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1934 (H H P); Erik Horskjær: De danske Kirker bd 18, 1970; Kirkelig Håndbog 1923-75; Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980; J Raben: Sottrup Sogn. Fra Als og Sundeved XXXIV 1955; N H Seedorff-Rasmussen: Ullerup kirkes orgler 1637-1971, Haderslev stiftsbog 1972. L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark bd VII, 1977 (A P T VII); Trap 1967. Utrykte kilder: Gensups arkiv 1855-62, Sønderborg provstearkiv, begge La Åbenrå; Asger Nyholms notater af B Godts visitatsberetninger.

NYBØL

af Christen Jørgensen og HP

Topografi

Areal 1280 ha. Nybøl sogn er både i udstrækning og folketal det mindste på Sundeved, men til gengæld det eneste, der grænser op til alle de andre sogne i halvøens østlige del: mod syd til Broager, mod øst til Dybbøl, mod nord til Sottrup og Ullerup og mod vest til Adsbøl sogn. De to store landeveje Flensborg-Sønderborg og Sundeved-Broagerland krydser hinanden midt i Nybøl by. Her lagde man allerede i hedensk tid herredets tingsted, vistnok tæt op ad et hedensk vi. Senere er i hvert fald Nybøl kirke, jfr ndf, der regnes for den ældste i herredet, bygget direkte op til tingstedet for Nybøl herred.

Landskabet er, som det øvrige Sundeved, præget af blødt rundede bakkedrag, af de frugtbare marker med godt muldlag over moræneleret, af levende hegn og småskove. Egnen syd for sognets to landsbyer er dog særpræget i geologisk henseende. Syd for Stenderup ligger et større, ret fladt område, hvor der under det noget tyndere muldlag befinder sig smeltevandssand. Der sælges stadig store mængder sand herfra. Langt større erhvervsmæssig betydning fik dog den geologiske formation syd for Nybøl by. Ved Nybøl kirke går smeltevandsfladen nemlig ret pludseligt over i stenfrit teglværksler, hvilket gennem århundreder har dannet grundlag for en betydelig industri. Sognet har i dag 3 moderne teglværker.

Næst efter Dybbøl er Nybøl det sogn, der led mest under de to slesvigske krige. Foruden den kendte Bøffelkobbelgrav har vi krigergrave på kirkegården og en større fællesgrav, der anlagdes af prøjserne i 1864 på den sydvestlige fjerdepart af det gamle rettersted for Nybøl herred.

Sognets kirkelige tilhørsforhold har særlig interesse, for der kan ikke herske tvivl om, at de 4 sundevedske sogne blev præget af de 157 år, hvori de både kirkeligt og verdsligt hørte til hertugdømmet Lyksborg (jf s 566). 1622-1779 var hertugen og konsistoriet på Lyksborg sognenes øverste kirkelige myndighed. Det fik stor betydning for kirkelivet og endnu mere for skoleundervisningen på Sundeved.

I øvrigt var sognets kirkelige tilhørsforhold således: I katolsk tid hørte det under Ellum syssels provsti. Dernæst under Sundeved provsti, 1622-1779 som nævnt under Lyksborg, og derefter under Sønderborg provsti.

Byer Nybøl med kirke, prg, skole, sportspl, kro, bank- og sparekassefilialer, 3 teglværker; Stenderup.

Bebyggelser Nybøl Østermark, Nybøl Vestermark, Stenderup Mose.

Gårde Grønvang, Ravnshøjgd, Påkær, Vesterled, Løkkegd, Rundkær, Højgd, Bøgegd, Vestervang, Baskær, Vesterballegd, Dalsager, Bøffelkobbel.

Skove statsskoven Bøffelkobbel, der administreres under Sønderborg skovdistr. Endvidere er der bønderskove til ejerlavene Nybøl og Stenderup, f eks Rundkær, Møllesned og Østerskov.

Fredede oldtidsminder 1 langdysse uden kammer og 3 høje i Rundkær skov, 2 høje i Bøffelkobbel og 1 i Østerskoven.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Broager herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Sottrup sogn Sottrup-Nybøl amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Nybøl og Stenderup.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag kan ikke udskilles fra Dybbøl.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 442 da, 34 ty (tilrejsende 50 da, 26 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 213 da, 3 ty, 50 s; 11/4 1924 215 da, 5 ty, 94 s; 16/11 1932 209 da, 8 ty, 148 s; 3/4 1939 402 da, 23 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 381 da, 7 ty; 14/5 1957 382 da, 9 ty; 23/1 1968 500 da, 12 ty (Stat medd 1968,8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Nybøl blev indlemmet i Sundeved kommune med centrum i Ullerup by.

Den ældre præsterække

1500-15 **Bernhard Jacobsen,** sp Nybøl 16/12 1500.

1506(?)-43(?) **Johann Petri.** Der hersker tvivl om de først kendte præsters årstal samt om, hvem der var den første lutherske. J P nævnes som præst i Nybøl i et tingsvidne fra 1506, hvilket strider mod B Js ovenanførte årstal fra præstetavlen, hvorpå Petri ikke findes. I et andet tingsvidne fra 1543 erklæres han for emeritus.

-1557- **Johann Jensen?** Dette navn findes med spørgsmålstegn efter på Nybøl kirkes præstetavle, men er ikke dokumenteret andetsteds. Trods viden om tidligere reformation på Sundevedegnen end 1536 vil det nok være historisk mest forsvarligt ikke at medtage nogen af de ovennævnte i den lutherske præsterække.

1. 1557-1601 **Zacharias Johansen Witte (Widing, Winding),** f Flensborg 1535. Fader: Sp Ullerup Johann W. G..., sp Nybøl 1557, d her 1601 (muligvis kun afsk). Svigerfader til 2.

Z J W skal have været universitetsuddannet og ilde lidt af sine kolleger på Sundeved, fordi han var mere studeret end de. Han førte mange disputatser på latin, når han besøgte præsterne ved Mariekirken i Flensborg, og skrev flere endnu bevarede digte på dette sprog, herunder hyldestdigte til kong Frederik II, hertug Hans den Yngre, byen Flensborg og bryllupsdigt til amtmand Jens Blohme og Catharina Sture. (Oplysninger bl a fra dattersønnen, Zacharias Lunds, utrykte papirer).

2. 1602 (1608?)-41 **Jørgen Jensen Lund,** f Dybbøl 1573 (1574). Forældre: Sp Dybbøl Jens Andersen L og Marina Lundius. Imm Rostock 98, g 11/10 1601 Salome Zachariasd Witte, f Nybøl, d sst 10/1 59. 02 sp Nybøl, (måske kun adj min cum spe succ og først sp 08), d her 7/2 41. Fader til digteren og filologen Zacharias J L og sp Ullerup Johann J L. Svigerfader til 3.

3. 1642-58 **Samuel Nielsen (Nicolay),** f Sønderborg 1609. Fader: Sp Sønderborg Michael N. Dim Sønderborg, imm Wittenberg, imm Rostock 31, imm Kbh 3/10 39, konrektor Sønderborg, g 2/5 42 Salome Jørgensd Lund, f Nybøl, d 12/12 79. 9/2 42 sp Nybøl, d her 25/10 58. Svigerfader til 4 og 5.

Fra 1642 til i dag forefindes Nybøls kirkebøger så godt som uden lakuner. Den ældste er omhyggeligt ført og skrevet af **Jørgen Martinsen,** degn i Nybøl 1642-81.

4. 1659-74 **Johannes Madsen,** f Kolstrup, Aabenraa 1626. Imm Königsberg 49, g Nybøl 26/11 61 Dorothea Samuelsd, f Nybøl 10/3 44, d 7/3 98. 59 sp Nybøl, d her 22/12 74.

Som et tidsbillede skal her gives en ekstrakt af 2 instrukser fra Lyksborg fra 1664, hvori de kirkeældstes og ottemændenes pligter opregnes: De skal værne om kirkens, præstens og degnens økonomiske og andre rettigheder, om muligt forøge kirkens indtægter, påse, at katekismen læres, ikke tillade, at nogen konfirmeres eller ægtevies, der ikke kan deres katekismus udenad, og sørge for, at forældrene sender deres børn i skole (1664!). De skal påse, at der eksamineres i katekismen i kirken om søndagen, at læreren ikke forsømmer sit arbejde, at helligdagshvilen overholdes, og at børnene døbes inden 4 dage efter fødselen. De skal for overtrædelse af kirkedisciplinen idømme offentlig kirkebod, f eks når nogen i over et år ikke er mødt til den hellige nadver, eller hvis nogen har haft samleje før vielsen.

Konfirmation, der foregik trinitatissøndag eller 1. søndag i advent, offentligt og efter forudgående eksamination, blev officielt indført i det lyksborgske hertugdømme ved resolution af 14/8 1674.

5. 1675-97 **Johan Christian Müller (Møller** efter sp selv), f Als eller Had 1646 eller 47. Forældre: Konrektor Had Joachim M og Margrethe v Einen. Dim Odense 68 (?), g 10/7 76 enke efter 4. 75 sp Nybøl, d her 5/5 97. Svigerfader til 6.

6. 1697-1725 **Jacob Andersen (Andreæ I),** f Nykirke, Angel 22/12 1666. Forældre: Sp Nykirke Jacob A og Maria Elisabeth Petersd Thimotheus. Imm Rostock 96, g 1) 27/6 98 Maria Sophia Johansd Müller, f Nybøl 18/4 77, d sst 8/5 1716. G 2) Nybøl 6/7 23 Anna Jürgens, f Dybbøl, d Nybøl 38. Fader: Bonde Nybøl Jürgen ... 6/12 97 sp Nybøl, d her 19/8 25. Fader (med 1) til 7. Svigerfader (med 1) til diakon Broager Chr Mortensen.

J A blev sp mod hertugens ønske, for han havde forinden lovet kapellan Broager Iver Nielsen embedet. Men bønderne i Nybøl sogn protesterede, bl a med den begrundelse, at en kapellan, der havde siddet så længe i sit embede som I N, ville begynde at slappe af (!). Hertugen bøjede sig for protesten.

Pietismen begyndte i J As tid at vinde stærkt indpas i hertugdømmet Lyksborg, hvilket gav sig udslag i en forstærket kirkedisciplin. 1704 blev kortspil forbudt, og 1710 blev helligdagsloven strammet. På den anden side viste pietismens gode side sig deri, at Nybøl indførte Varnæssalmebogen og i 1721 fik sit første orgel.

J A fik imidlertid besværligheder med gennemførelsen af den strenge kirkedisciplin. Han kom i strid med menighedsmedlemmerne, når de blev afvist fra alterbordet. De kunne endda finde på i så tilfælde at søge hjælp hos de verdslige myndigheder.

7. 1725-49 **Jacob Andersen (Andreæ II),** f Nybøl 1702. Imm Kiel 16/9 21, g Nybøl 2/10 27 Anna Dorothea Maria Ottosd Brandt, f Havnbjerg. Forældre: Sp Havnbjerg Otto Frederik Johansen B og Margrethe Paulsen. 25 sp Nybøl, d Hamborg 25/7 49. Svigerfader til 8.

Under J A II trængte tysk kirkesprog ind i de lyksborgske sogne på Sundeved trods menighedens voldsomme protest. Således skulle der efter forordning af 1733 holdes tysk gudstjeneste hver 3. søndag.

8. 1749-93 **Gerhard Holst,** f Flensborg 7/12 1725. Forældre: Fjerdepræst (Quartus) Flensborg Balthasar H og Dorothea Christiansd Handewitt. Dim Flensborg, imm Göttingen 44, imm Kbh 31/8 45, c 46, g 1) Nybøl 16/10 50 Maria Margaretha Andersen, f Nybøl 4/6 31, d sst 8/5 51. G 2) Klægsbølgård 21/1 52 Abel Christina Bentzen, f Nybøl 33, d Randerup 12/3 1820. Fader: Ritmester Bendix B. 49 sp Nybøl, d her 4/9 93.

G H var rationalist og derfor meget udadrettet. Han indførte i kirkebogen en fortegnelse over samtlige husstande i 1750 og førte præstelisten op til sig selv. Videre var han en meget ivrig og dygtig landmand, der forøgede præstegårdens indtægter betydeligt. Under ham fandt indlemmelsen i Sønderborg provsti sted i 1779, hvorved tyskhedens indtrængen påny begrænsedes, og de tyske gudstjenester bortfaldt.

9. 1793-1829 **Nikolaus Boisen,** f Adelby 20/9 1751. Forældre: Degn Adelby Nikolaus B og Mette Clausen. Dim Flensborg 71, imm Kiel 12/11 s å, g Sønderborg 20/8 84 Regina Sophia Witzke, f Sønderborg 12/6 64, d Nybøl 7/1 1850. Forældre: Kbmd Sønderborg Hans Hinrich W og Dorothea Naumann. 34 diakon Ullerup, 7/10 91 sp Vedsted, 29/11 93 sp Nybøl, d her 25/7 29.

N B var blandt rationalismens betydeligste repræsentanter i Slesvig. Han fik embedet i Nybøl efter varm anbefaling fra gensup J G S Adler. Han skal i modsætning til mange rationalistiske præster have haft en god kirkegang, selv om han iflg Adler ikke var nogen god prædikant (hans dansk var ukorrekt, og talen rodet og monoton). Det lykkedes dog ikke N B at indføre den nye agende straks 1797-98, dertil var modstanden for kraftig, det måtte ske langsomt og gradvist. (A P T VII, s. 168-69).

N B var en fremragende skolemand, ja, han var Adlers højre hånd ved gennemførelsen af de store skoleforordninger i 1790erne og skoleloven af 1814, for så vidt angik landsbyskolen. Han udgav Sønderjyllands første fibel på dansk (1791) og et par andre dansksprogede lærebøger

for landsbyskolen i Nordslesvig, fik indrettet et sognebibliotek og en læseforening samt bygget en ny skole (1795). Skolen forblev dog dårlig i mange år p g a en uduelig degn. Endelig var han en dygtig og foretagsom landmand, der modtog Det kgl danske Landhusholdningsselskabs guldmedalje.

10. 1830-45 **Johan Hagen,** f Quickborn v Hamborg 19/3 1775. Forældre: Skovfoged & bommand Quickborn Henrik H og Anna Reichard. Dim 98, imm Kiel 20/4 s å, c Gott 1801 (3. kar m A), g 1) Schönkirchen 27/11 07 Sophie Hedewig Margrethe Bay, f Schönkirchen 21/7 1777, d Uge. Forældre: Sp Schönkirchen Bernhard Detlev B og Dorthea Christine Vilhelmine Kruck. G 2) Schönkirchen 11 Esther Margrethe Christiane Bay, f Schönkirchen 19/2 86, d Nybøl 1/11 42. Halvsøster til 1. Moderen Magdalene Petersen. Uord medhj Tandslet, huslærer Katharinenherd, 27/12 05 sp Uge, 2/4 18 sp Skodborg, 28/9 30 sp Nybøl, susp 44, afsk ved dom 6/3 45, d Kbh 1/3 58.

Pastor Hagen, der udgav flere religiøse småskrifter, fortsatte den rationalistiske linie. Han fik trods stærk modstand fra menighedens side indført »Evangelisk kristelig Salmebog« kort tid efter sin tiltræden 5/9 1831.

Han kom imidlertid også i modsætningsforhold til sin menighed af andre grunde, især p g a økonomiske krav. 28/8 1843 anmeldte endvidere de kirkeældste ham til kirkevisitatoriet for utugtigt samliv med en enke i Nybøl. Det kom frem under sagen, at forholdet også havde stået på, medens hustruen (2) levede, at han havde efterstræbt andre kvinder i sognet, at han havde viet nævnte enke til sin skovkarl, inden formalia var i orden, og at han havde bestukket enken til at aflægge falsk vidneforklaring. J H blev derfor fradømt embedet 6/3 1845 og hans ansøgning om appel afslået.

11. 1845-46 **Peter Hansen Schmidt,** se sp Hejls-Vejstrup. P H S var vikar indtil embedets endelige besættelse. Han søgte selv, men fik det ikke p g a sin slesvig-holstenske indstilling, hans ubetingede dygtighed til trods.

Tiden 1846-1920

Den nye sp blev *Georg Christensen* (1846-87), der havde været præst i Kværs i 19 år. Han betegnes som en solid, kirkeligt sindet mand uden særlige kvalifikationer (APT VII, s. 169). Under treårskrigen anerkendte han ikke den provisoriske regering og nægtede at publicere dens forordninger (Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980, s 199), men udviste ellers aldrig nogen politisk stillingtagen.

Hans beretninger til biskop Boesens generalvisitatser 1855, 1859 og 1862 er ret kortfattede og præget af optimisme. Han beretter i 1855: »Jeg har her, ligesom jeg plejede i Kværs, hver Søndag efter Prædikenen afvekslende katekiseret over Lærebogen og holdt Læsning og Forklaring over N Ts Bøger. Denne Nydannelse er gået godt igennem, saa de fleste Kirkegængere bliver til Stede. Kirkegangen er ret god, naar afses fra den lavere Arbejderklasse«.

I 1859 fortsattes denne fremgangsmåde, og han fortæller videre, at både kirkebesøg og altergang er tilfredsstillende. 1862-beretningen er ganske enslydende hermed.

G C adlød den nye regerings krav efter 1864 og forblev i sit embede. Gensup Bertel Godt var imidlertid ikke så begejstret for ham. Han siger om ham i 1872: »G C har altid været en værdig gejstlig, en ærlig mand og en punktlig forretningsmand, der alle dage har holdt sig fjernt fra al politik, og som har udvist en agtværdig vandel.

Men hans gejstlige virksomhed har aldrig været betydelig eller af dybtgående virkning. Han har ikke været mand for at kunne hæve sognets kirkeliv, der var sunket dybt under den umoralske rationalist, pastor Hagen. Christensen er almindeligt kendt videnom for sine ejendommelige prædikener. De består næsten udelukkende af citater fra Bibelen, katekismen og salmebogen. Opbyggelige er de ikke. Kirken er kun svagt besøgt. Menigheden svarer i kor, når præsten katekiserer. Den nærmest gengiver noget udenadslært. De fleste kirkegængere bliver til stede og forlader først kirken efter katekisationen, og da går først alle konerne ud og efter dem mændene«.

Pastor Christensen trak sig først tilbage 1887 som 87årig og døde 1892 i Åstrup præstegård hos en datter og svigersøn.

Georg Christensen (se s 496 f) var 80 år, da den første beretning til synoden skulle aflægges. Den er til det yderste mager og fulgtes af tre andre af nogenlunde samme beskaffenhed.

Altergangsfrekvens 1879 56.8, 1887 72.6.

Deltagelse i kirkelige valg 1887 10.8%

I 1881 visiterede biskop Godt i sognet, og rimeligvis derfor er dette års rapport den fyldigste af de fire.

Civilstandsloven havde ikke haft større indfydelse, kirkebesøget var godt (gut), husandagt og bordbøn var skik i nogle familier, hos enkelte mghsmedlemmer fandtes interesse for ydre og indre mission, fastegudstjenester med prædiken efter sædvane.

Sp lagde åbenbart den største vægt på *katekisationerne,* der fandt sted for- og efterår på altergangsfri søndage, afvekslende med bibellæsning og forklaring af det læste – en absolut enestående form af dette stykke kirkelige pædagogik.

I 1880 havde der været katekiseret over de tre trosartikler, mens Ap Gern og Romerbrevet var blevet læst og udlagt. Der var godt besøg af skolebørn, hvis kirkegang i øvrigt var god. Mghens voksne fulgte børnenes præstationer med opmærksomhed.

Fra 1887-beretn kan anføres, at kollekterne til kirkelige institutioner som diakonissestiftelser, ty IM og Gustav-Adolfforeningen overhovedet intet havde indbragt.

Den af 2. Gesamtsynode anbefalede liturgi var delvis indført.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1378, 1379, La Åbenrå, ved H P).

Der findes en kortfattet karakteristik af efterfølgeren, *Hans Christian Thiessen* (1888-96), af lærer Niels Peter Olsen i artikelen »Landsby-

dreng og Nordslesvig«, Sdj årb 1956, s 165-166. Den vedrører ganske vist CTs tid i Brede, men må formentlig også kunne overføres på Nybøltiden. Det hedder heri: »Først var der ens nærmeste foresatte, Præsten som Lokalinspektør. Det var i dette Tilfælde Pastor Thiessen. Heldigvis var han ikke af den Type, der bærer den præstelige Velærværdighed til Skue. Han var en jævn og ligefrem Mand ... Han var af dansk Slægt og vistnok ogsaa selv dansksindet. I Familien taltes kun Dansk, og det gjorde han ogsaa med Sognets Lærere, selv i Tjenestesager. Hans jævne Væsen skaffede ham mange Venner i Sognet, men det skadede hans Anseelse en Del, at han havde vanskeligt ved at klare sig økonomisk. For Skolen havde han ikke megen Interesse«.

H C Thiessen havde været diakon i Broager og der af biskop Godt fået vidnesbyrd for dygtighed og troskab. Der er al mulig grund til at tro, at han førte disse egenskaber med til Nybøl.

I provstearkivet findes 9 beretninger fra ham, deraf 2 dobbelte. De er for det meste udførlige, men gennemgående ret svært læselige.

Den dalende altergangsfrekvens skyldes rimeligvis egnens frimghsrøre, over hvis opståen beretningerne kaster nogle strejflys, hvorimod de næppe giver bidrag til en karakteristik af sps teologiske ståsted.

Han døde 56 år gammel i toget mellem Tinglev og Flensborg.

Altergangsfrekvens 1889, 63.3, 92 59.5, 95 51.3.

Deltagelse i kirkelige valg hhv 14.0, 13.3 og 7.4%

Den hidtidige *gudstjenesteordning* blev bibeholdt, liturgien dürftig (1889 et passim). Der var ingen særtjenester før o 1895 (da der holdtes nogle aftentjenester), men katekisation med børnene hver altergangsfri søndag. De kom meget gerne (1891). Året efter blev der indført egtl børnegudstjenester, begyndende på altergangsfri søndage ½ time før højmessen, sædvanligvis med ret livlig tilslutning (92, 93). 1895-beretn melder atter om katekisationer på altergangsfri søndage.

Gudstjenestebesøg ca 20% af indbyggertallet (90), ganz gut, 10-20% i gnsn, børn og unge medregnet (91). Bønderne kommer temmelig regelmæssigt, småfolk sjældnere. Godt kirkebesøg ligger på 100-200, almindeligt er 80-100 (hhv 13.7-27.5% og 11.0-13.7% af indbtal på 728 (92)). 1893 og 95 som 1891.

Menighedsliv. Mghen kunne regnes til de mere kirkelige. Der var holdt bibeltimer over Ap Gern hver onsdag fra november til fasten. Besøget var sehr gut. Reformationskollekten til Gustav-Adolfforeningen (2 M) har Thiessen nok betalt af egen lomme (89). Bibeltimerne fortsattes efter samme mønster i 1890, men virksomheden udvidedes muligt de flg år, da der holdtes ugentlige bibeltimer »om vinteren« med godt besøg. I 1893 suppleredes de med missionstimer, og hermed var en skik fastlagt, som varende embedsperioden ud.

Mghen havde til en begyndelse kun vist liden interesse for ydre mission, men sp mente, at de gennem et par år holdte missionsgudstjenester nok havde skabt grobund for sagen. Interessen samlede sig altid kun om slesvigske foretagender som Nordslesvigsk Missionsforening (i anden sammenhæng også Asylforeningen), hvis organ Thiessen fordelte i 5 ekspl, og som også havde modtaget nogle mindre gaver. Tyske kirkelige organisationer ville man ikke vide af, havde dog nogen tilknytning til Diakonisseanstalten i Flensborg, hvor mghsmedlemmer havde erfaret diakoniens velsignelser.

Fra 1893 fordelte sp hver søndag ved kirken et mindre antal opbyggelsesblade som *Kirkeligt Søndagsblad* og *Sonntagsblatt für's Haus.*

Lægprædikanter mødte ingen respons i sognet, selv om også der s. g. Grundtvigianer Prediger fra Bovlund holdt forsamlinger (resten af perioden ulæselig) – Thiessen anså imidlertid ikke denne virksomhed som sekterisk, eftersom han dette år og de flg berettede, at der *ingen sådan* fandt sted (1890). 2 år efter skrev han, at nogle hørte til den grundtvigske retning og samledes om pastor Paulsen, Bovlund, men ingen havde afsondret sig fra kirken (heller ikke m h t nadveren). De var med få undtagelser kirkelige.

Sidst omtalte han grundtvigianismen i 1895. Der fandtes ingen sekterere, men nok stærke ansatser til frimghsdannelse; men dette var vel kun et spørgsmål om opportunitet (ordet var dengang nyt i tysk). Det danske højskolevæsen var dybt rodfæstet (hat eine starke Wurzel) i den velhavende bondebefolkning, der – da sognet lå i centret af Sundeved og derved blev stedet, hvor man samledes – var stærkt gennemagiteret af de forskellige politiske, etc. foreninger. Heri turde hovedhindringen for de kirkelige og religiøse forholds trivsel være at finde.

Bortset fra foreningssammenkomster – sædvanligvis på Nybøl Kro – var der ringe selskabelighed i sognet (92).

Søndagsfreden overholdes gennem alle årene med enkelte undtagelser i høsttiden (1891 et passim).

Sædelige tilstande. Der var ingen grund til særlig klage over disse, dog var den offentlige samvittighed beklageligt afstumpet over for det 6. bud, og forlovede tog det ikke så nøje med samliv før ægteskabet (1892,93). Folk var ellers nærmest nøjsomme m h t nydelser, flittige og af jævn levevis, med enkle vaner på klædedragtens område. I familielivet rådede patriarkalske skikke, således var det daglige bordfællesskab mellem husbonder og tjenestefolk bevaret.

Druk beredte ikke store vanskeligheder: der var i sognet kun et par vanedrankere, og Good-Templar havde vundet indpas (1892, 93).

De sociale tilstande beskrives udførligst i 1895- beretn, men vendinger mindende om de her benyttede går igen i de øvrige. Teglindustrien havde (foruden de fastboende arbejdere, der tjente så godt, at de ingen nød led) i de sidste år tiltrukket udensogns arbejdskraft, som kun fortjente noget i sommermånederne og derefter drog bort. Blandt disse arbejdere havde socialdemokratiet vundet gehør, hvorved mghen blev draget ind i denne strømning. Bortset fra de »nomadiserende« elementer var sognet præget af solid bondevelstand, ja, selv småfolk (dog ikke teglværksarbejderne) havde for det meste eget hus med have. I den ene halvdel af sognet (omkring Stenderup) fandtes således ikke et eneste lejehus. Med få undtagelser holdt folk deres huse i god stand.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1380, 1381, La Åbenrå, ved HP)

Den næste sp, *Christian Albert Friedrich Müller* (1897-1914) huskes i sognet som en myndig skikkelse, ingen fremragende prædikant, men vellidt af de fleste. Familien havde tysk hussprog og betragtedes som tysksindet. Præstefruen kunne dog tale rigsdansk med stærk accent.

Det fremgår af provstisynodens protokol 1899, at pastor Müller støttede andragendet fra de 77 nordslesvigske præster om indførelse af 2 ugentlige dansktimer i folkeskolen. Han udtalte, at der bag befolkningens ønske om dansktimerne ikke blot lå nationale, men også religiøse bevæggrunde. Af protokollen ses også, at pastor Müller bad om, at hans person blev holdt uden

for diskussionen om frimenigheden på Sundeved.

I tiden mellem Thiessens død og A Müllers tiltrædelse fungerede *Adolf Carl Johannes Otte* som adj min i embedet. Han var yngre bror til G A K M Otte i Åbenrå (se diakon nr 27, s 394). Hans præstegerning faldt i alt væsentligt uden for Nordslesvig, hvorfor han ikke biograferes her.

Han skrev 2 beretninger til synoden, 1896 og 1897.

Gudstjenesteordningen var fremdeles mangelfuld i liturgisk henseende. Der holdtes enkelte katekisationer med børn om sommeren, om vinteren regelmæssigt med konfirmanderne (96, 97).

Gudstjenestebesøg: 16% af de voksne, på festdage 24%. Fastetjenesterne besøgtes sparsomt af voksne, gnsn 10, foruden lærere og børn (96). 97 – omtrent som året forud.

Menighedsliv. Alle dåbshandlinger med én undtagelse var hjemmedåb, og der herskede 100% »folkekirkelige« tilstande m h t dåb, etc. En enkelt barselkone havde ikke holdt kirkegang, og så godt som ingen holdt husandagt eller bad bordbøn. Sygebesøg var aflagt.

Religionsundervisningen i skolerne meddeltes ud fra et helt igennem positivt luthersk standpunkt (97).

Søndagsfreden overholdtes almindeligvis ikke synderlig godt, skønt der ikke var særlige hindringer herfor. Arbejderne var nemlig mestendels så godt stillede, at de ikke var tvunget til helligdagsarbejde (96). Der var således ingen virkelig armod (97).

Der var intet *sektvæsen* (96, 97).

De sædelige tilstande fortjente som helhed rosende omtale. Siden 95 havde der kun været 1 uægte fødsel, i den flg beretningsperiode slet ingen. Ej heller var der drankere i sognet (96, 97).

Sociale tilstande. Mghen bestod gennemgående af velhavende bønder. På de 5 teglværker arbejdede om sommeren mange udensogns, men da de aldrig blev bofaste, havde de ingen indflydelse på det kirkelige liv. De fastboende var durchaus konservativ, dog var mange gamle skikke i forfald, husandagt og bordbøn t eks (96).

Interessantest i Ottes fortrinlige beretninger er hans bemærkninger om *egnens grundtvigsk-nationale* røre. De gengives derfor omtrent i deres helhed.

»Det anstrøg af grundtvigianisme, som enkelte vel har, går mere på dennes dansk-nationale og folkelige end på dens religiøse og kirkelige side. Dog har én familie også i sidstnævnte henseende helt sluttet sig til den grundtvigske frimgh uden dog endnu udtrykkeligt at have erklæret sin udtræden af Landeskirche« (96).

»Da folk for langt den største dels vedkommende nærer danske sympatier, holder de sig i kontakt med omverdenens begivenheder gennem dansksindede ... blade, især »Flensborg Avis«. For mghens kirkelige liv er denne nationale modsætning hidtil forblevet så godt som uden indflydelse, om end 2 ærkedanske familier (aus krass dänischer Gesinnung) bestandig har holdt sig fjernt fra kirken. De omtrent halvårlige religiøse forsamlinger, der finder sted her under ledelse af en præst (Prediger) fra »Kirkeligt Samfund«, har, så vidt jeg ved, ikke haft en alt for talrig deltagelse i denne mgh« (97).

C A F Müller var givetvis en mand med strengt luthersk-sognekirkelige synspunkter: mghslivet fungerede kun på rette vis, når det var centreret om kirke og sp (om hans Gråstentid er fortalt s 535 f). Dette fremgår med al tydelighed af hans stillingtagen til egnens folkelige bevægelser (se ndf under sektvæsen).

Altergangsfrekvens 99 72.9, 04 57.2, 09 49.2, 14 46.7. Altergangen kulminerede i 01 med 555 altergæster (776 indb).

Deltagelse i kirkelige valg hhv 8.8, 15.1, 7.8 og 5.3%.

Hans første år i Nybøl ledsagedes af et kirkeligt opsving. Ikke alene var kirkegangen god, men også altergæsternes tal var stigende til 1901. Derefter gik det langsomt ned ad bakke: fra omkring årsskiftet 1903/04 var *frimghskirken i Stenderup* en kendsgerning, og *Nordslesvigsk IM* viste sig (lidt før) på skuepladsen.

Beretningerne (i alt 6) til synoden er som de tilsvarende fra Gråsten korte og ikke meget givende. Noget kunne tyde på, at han også i sit sidste embede havde kontaktbesvær.

Gudstjenesteordningen. Müller reformerede hurtigt liturgien, idet han 1899 berettede, at gudstjenesten foregik på luthersk vis med fuldstændig liturgi før prædiken, og heri skete ingen forandringer. I 1901 hører vi om kirkekor, overvejende bestående af børn fra Nybøl. Der var fastetjenester med prædiken onsdag fmd (99, 01). Senere (1905) meldtes der om Kinderlehre på disse dage. Der var ligeledes lejlighedsvis Kinderlehre efterår og vinter (99) eller – efter prædiken – især om efteråret og enkelte søndage i forårs- og sommertid (01).

Gudstjenestebesøget var i det hele tilfredsstillende, 80-100 (10.8-13.5%), børn medregnet. De og de unge *kunne* være talrigere. Til fastens særtjenester kom kun 20-30 voksne, børn derimod talrigt (99). Således tegnes tilstandene også i 1901, da tillige den stigende altergang noteredes. Men så gik det nedad: 1903 var besøget ikke tilfredsstillende bortset fra fest- og helligdage, 05 var endog den sidste passus strøget, og det bemærkedes, at altergangsfrekvensen havde været stadigt aftagende de sidste 3 år. Voksne mødte nu for det meste kun op på den onsdag i fasten, da konfirmanderne blev prøvet, mens børn fremdeles kom talrigt.

Menighedsliv. Müller var ingenlunde uden initiativ og satte en del i gang; men strengt sognekirkeligt skulle det være, og muligvis derfor – man erindre sig forholdene på stedet – løb det meste ud i sandet. *Bibeltimer* holdtes i Stenderup mellem nytår og faste 98, i Nybøl til samme tid i 99. I vinteren 99-00 foregik de på Nybøl skole med ringe deltagelse – de bortfaldt derfor den flg vinter. I 02 forsøgte han sig i stedet med *adventssammenkomster* i prg – der kom kun eine kleine Anzahl, så forsøget blev ikke gentaget. Endnu en gang, 1907, berettes der om bibeltimer (i prg) i tiden 24/1-21/2, men da tilslutningen var særdeles ringe, bortfaldt de. Senere høres der intet til denne virksomhed – sogneenheden var sprængt.

Der var ringe interesse for *ydre mission.* Fra Breklum sendtes 8 *»Palmeblade«* til fordeling via skolen i Nybøl, og skolen i Stenderup fik 22. 12 ekspl af *Kirkeligt Søndagsblad* læstes ivrigt. Tyske kirkelige foreninger nød som sædvanlig ingen understøttelse, men Good-Templar havde enkelte medlemmer (i 03 en loge i Stenderup). I 03 kunne sp meddele om stigende missionsinteresse, der kunne aflæses af den livlige deltagelse i missionsfester i 00 og 02 og i epifaniasaftensgudstjenester i 01 og 02. Kollekterne gik til Nordslesvigsk Missionsforening. »Palmeblade« distribueredes som tidligere, og sp fordelte nu 20 ekspl af Kirkeligt Søndagsblad. Forstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft. 1901 var der blevet oprettet en *sygeplejeforening* fælles for Nybøl og Dybbøl, og den havde ansat en i København uddannet sygeplejerske.

Søndagsfreden overvågedes nu med mere nidkærhed af politiet og overholdtes af de fleste i mghen strengere end forhen. Dog var der helligdagsarbejde hos enkelte småfolk (99, 03). Dette billede af en puritansk sabbat holdt sig uforandret: søndagsfreden iagttoges vel i det ydre, men der var kun lidt af ret helligholdelse (05).

Sektvæsen. Til en begyndelse registreredes de få grundtvigianere i sognet (99: en enkelt familie, ikke udtrådt af kirken, 01: to familier og en enkeltperson) ikke som egentlige sekterere. Men da en missionær (02) fra Nordslesvigsk IM kom til og holdt forsamlinger i et privathjem i Stenderup (uden sps tilladelse! pointeres det i hver beretning), skiftede begge afvigergrupper fra 03 plads i systemet og rubriceredes herefter som sekterere. »Den grundtvigske frimgh har her enkelte tilhængere, søger også at brede sig videre på egnen og at slå rod her ved den projekterede opførelse af en egen kirke ved landsbyen Stenderup«. IM's fremstød havde ikke hidtil skaffet bevægelsen videre indpas i mghen (03).

Frimghen havde et antal medlemmer i mghen og havde siden kirkeindvielsen i dec 1903 vundet mere tilslutning, både i Nybøl og nabosogne. IM havde endnu ikke fået synderlig tilslutning (05, 07).

I 1909 opstilles en slags status: 03-08 var der indgået 43 ægteskaber og foretaget 35 kirkelige vielser. 8 par var således blevet viet i frimghen eller udensogns. I samme periode havde der været 53 begravelser, heraf 3 uden kirkl medvirkning. Af disse 3 var 1 selvmorder, mens frimghens *Sprecher* havde fungeret ved 2. Der var nu nogle frimghsfolk i Nybøl, men flere i Stenderup. *Jørgen Eriksen* havde dog også udensogns tilhørere. IM holdt som forhen møder i Stenderup, hvori både uden- og indensogns folk deltog.

De sociale tilstande beskrives gennemgående i samme vendinger, som Otte havde anvendt (se ovf). Fornøjelser og spil forekom ikke som laster (03).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381, 1382, 1383, La Åbenrå, ved HP)

Den sidste sp under fremmedherredømmet var *Christian Caspersen Bachmann* (1914-21). Han var tysksindet og havde tysk hussprog, men hans stilling blev alligevel bekræftet uden valg 1920. Det var aldrig kommet til nogen konflikt i hans embedstid, og han tog med forståelse mod de første danske lærere. Imidlertid søgte han året efter selv sin afsked for at blive præst i Bergstedt, Stormarn.

C C Bachmanns beretninger (1915, 17) er knappe og giver intet grundlag for en karakteristik af hans teologi.

Altergangsfrekvens 15 48.5, 17 48.2, 19 49.0.

Deltagelse i kirkelige valg hhv 5.3, 10.4 og 9.4%.

Gudstjenesteordning. En rigere liturgi var indført (*hvilken* siges ikke), men den måtte beskæres i vinteren 16/17, da kirken ikke blev opvarmet. Fastetjenester med katekisation (få voksne) holdtes om formiddagen, børnegudstjenester med god deltagelse i kirken (15). I 1915 blev fastetjenesterne henlagt til om aftenen (godt besøg), i 16 måtte de atter flyttes til formiddagen (mangel på belysning; tilbagegang i besøg i forhold til 15). Søndag Judica (s før palmesøndag) 1915 var der blevet holdt en konfirmationssøndag på tysk, ellers var sproget dansk. Kirkekor forefandtes.

Gudstjenestebesøg. Voksnes kirkegang var tiltaget, men der kom kun få børn. Deltagelsen i et par (?) Kriegsbetstunden havde været god (15). I 1916 havde der været et gnsn besøg på 77 voksne (10.0%), i 15 var der ikke blevet skelnet mellem voksne og børn, men forskellen fra 16 var ikke nævneværdig. Unge menneskers besøg var recht gut, børns fremdeles ringe (17).

Menighedsliv. Der var bibeltimer i skolerne i Nybøl og Stenderup med livlig deltagelse (15). Dette gjaldt også for kalenderåret 1915, men det flg år måtte virksomheden indstilles (petroleumsmangel).

Nordslesvigsk Missionsforening havde mange venner, Breklum ingen. Der havde været 2 årlige *missionsfester* med god deltagelse. Bortset fra forstanderskabets medlemskab af Landesbibelgesellschaft kunne tyske kirkelige foreninger fremdeles ikke tiltrække folk. Good-Templar havde medlemmer i 6 familier (15).

Da sp kun havde været i sognet under krigen, var det svært for ham at dømme om dens virkning på kirkelivet, men det forekom ham, at den livligere religiøse interesse ved krigsudbruddet ikke var ophørt med denne begivenhed. Der sendtes mange ekspl af »Det gamle Budskab« til fronterne, og forstanderskabet var indtrådt i Verein für Kriegsbeschädigtenfürsorge (17).

Der var intet *sektvæsen. Frimghsbevægelsen* gjorde i 15 indtryk af at være blevet statisk – den drev ingen propaganda, i 17 var den atter tiltaget.

Søndagsfred. Helligdagsarbejde var aftaget i de sidste år, så der var ingen grund til klage (15). Dette gjaldt i og for sig også i 17, da man kun udførte sådant arbejde under krigens tryk.

Heller ikke *de sædelige tilstande* gav grund til klage. Der kunne ikke konstateres fald i fødselshyppigheden, og antikonceptionsmidler var næppe kendt (15, 17).

Sociale tilstande. Man afholdt de foreskrevne kollekter til afhjælpning af krigsnøden, der var ukendt i sognet: akut trang blev altid afhjulpet ved privat velgørenhed. Der var faldet 15 fra sognet til ult april (1917).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, 1385, La Åbenrå, ved HP)

Tiden efter 1920

Tiden efter genforeningen har ikke budt på større begivenheder af kirkelig art i Nybøl sogn. De kortfattede beretninger i Kir Hdbg fremhæver stadig roen og det manglende retningspræg. Den første danske præst var *Knud Harald Petersen Eggert* (1921-38). Ved sin afsked udtalte han, at han og hans hustru følte, at tiden i Nybøl havde været den lykkeligste i deres embedstid. De var faldet godt til inden for den kreds i sognet, de kom sammen med. Pastor Eggert var kunstmaler, og han var vel nok mere æstetiker af natur end sognepræst.

Efterfølgeren *Ib Holnæs Schiellerup* (1938-46) har om sin Nybøltid oplyst følgende i et brev af 22/1 1968: »Mig forekom det, at der i Nybøl sogn i min tid var et skarpt skel mellem lønmodtagere og selvstændige erhvervsdrivende. Krigens tryk skabte dog enighed mellem disse grupper. I kirkelig henseende var livet i sognet endnu dengang stærkt præget af de mennesker, der i udlændighedstiden havde samlet sig i Sundeved Frimenighed, men jeg mindes med dyb taknemmelighed, at jeg aldrig har følt mig uvelkommen i noget hjem i sognet«. Den sidste sætning undrer ingen, der husker pastor Schiellerups tid i Nybøl. Han var under krigen medlem af den modstandsgruppe, der opererede her. 1946 søgte han selv bort for at blive præst ved Kragskovhede fængsel.

Pastor *Erik Birkler* (1946-61) har ligeledes givet oplysning om sine indtryk i brev af 13/1 1968, hvori der bl a står følgende: »Mens Nybøl sogn i partipolitisk henseende var så splittet (arbejderbonde), at man nærmest måtte tale om 2 adskilte grupper, der ikke havde nævneværdigt samkvem, var sognet kirkeligt set ret ensartet ... Kirkelivet var i disse år efter krigen i udpræget grad

præget af de folk, der levede af jorden, idet især teglværksarbejderne næsten helt holdt sig borte fra gudstjenesten om søndagen.

Sognet havde ord for at være et af de kirkeligt bedste i provstiet; kirkegangsprocenten var efter danske forhold relativt god«.

Pastor Birkler var en flittig præst, og den del af sin store arbejdskraft, han ofrede på spejderbevægelsen her på Sundeved, bar gode frugter og mærkes endnu i dag et kvart århundrede efter. Han søgte bort i 1961 for at blive sp ved det nyoprettede Christians sogn i Sønderborg.

Nuværende sp er *Niels Gunnar Kåg* (1961-). I hans tid er imidlertid det gamle skel mellem bønder og arbejdere endeligt forsvundet, og der er en betydelig vilje til at forhindre, at et nyt skal opstå mellem landsbyernes gamle dele og de nye parcelhuskvarterer, der særlig er skudt frem efter 1970. I Nybøl sogn stemtes der ved kommunevalget 1978 Borgerlig fællesliste 297, Socialdemokratiet 240, Fremskridtspartiet 56, Venstre 55 og Upolitisk liste 11.

Skolevæsenet

Lyksborgske kirkeforordninger viser, at der var skoleundervisning på Sundeved allerede i tiden før 1660 (jfr ovennævnte instruks). Nybøls ældste skolestue stammede »fra ældgammel tid«, skriver degnen *Philip Enghoff* (1763-1847) (1785-1831), da Nybøl i 1795 lod hele degnehuset med skolestuen nedrive, fordi det var faldefærdigt, og bygge helt nyt op. Bygningen fra 1795 kendes fra fotografier, som prøjsiske officerer tog af den i 1864, da den tjente som Johannitterlazaret. Den blev helt fjernet i 1889, og en ny med 2 skolestuer bygget. Denne skolebygning blev kraftigt udvidet i 1943.

Den ældste kendte degn døde i marts 1647, og embedet blev i samme slægt, Enghoff, til 1849, altså ca 250 år. Den sidste degn af den gamle slægt, *Christian Carl Enghoff* (1790-1851)(1831-49), søn af Philip E, var den første seminarieuddannede lærer i Nybøl (Tønder sem). Indtil 1889 var degnen alene om skolearbejdet, derefter havde skolen 2 lærere indtil 1943. I dag har Nybøl skole 160 elever i 7 klasser (1-7) med 10 lærere. Skoleinsp er K Teglbård Jensen, f 1932.

Af nationale grunde rejste degnene nordpå både efter Treårskrigen og efter krigen 1864 og sydpå i 1920. En udførlig degneliste findes i bogen »Fra Nybøl herred og sogn«. Fra Als og Sundeved 1976.

I 1836 byggedes en énklasset skole i Stenderup. Den blev nedlagt i 1946.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 gr, 3 up; 1934 2 s, 4 up; 1945 3 kirk, 3 s; 1953 3 borg, 2 s, 1 husmd; 1965 3 borg, 3 s (sidst kendte fm gdr A Philipsen).

Folketal 1860 677, 1910 783, 1921 741, 1930 792, 1960 878, 1970 1025 (Stat Tabelv 1975 II. Danmarks administrative inddeling), 1976 1246 (Stat Tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Altergæster 1927 350, kkg 12%; 1934 250, kkg 10%; 1942 242, kkg 6-7%; 1954 310, kkg 7-8%; 1966 244, kkg 3-4%.

Aktiviteter iflg Kir Hdbg 1967 M-spejdere, Konfirmandklub, Sundeveds ungdomsf, god idrætsf, kirkeblad.

Kirkebygningen

Kirken består kun af skib og kor. Den har hvidkalkede kampestensmure. Teglsten ses kun i den kamtakkede korgavl fra 1582 og omkring vinduerne og døren. Den i sin form helt ualmindelige, halvrunde vestgavl er også af kamp. Derimod blev det gamle blytag 1760 erstattet af tegl.

Kirken har bjælkeloft. Hvælvinger i koret er fjernet, vistnok 1582.

Ved en restaurering i 1855-56 fik kirken de nuværende vinduer og den nuværende indgangsdør. De gamle indgangsdøre, mændenes i syd og kvindernes i nord, blev muret til, og et siderum foran kvindernes dør helt fjernet. Under dette siderums gulv var præste- og degnefamiliernes medlemmer blevet begravet gennem århundreder. I korbuen findes sidealternicher. De dertil hørende helgenfigurer findes hhv på Nationalmuseet og Sønderborg Slotsmuseum.

Døbefonten er romansk. Dåbsfadet er et »Nürnbergerfad« med en hjort og rester af indskriften »Maria« og langs omkredsen »Anna van Alvensleve 1574«. Anna var efter sigende borgfrue på Holbæk, der dengang hørte til Nybøl sogn.

Altertavlens topstykke i bruskbarok, hvis kvadratiske felt flankeres af figurer, Johannes Døberen og Moses, bærer årstallet 1646 og viser himmelfarten. Hovedstykket fra 1804 med malerier signeret af Jes Jessen viser Kristus som havemand (Johs 20,15). Alterbordet af munkesten er vel fra 1582. Kalk og disk er 1704 omlavet af et ældre sæt, det ene par stager er sengotisk, det andet fra omkr 1700.

Prædikestolen med nytestamentlige relieffer, et smukt arbejde, er leveret fra Henrik Ringerincks værksted i Flensborg 1605.

På kirkegården står en velbygget middelalderlig klokkestabel, stærkt restaureret i 1655, hvori der hænger en stor og en lille klokke. Den mindste kirkeklokke er fra 1623, den store fra 1493, men omstøbt og forstørret i 1655. Den lille er støbt af Petrus Melchior, mens den store er omstøbt af dennes søn, Baltzer Melchior, Flensborg.

Sundeved Frimenighed

Frimenigheden var en frugt af unge sundevedboeres ophold på højskoler i kongeriget efter krigen 1864.

En kreds af disse unge oprettede allerede 1872 frimenighedens forløber, en foredragsforening i Broager, der også afholdt gudstjenester.

I marts 1902 stiftede de »Frimenigheden for Sundeved og Omegn«. De havde hverken kirke eller præst, men 4 nordslesvigske frimenighedspræster, Rasmus Thomsen, Haderslev, L B Poulsen, Bovlund, N Lyche, Rødding, og J L Jørgensen, Skærbæk, lovede på skift at komme til 2 månedlige gudstjenester, der skulle afholdes i hjemmene.

I 1903 byggede kredsen en kirke på et areal på 1,8 ha på Stenderup Kirkebakke. Arkitekt (senere professor) Martin Nyrop leverede tegningen, ledede arbejdet og skaffede en stor del af inventaret til veje, og han gjorde det hele gratis. Kirken blev indviet 2. søndag i advent 1903.

Alteret og prædikestolen: Tegning: Martin Nyrop. Arbejdet: Kresten Bonefeld fra V Sottrup. Kun materialet skulle betales.

Døbefonten: Kummen blev hentet af gårdejer Peder Moos ude hos hans svoger på en gård i

Undelev, hvor den brugtes som ridesten, d v s en sten, man står op på for lettere at kunne bestige hesten. Kummen stammer fra den i 1500erne nedrevne Bjerndrup kirke. Der blev så efter Martin Nyrops tegning hugget en ny fod til den. Den originale fod var nemlig landet i St Nikolai kirke i Åbenrå, hvor man, omvendt af processen i Nybøl, lod hugge en ny kumme til den gamle fod. Det bedste resultat blev opnået i Nybøl.

Dåbsfad, alterbæger og -dug og kirkeklokke er gaver fra enkeltpersoner eller kredse i kongeriget, der også kom med en pengegave på 10,000 kr. Da kirken kom til at stå i 14,072 RM, havde man kun en gæld på ca 5,000 RM, som 18 medlemmer skrev under på at ville betale. Der kom dog også frivillige bidrag fra andre i medlemskredsen. Optanterne kunne f eks ikke skrive deres navne under på noget, da det let ville kunne medføre udvisning fra deres hjemstavn.

I 1907 fik menigheden sin egen præst, *Jørgen Eriksen,* f 1879, der er omtalt under Asserballe.

13/7 1906 begravedes på Nybøl kirkegård det første frimenighedsmedlem, Peter Ludvigsen, Stenderup, uden jordpåkastelse, klokkeringning eller sang og uden medvirkning af sognepræst eller degn.

I 1912 byggede menigheden en præstegård, igen efter tegning og under ledelse af Martin Nyrop.

Sundeved Frimenighed havde en række lykkelige år, hvor alt trivedes, fra 1903, da kirken blev bygget, til 1907, da den fik egen præst, og videre til 1914. Alt groede i denne tid, menighedslivet, det nationale sammenhold og ikke mindst ungdomsarbejdet på Sundeved og Als, som pastor Eriksen sammen med journalisterne *Andreas Grau* og *A Svensson* fik til at trives på en måde, der skulle komme til at bære rige frugter.

Men i 1914 kom vendepunktet for frimenigheden. Pastor Eriksen blev indkaldt til krigstjeneste. De gamle frimenighedspræster fra Nordslesvig og enkelte andre præster trådte nu til igen, og hele krigen igennem blev der jævnligt holdt gudstjenester, af og til med pastor Eriksen selv, når han var hjemme på orlov.

Efter krigen blev Jørgen Eriksen sognepræst i Asserballe. Folkekirken fik nu efterhånden danske præster, og tilknytningen til frimenigheden svækkedes. Der blev dog holdt en del gudstjenester af andre frimenighedspræster, især 1924-31. 3/10 1971 blev frimenigheden endelig opløst.

Grunden på Kirkebakken med alle bygninger blev vederlagsfrit overladt til KFUM & K i Sønderjylland og IM, der har lovet at holde kirkebygningen ved lige til 1990. Der har senere været planer om at flytte den til Kollund eller Sønderborg.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 6404 RM, 1922 1. kl, 1931 3. kl, 1958 12. kl, 1969 L R 16/31.

12. 1846-87 **Georg Christensen,** f Ketting 11/8 1800. Forældre: Murer & Kådner Ketting Christian August C og Margaretha C. Imm Kiel 19/10 20, c Gott 24 (2. kar m A), g 1) Ketting 3/5 27 Christine Ulricca Charlotte Güntherine Hansen, f Augustenborg 11/3 02, d Kværs 26/11 45. Forældre: Organist Augustenborg Hans H og Henriette Dorothea Susanna Bergstrøm. G 2) Nybøl 12/12 48 Anna Maria Ohlreich, f Bov 16/6 22, d Nybøl 24/10 49. Forældre: Rebslager Bov Johan Wilhelm Heinrich O og Henriette Augusta Zechmeister. G 3) Nybøl 1/11 50 Anna Catharina Ohlreich, f N Hacksted 2/2 24, d Åstrup 21/12 93 (søster til 2). 14/2 27 sp Kværs, 22/9 46 sp Nybøl, afsk 30/8 87, d Åstrup 20/6 92. Svigerfader til sp Åstrup T C Christiansen.

13. 1888-96 **Hans Christian Thiessen,** f Muspøt, Hellevad 19/5 1840. Forældre: Gdr Muspøt Arendt T og Else Marie Grønvold. Gdr, dim Had 68, c 15/10 72 (2. kar m r A), g 1) Hellevad 5/5 64 Hansine Gunder Kirstine Christensd Beck, f Spandet 18/4 40, d Brede 14/4 77. Forældre: Skomager & kådner Mølby Christen Jepsen B og Kjesten Marie Juhl. G 2) Brede 19/5 80 Jenny Andrea Wulff, f Brede 13/3 58, d Århus 16/9 1936. Forældre: Fabrikant Brede August Friedrich W og Severine Erika Jansen. 15 (16)/11 72 sp Randerup, 11/9 74 sp Brede, 9/4 84 diakon Broager, 11/1 88 sp Nybøl, d 23/3 96.

14. 1897-1914 **Christian Albert Friedrich Müller,** f Præstø 20/3 1841. Forældre: Sp Had, provst Carl Eduard M og Christina Cathrine Holm, dim, tent Güstrow 14/11 1863, c 10/10 65 (2. kar m A), g 18/5 70 Christine Margrethe Johanne Ida Willebrand. Forældre: Superintendent Doberan Adolf Wilhelm Heinrich W og Anna Liss. 14/2 66 diakon Sønderborg, 22/5 71 sp Adsbøl-Gråsten, 6/5 97 sp Nybøl, afsk 1914, d Lyksborg 29/1 15.

15. 1914-21 **Christian Caspersen Bachmann,** f Sommersted 7/10 1868. Forældre: Gdr Sommersted Jørgen Petersen B og ... Lehm. Dim Had 90, c 97 (3. kar), g Nustrup 16/10 1902 Christiane Claudine Regine Gottfriedsen, f Højst 1/4 83. Forældre: Sp Nustrup Nis Simon G og Theodora Margaretha Ewers. 98 adj min Hygum, 12/10 99 sp sst, 14 sp Nybøl, bekr 20/8 20, 3/7 21 sp Bergstedt, Stormarn, afsk 1/6 34, d Wedel 47.

16. 1921-38 **Knud Harald Petersen Eggert,** f Mørkhøj, Gladsakse 3/6 1872. Forældre: Gdr Mørkhøj Søren P og Henriette Christine P. Dim Kbh Østerbro Latin & Realsk 91, c 17/6 98 (h), g Kbh Holmens K 28/8 1906 Edith Bruun de Neergaard, f Hellestrup 5/2 86. Forældre: Hofjægermester Paul Johan Carl B de N til Skjoldnæsholm og Andrea Emilie Jacobsen. Uord medhj Jystrup-Valsølille, 23/5 99 pers kap sst, 2/4 02 kkp Skive-Resen, 15/7 07 navnefor, 18/1 09 sp Nørup-R, 13 sp Nørup, 17/4 16 sp Sandager-Holevad, 4/7 21 sp Nybøl, afsk 19/9 38, d 25/1 47, kunstmaler.

17. 1938-46 **Ib Holnæs Schiellerup,** f Gedser 5/6 1910. Forældre: Styrmand DSB Gedser Michael Johan Frederik S og Elly Margrethe H. (Stedfader sp Rønne Jakob Viggo Nielsen). Dim Rønne 29, c 36 (h), g 10/12 37 Karen Merete Møller, f Fåborg 27/4 11. Forældre: Advokat Få-

borg Carl August M og Johanne Christine Petersen, 16/11 37 hjpr Gråsten-Adsbøl, 10/12 38 sp Nybøl, 1/6 46 forsorgssekr Kragskovhede statsfængsel, 1/10 52 cst fængselspr sst, 10/7 54 fængselspr her, 23/7 61 fængselspr Nyborg statsfængsel, afsk 80.

18. 1946-61 **Erik Birkler,** se sp Sønderborg, Christians sogn.

19. 1961- **Niels Gunnar Kåg,** f N Nissum 9/11 1924. Forældre: Lærer N Nissum Laurits Møller K og Dagmar Christensen. Dim Struer 43, c Århus 50 (1), g K Hyllinge 20/7 54 Estrid Hansen, f 19/1 31. Forældre: Gdr K Hyllinge Hans H og Gudrun Nielsen. 12/11 51 hjpr Vejle Vor Frelsers K, 30/6 55 2. rkp Ålborg St Markus K, 11/10 61 sp Nybøl.

Litt: Trykte kilder: Claus Duus: Darstellung der Halbinsel Sundewitt, 1836; Fra Als og Sundeved 1954 og 1976; Joh Christian Gude: Bericht von der Halbinsel Sundewitt, 1778; Trap 1967, Kirkelig Håndbog 1923-75; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark bd VII, 1977 (A P T VII); L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980. Utrykte kilder: Kirkebøgerne i Nybøl sogn; Lyksborgs arkiv; Tyske Kancelli D 179 IV (Hagen-sagen), Rigsarkivet; generalsuperintendentens arkiv 1855-80, La Åbenrå, Sønderborg provstearkiv sst; Sundeved frimenigheds arkiv. Fremstillingen beror primært på et ms af fhv skoleinspektør Christen Jørgensen, der døde nov 1978.

DYBBØL

Af Marius Storgaard

Topografi

Areal 1428 ha. Dybbøl sogn udgør det sydøstlige hjørne af Sundeved mellem Alssund og Vemmingbund. Højdedraget med Dybbøl Banke, 68 m, og de stejle skråninger ned mod Vemmingbund er en randmoræne fra istiden. En tunneldal fra Alssund danner ved Sandbjerg en del af sognets nordgrænse. Mod vest ligger Bøffelkobbel og Stenderup skov (Nybøl sogn). En ny bydel på skråningerne ned mod Sønderborg er opstået i 1960'erne og 1970'erne. Sognet blev landskendt under de slesvigske krige, der så tragisk kulminerede med stormen på skanserne 18/4 1864 og hele Nordslesvigs afståelse til Prøjsen. Det er meget naturskønt med store fredningsområder og mange seværdigheder, der hvert år besøges af tusindvis af skolebørn og turister fra ind- og udland: Nationalparken med den navnkundige mølle og det lille museum, flagbastionen og rester af skanseanlæggene, de mange mindesmærker over faldne soldater, fællesgravene, kirkegården og kirken.

Byer Dybbøl med kirke, prg, fh, skole og sportspl; Ragebøl; Dybbøl Bjerg med hotel.

Bebyggelser Dybbøl Mark, Dybbøløsten, Surløkke, Pythuse, Stovgård, Dybbøl Tving, Ragebøl Mark, Ny Frydendal med kro.

Gårde (Der er kun få større gårde tilbage) Dybbøllund, Trovshøjgd, Skansegd, Langdamsgd, Stensgd, Ravnskobbel, Hvilhøj. Godset Sandbjerg ved Alssund (se Sottrup sogn) havde tidl store jordbesiddelser i sognet, egen jurisdiktion (Stovgaard birk) og patronatsret over kirken og skolen.

Fredede oldtidsminder »Barstenen« på Dybbølbjerg, en af Danmarks største vandreblokke (8,8 m lang, 6,7 m bred, vejer 250 t).

Stemmetal ved flg tyske rigsdagsvalg 1871 (Dybbøl + Nybøl) 188 da, 5 ty; 1884 154 da, 40 ty; 1912 (Dybbøl + Nybøl + Sottrup) 485 da, 108 ty, 44 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 562 da, 57 ty (tilrejsende 58 da, 27 ty).

Ved de flg folketingsvalg (Dybbøl alene) 21/9 1920 318 da, 9 ty, 67 s; 11/4 1924 275 da, 2 ty, 161 s; 16/11 1932 287 da, 9 ty, 190 s; 3/4 1939 563 da, 26 ty (s er herefter optalt under da); 28/10 1947 548 da, 9 ty; 14/5 1957 568 da, 9 ty; 23/1 1968 1029 da, 14 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under grevskabet Reventlows godsøvrighed, fra 1889 udgjorde det Dybbøl amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Dybbøl, Ragebøl og Stovgård.

Dybbøl sognekommune blev i 1970 indlemmet i Sønderborg storkommune. Et stort nyt boligkvarter er projekteret ved Dybbøl by samt et stort industriområde i Ragebøl. Omfartsvejen til den ny højbro over Alssund går gennem sognet.

Den ældre præsterække

1. -1545 **Petrus Smadder,** d ca 1545. P S er den først kendte sp i Dybbøl (Kirchherr zue Düttebul). Han var iflg Flensborg Diplomatarium søn af borgmesteren i Flensborg. Videre var han medlem af 2 gejstlige gildeslav: Flensborg Kalendet og St Annæ Gilde i Ullerup. 1543 optrådte han som tingsvidne på Nybøl Herreds ting sammen med en række andre præster fra Sundeved. Alt tyder på, at flere af disse præster havde forbindelse til reformatoriske kredse i Flensborg, og at P S er den første lutherske sp. Det er i hvert fald en almindelig antagelse, at den lutherske reformation forløb meget stilfærdigt på hele Sundeved.

2. 1567, 1569 **Bundo.**

B er kun kendt, fordi han omtales i Broager kirkes papirer som medhjælper ved præstevielser i de nævnte år.

3. 1571-95 **Jens Andersen (Johannes Andreæ) Lund,** f Beuschau, g Marine Lundius, d 4/4 1611. 1566 ord Kbh, ant som feltpr, 67 adj min cum spe succ Adsbøl-Gråsten, 71 sp Dybbøl, d sst 3/5 95. Fader til 4 og sp Nybøl Jørgen J L.

J A L ligger begravet i kirken, og den nedslidte gravsten kan med lidt god vilje tydes derhen: »Da han fra Svenskekrigen, hvor han blev angrebet af Pest, og, efter at have opgivet sit Embede som Feltpræst, i det samme 3die Aar var vendt sund tilbage til Fædrelandet, blev han lovmæssigt kaldet til Adsbøl i 4 Aar«.

4. 1595-1640 **Jens Jensen Lund,** f Dybbøl 1572, imm Rostock 1595. G Anna Petersd Fabricius, d Havnbjerg 1646. Forældre: Sp Broager Peter F og Anna Hansd Fischer. 95 sp Dybbøl, d her 28/5 40. Fader til 5 og sp Felsted Adolph J L. Svigerfader til sp Havnbjerg A M Beyerholm og diakon Breklum P Paulsen.

5. 1641-51 **Philip Jensen Lund,** f Dybbøl 1617, imm Rostock 40, g Nordborg 26/11 43. 41 sp Dybbøl, d sst 3/1 51.

6. 1651-87 **Johannes Ebbesen (Jebsen),** f 1622, dim Flensborg 39, imm Rostock s å. G 1) 51 enke efter 5, g 2) Sønderborg 16/10 70 Catharina Sophia Brandt. 51 sp Dybbøl, d her 87.

I J Es tid blev sognet slemt hærget af såvel hårdt haglvejr som svenskekrigen. Kurfyrst Friedrich Wilhelm af Brandenburg, Danmarks allierede, var 1658 indkvarteret i præstegården. 1673 overgik kirken fra kongelig til reventlowskadeligt eje.

7. 1687-93 **Samuel Huldenreich,** dim Odense 1681, g 30/1 (26/3) 88 enke efter 6. 87 sp Dybbøl, d sst 93.

8. 1693-1717 **David Johansen Monrad,** f Ketting 21 (28)/6 1663. Forældre: Sp Ketting Johannes Davidsen M og Eleonora Lorentsd Brandt. Dim Odense, imm Kiel 4/12 80, imm Kbh 13/5 81. G 15/1 97 Elisabeth Samuelsd Steenlos, f Tandslet 24/8 82, d Dybbøl 24/10 1770. Forældre: Sp Tandslet Samuel Sørensen S og Synned Matthiasd Platen. 17/9 93 sp Dybbøl, d her 23(22)/3 17.

9. 1717-37 **Philip Heinrich Hansen Lund,** f Glücksborg. Fader: Hans Christian Philipsen L af Dybbøl. Imm Halle. 1717 sp Dybbøl, d her 13/10 37.

P L plejede omgang med den pietistiske pastor F C Bruhn i Rinkenæs, og sammen med ham tog han sig af nogle svenske separatister, der i 1735 havde anløbet kysten nær Sønderborg i deres skib.

10. 1737-53 **Michael Herman Desenis,** f Glückstadt 1705. Forældre: Slotskantor Glückstadt Johann Hinrich D og Anna Christina Wittmack. G Charlotte Amalie Johansd Steinlos, f Bregninge/Ærø 25/6 13, d Sønderborg 3/1 84. Forældre: Sp Brejninge-Søby Johannes Samuelsen S og Magdalene Christophersd Wallund. Hofpr Augustenborg, 37 sp Dybbøl, d sst 22/8 53.

D var drikfældig, og sviregilderne i præstegården var meget bekendte. Det lader dog ikke til, at det var selve sognets folk, præsten svirede med, men snarere de høje herrer ovre fra Augustenborg, hvor han tidligere havde været hofpræst. Degnen hørte med til selskabet. En visitatsberetning fra 1750 oplyser, at der var ca 300 altergæster årligt, at præstekaldets indtægter androg omkring 800-900 rdl årligt, samt at superintendenten efterlyste et inventarium. Angående sproget bemærkes, at der engang imellem, »zur Beibehaltung der deutschen Sprache«, blev prædiket på tysk, ellers altid på dansk. Også det gamle danske kirkeritual blev anvendt. Grev Reventlow skænkede 100 ekspl af provst Tychsens katekismus til menigheden. Den blev dog 3 år senere (1739) afløst af Pontoppidans.

11. 1753-95 **Hans Balsløw,** f Tommerup 1724. Forældre: Sp Tommerup-Brylle Jens Rasmussen B og Marie Sophie Lauritsd Luja. Dim Odense 42, c 44, imm Jena 10/8 49 (?), g 19/11 (9?) 55 Helene Christensd Lundius, f Flensborg 18/6 34, d Dybbøl 25/4 1811. Forældre: Sp Flensborg St Johs K Christen Ernst L og Dorothea Emerentia Harder. 52 repetent Sorø Akademi, 17/12 53 sp Dybbøl, d sst 26/8 95. Fader til sp Løgumkloster Christian D B. Svigerfader til 12 og sp Sterup J F Heseler.

Da pastor Desenius døde 1753, skulle sognets folk vælge en ny præst, men kirkepatronen, herren på Sandbjerg, har vist ikke haft rigtig tillid til beboernes kirkelige sans, for han indstillede slet ingen af de 3 ansøgere til prøveprædikener og menighedens valg, men afgjorde valget selv ved at udnævne Hans Balsløw til sp. For dette brud på skik og lov fik han en alvorlig irettesættelse af kancelliet.

H B måtte i begyndelsen døje megen modgang, fordi han talte imod drikkeriet, men vandt efterhånden stor respekt for sin myndige og kærlige forkyndelse i herrnhutisk ånd. Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld rummer flere vidnesbyrd om åndeligt gennembrud under Balsløws prædikestol i Dybbøl kirke. Men hans hustru syntes ikke om de omvandrende »hellige brødre«.

Brodersen beretter (Fra gamle Dage, 1912, s 529-530), at B en tid lang var den eneste hellige præst i Sundeved, hvorfor folk fra flere sogne gik i kirke hos ham. For hans klare vidnesbyrd om synd og nåde var balsam for mange. Der kom også bekymrede sjæle til ham langvejs fra for at spørge, hvad de skulle gøre for at blive salige. Den drikfældige degn sad imidlertid stadig i embedet og voldte megen forargelse. B talte tit alvorligt med ham, tilsyneladende med et vist held til sidst. I hvert fald fremgår det af gensup Struensees beretning i 1765, at både degnens embedsførelse og livsvandel var i bedring. Et enkeltstående eksempel på udførelse af exorcisme fra Bs side ved en barnedåb i 1774 indbragte ham en advarsel fra gensups side. Denne henviste til, at en sådan fremgangsmåde forlængst var afskaffet ved kgl forordning.

12. 1796-1817 **Jonas Momsen,** f Augusten-

borg 17/10 1768. Forældre: Kbmd Augustenborg Hans M og Louise Wilhelmine Nielsen. Imm Kiel 88, c Gott 92 (2. kar), g Dybbøl 10/2 97 Johanne Helene Balsløw, f Dybbøl 25/6 68, d sst 7/11 1840. 11/4 96 sp Dybbøl, d her 27/3 17. Fader til sp N Løgum Hans B M og diakon Ullerup Emil M.

I J Ms tid førtes den store strid mod den ny agende, som gensup J G C Adler krævede indført i alle menigheder 1797-98. Uroen begyndte i Dybbøl og tilspidsedes ved, at hele det sundevedske sognefolk indtrængende ansøgte kongen om fritagelse for dette forræderi mod gudstjenesten. Et eksempel på, at også lægfolk kunne formulere et vægtigt genmæle mod rationalismen, finder man hos H P Hanssens oldefar, Jørgen Hansen i Ragebøl, der senere flyttede til V Sottrup. Digtet, der består af 20 vers á 8 strofer, bærer overskriften: »Om den indbrydende og overhaandtagende Fordærvelsens Strøm i Lærdommen« og vandt stor udbredelse som protest- og opbyggelsessang i bibeltro lægmandskredse på Sundeved, hvor en pietistisk farvet kristendom overvintrede, så længe de fleste præster var optaget af rationalismen. Agenden blev dog indført.

13. 1817-38 **Bonnich Andreas Bonnichsen,** se sp Hejls-Vejstrup. B A B var i sin tid i Dybbøl rationalist. Adler beretter om ham her, at han kun havde middelmådige evner som prædikant og var langsom i sin forvaltning af embedet i det hele taget. I Hejls-Vejstrup fik han mere sympati for den nye kirkelige retning (ovf s 250). Brodersen siger anf sted, at han »levede et skikkeligt Liv, men kendte ikke noget til Livet i Gud og kunde heller ikke vise andre Vejen til Saligheden«. Han skrev bl a salmer og lejlighedstaler, men blev især kendt for sit forsvar for nødløgnens berettigelse, trykt i 1834 i Haderslev under titlen »Om Sanddruheds Grænser«. I hans tid stiftedes »Bibelforening for Dybbøl Sogn«, og en sundhedskommission blev dannet til imødegåelse af den truende koleraepidemi. Om B's kvaler med forgængerens enke kan læses i Ø Løgumpræsten P Kiers selvbiografi (Min rejse gennem jordelivet, 1968. P K var svoger til B). Bonnichsen var den første Dybbølpræst, der døde andetsteds.

Tiden 1839-1920

Med *Kristen Karstensen* (1839-57) holdt den ny bevægede tid i Sønderjyllands historie sit indtog i sognet. Karakteristisk er de ord, hvormed den ny generalsuperintendent, C F Callisen, præsenterer ham i sine optegnelser: »I Dybbøl indførte jeg under min Visitats en ny, ret tiltalende, med fortræffelig Digtergave udstyret, men (!) helt dansk uddannet Mand«.

Men Karstensen var ikke blot dansk uddannet, hans hjerte var også dansk og ikke til fals for den gryende Slesvig-Holstenisme, der senere skulle volde både ham og sognet så megen modgang. Han var selv grebet af ideen om bondestandens opvågnen til bevidsthed om dens foragtede modersmåls ret og særpræg parret med en forstærket følelse af, at både dens hjerte og dens jord var en del af Danmarks rige.

At Karstensen blev den mest folkekære blandt præsterne, skyldtes ikke blot de usædvanlige forhold, han kom til at virke under, og hans senere afsættelse. Det var naturligvis en provokation, som måtte udfordre hans bedste egenskaber, hans ukuelige mod og dybe medfølelse, hans ubøjelige retfærdighedssans og kærnedanske sindelag. Men havde han ikke tillige været digter, som i følsomme vers evnede at forløse, ikke blot hvad der trængtes i sønderjyders sind af indestængt harme over voldsmænds overgreb, men også i poesi formåede at udtrykke sine landsmænds glæde og stolthed over hjemegnens prægtige og frodige natur og på samme måde skildre bondens tænkemåde og levevis i lyst og nød, så var hans betydning næppe blevet den samme, og hans navn havde næppe været kendt og afholdt, som tilfældet er. (Jf omtalen under Broager).

Hertil må føjes K's betydning for væsentlige kildeskrifter til sognets historie. Gennem sine sirlige optegnelser til præsteembedets arkiv har han gjort det muligt for eftertiden at følge kirkens, præsternes og præstegårdens historie adskilligt længere tilbage i tiden, end det umiddelbart er muligt i de fleste andre sogne. Gennem sit ufrivillige ophold i Sønderborg, hvor de første optegnelser foregik efter medbragt materiale, der senere gik tabt i 1864, har han således reddet værdier af stor lokalhistorisk værdi. De nærmere omstændigheder ved afskedigelsen, krigens gang og sognefolkets strabadser under Treårskrigen har K levende skildret i en artikel, der senere (1902) blev trykt i Sdj årb og genoptrykt i »Dybbøl Sogns Historie«, 1976.

Oplysningerne om den kirkelige situation i Dybbøl sogn i Karstensens tid er derimod ikke særlig fyldige. I en beretning i anledning af generalvisitatsen i 1842 giver han en noget rosenrød skildring af menighedens tilstand i økonomisk, intellektuel, sædelig-moralsk, kirkelig-religiøs og kirkelig henseende. Nok så realistisk synes Georg Himmelstrup at være, når han i artiklen »Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen« (Sdj årb 1923-24) beskriver tilstanden ved Karstensens tiltræden således: »De religiøse Forhold var yderst fattige. Rationalismen havde dér som de fleste andre Steder virket med sin kolde, fornuftige, belærende Forkyndelse ... De ældre i Sognet syntes han ikke at kunne paavirke, men Konfirmanderne oplevede meget«.

Et lidt rigere facetteret billede gives i A P T VII, 1977, s 171-172. Det hedder her: »Han var danskuddannet, men på sin vis lige så rettroende og ivrig i tjenesten som de unge tyskuddannede præster. Hans forkyndelse var centralt luthersk; hver prædiken skal, hævdede han i konventet, dreje sig om menneskers synd og forløsningsbehov, om forløsningen i Kristus og retfærdiggørelsen af tro. Mens Bonnichsen benyttede Adlers agende og valgte salmer fra hans »Anhang«, holdt Karstensen sig til Pontoppidans salmebog

og indførte en mere konservativ liturgi (ber fra 1845). I samme beretning oplyser han, at han i de sidste år har vakt interesse for ydre mission og derved bidraget til »det kristelige Livs Vækkelse«. Han uddelte missionsblade og -beretninger, sikkert fra D M S, tog sagen frem i sine prædikener og samlede penge ind til pastor Hass' mission. Også Nordslesvigsk missionsforening fik bidrag fra Karstensen og Dybbøl sogn, i hvert fald i 1847, og han fik et godt navn blandt Brødremenighedens venner som »en af Herrens hellige Præster«. Kirkegangen var god og tiltagende (1842 og 45), og sognets folk sluttede op om ham; i 1839 blev han valgt med 82 af 105 stemmer, i 1848 søgte 104 om hans genansættelse, da han var blevet afsat af slesvig-holstenerne, og i 1850 underskrev 110 mænd en lignende tillidsadresse, der bl a fremhæver ham som en præst, »under hvis Virksomhed Guds Gerning har god Fremgang iblandt os«.

Hans biograf, G Himmelstrup, har opfattet ham som en slags grundtvigianer, men med urette; f eks benyttede han den Mynsterske dåbsformular, som grundtvigianerne afskyede, og gennem konventet abonnerede han fast på Scharlings og Engelstofts teologiske tidsskrift, der stod grundtvigianismen fjernt. Der var dog nok træk, som kunne minde om det grundtvigske, navnlig hans jævne »folkelige« form, hans bevidste danskhed og kærlighed til hjemstavnen, som han gav udtryk for i smukke fædrelands- og hjemstavnsdigte.

1857 blev K provst for Sønderborg (og Åbenrå) provsti, og året efter flyttede han til Broager, hvor han 1864, efter en tids fængsling i Flensborg, blev afskediget med ordre til udrejse og til aldrig mere at vise sig i hertugdømmet Slesvig. Han fik embede i Gelsted-Rørup på Fyn, hvor store skarer af sønderjyder besøgte ham.

Frederik R C Bülow (1858-64) var søn af sejrherren fra Fredericiaudfaldet 6/7 1849, generalløjtnant F R H v Bülow, der ligger begravet på Dybbøl kirkegård. Efter patronens indstilling prøveprædikede han i kirken tillige med sognepræst Bang, Asserballe (Herman B's fader), og diakon Krog Meyer fra Sottrup. Det fortælles, at B gjorde indtryk på menigheden ved at bestige prædikestolen »som man stormer en skanse«.

I begyndelsen tyngede det B, at han var »søn af en stor mand« og skulle efterfølge den folkekære Karstensen, men han var selv af god støbning og blev meget afholdt for sin djærve forkyndelse, sin ranke holdning i den mest ydmygende situation og måske ikke mindst for den tragiske skæbne, han fik. Hans beretning til generalvisitatsen 1862 er meget kortfattet, det siges, at de kirkelige tilstande er overordentlig gode. En udførlig skildring af pastor Bülows begejstring for Dybbøl og den trange skæbne, der overgik ham og menigheden i 1864, har han selv givet i en erindringsartikel til tidsskriftet Museum 1896, genoptrykt i »Dybbøl Sogns Historie«, 1976.

Herefter blev først *Gustav Emil Brag* konstitueret som sp 1864-65, men han søgte derfra til Hygum. Efterfølgeren *Heinrich Ferdinand Emil Claussen* (1865-1902) hører utvivlsomt til de betydeligste præster, Dybbøl har haft. Carsten Petersen giver ham en ret indgående beskrivelse i »Slesvigske Præster«, 1938, s 202-203. Det hedder heri bl a, at han var den mest virksomme, mest brugte og videst kendte mand blandt Sønderjyllands præster i sin tid. Han var stærkt konfessionelt forankret i den evangelisk-lutherske kristendomsforståelse, var udpræget dansk af sindelag og besad rige evner både som forkynder og organisator. Fra 1876 til sin død 1902 var han formand for Nordslesvigs Missionsforening. Han var medlem af provinssynoden i Rendsborg, hvor han især kæmpede for at beholde dansk sprog i skolens religionsundervisning, men reagerede også på myndighedernes lukning af grundtvigske frimenighedskirker. Han var medlem af salmebogskommissionen, som udgav Evangelisk-Luthersk Salmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig 1889. Videre samlede og udgav han 1876 sangheftet »Missionsharpen«, hvori første gang tryktes hans fra tysk oversatte salme »Så tag mig da ved hånden«, der endnu i dag er en af sønderjydernes mest elskede salmer. Og sammen med den betydelige pastor Wacker i Rinkenæs udgav han »Kirkeligt Søndagsblad«, som fik vid udbredelse i sønderjyske hjem. Senere var Emil Claussen i en lang årrække bladets redaktør, mens lærer Chr Ludvigsen, Dybbøl, fungerede som forretningsfører. Også blandt andre af disse års kristeligt inspirerede mærkesager spores pastor Claussens indflydelse – det gælder således asylsagen og diakonissesagen.

1872 holdt biskop Godt visitats i Dybbøl og skrev bagefter i sin protokol: »Den af pastor Claussen holdte prædiken var teksttro, logisk anordnet, meget godt udarbejdet i et ædelt og helt ud korrekt sprog. Den gjorde et dybt indtryk, som den blev holdt med megen kraft og varme. Pastor Claussen er en fremragende begavet, særlig stor, trofast og ivrig præst og sjælesørger, hvem hele hans embede og især sjælesorgen ligger ret på hjerte. Om sommeren holder han om søndag eftermiddagen bibeltimer i kirken, om vinteren det samme onsdag i skolen. Denne havde sidste vinter ikke kunnet rumme alle deltagerne, hvorfor også vintertimerne måtte lægges hen til kirken. Desuden har der om vinteren mandag aften været afholdt møder i præstegården til at drøfte kirkelige anliggender; navnlig missionen; gentagne gange har også de sidst konfirmerede været forsamlede om søndag eftermiddagen til fælles skriftlæsning, sang og bøn. Det må vel ikke undre, at det ikke skorter pastor Cl, med hans afgjorthed, på modstandere i sognet«.

I 1896 opgives kirkebesøget til knap 25% af sognets befolkning, og der holdes store missionsfester både forår og efterår, som strakte sig over flere dage. Hellig tre Konger-gudstjenesten varede 4 timer med flere prædikanter og offergang. Ellers prædikede pastor Claussen normalt »kun« ca 1 time! Han var den sidste præst, som selv

drev præstegårdens avling. Ægteskabet var barnløst, men flere slægtninge og forældreløse børn fandt hos præsteparret et godt hjem, og flere unge ubemidlede blev hjulpet til at studere, ligesom megen hjælp fra præstegården blev bragt til de syge i sognet.

Ved pastor Claussens død i 1902 bragte både »Kirchlicher Anzeiger« i Krop og »Hermannsburg Missionsblatt« store mindeartikler. Forsøg på at bedømme pastor Claussens gerning i en større kulturel og historisk sammenhæng er gjort af biskop Ammundsen i »Sønderjyllands Historie« (V, s 390) og provst Holdt i »Et Udsnit ad Nordslesvigs Kirkeliv«. Sdj årb 1931, s 129-130.

Peter Hansen (1902-30) kom til Dybbøl fra Rødding, hvor han havde levet med i dønningerne efter de tyske germaniseringsbestræbelser og det danske modtræk, oprettelsen af højskole og frimenighed. Han var født i Uge kro af tysksindede forældre og kandidat fra Kiel. Men da han opdagede, at de værdier, danskerne kæmpede for, også var de værdier, han måtte forsvare, søgte han kontakt til frimenigheden og kastede sig med iver over studiet af dansk litteraturhistorie og teologi, ligesom han flere gange besøgte Askov. Det kan derfor ikke undre, at pastor Hansens præstegerning i Dybbøl også blev præget af modstand mod de kræfter, der søgte at hæmme dansk åndsliv. Hans afgjorte standpunkter og begavelse som taler gjorde ham snart til medlem af både provsti- og provinssynoden, hvor han gentagne gange protesterede mod indskrænkningen af dansk sprog i skole og kirke og undertiden oplevede den opmuntring at finde støtte hos visse grene af tysk presse.

Pastor Hansen var overbevist om, at det var et led i germaniseringspolitikken at sløve den danske befolknings modstandsvilje gennem alkoholmisbrug. Han stiftede derfor en afholdsforening og brugte megen tid på at rejse rundt i landsdelen for at vække befolkningen til modstand mod drikkeriets sløvende indflydelse. Anledningen til, at den ellers upolitiske afholdssag blev draget ind i den nationalpolitiske kamp, skal søges i oprettelsen af de mange småbanekroer, der fra tysk side blev anlagt i forbindelse med udbygningen af de nordslesvigske amtsbaner, en politik, der måtte virke mistænkelig, når man samtidig nægtede spiritusbevilling til danske kroer og forsamlingshuse.

Men lige så ubøjelig pastor Hansen kunne optræde udadtil, lige så mild og munter kunne han være hjemme i hverdagens præstegerning, hvor han havde en uvurderlig støtte i sin hustru, der var udgået fra en kernedansk slægt, Margrethe Beyer fra Åsgård i Vestslesvig. Men det var ikke bare kamp udadtil og glæde indadtil, der prægede det afholdte præstepars virke. Den første verdenskrig hentede 36 unge mænd fra sognet, og pastor Hansen fik ofte den tunge opgave at bringe de efterladte sørgebudskabet. Heller ikke præstegårdens brand (1923, se nedf) var der megen glæde ved, hvorimod genforeningen blev præsteparrets mest frydefulde oplevelse.

Tiden efter 1920

Den folkekære præst blev stadfæstet i sin stilling 4/5 1921 efter valg. Han blev medlem af det kirkelige udvalg, som stillede forslag til en ny kirkelig ordning for landsdelen, og blev for sine fortjenester i øvrigt udnævnt til Ridder af Dannebrog. Ved hans død skrev digteren Valdemar Rørdam en hyldest-nekrolog på 17 vers i Berlingske Tidende.

Torvald Biering (1931-41) havde været sp for den danske menighed i Sønderborg, inden han kom til Dybbøl, hvor han året efter udnævntes til provst for Sønderborg provsti. Biering havde i studentertiden i København modtaget varige impulser gennem den kristne studenterbevægelse og mødet med en række betydningsfulde mænd, bl a fabrikant Nyrop (søndagsskolearbejdet), professor Harald Westergaard (Københavns kirkefond) og ikke mindst ungdomsvennen, den senere landskendte KFUM-sekretær og præst Olfert Ricard. Livet igennem bevarede Biering en varm interesse for ungdommens og alderdommens problemer, hvilket sammen med hans store organisatoriske evner placerede ham i en række bestyrelser på landsplan. Til provst Bierings lokale fortjenester for vanskeligt stillede unge og ældre medborgere hører hans indsats for etablering af Ragebøl plejehjem i den gamle kro med diakon Christoffersen og hustru som første lederpar – samt oprettelsen af Dybbøl gartnerhjem under »Ungdommens Vel«, hvis første forstander blev en af Bierings gamle KFUM-drenge fra Esbjerg-tiden, Nimrod Grønne, der snart blev en aktiv medarbejder i sognets kirkelige børne- og ungdomsarbejde, startede f eks en spejdertrop.

Provst Bierings nationale interesse førte ham bl a til bestyrelsen for Sønderjysk Hjælpefond, ligesom han også var med i bestræbelserne for at bevare Hotel Dybbøl Banke på danske hænder. Fra 1909 til sin død var han redaktør af »De ældres Julebog« fra Lohses forlag. Denne opgave blev derefter varetaget af hans hustru.

Foruden bibellæsninger i forsamlingshuset afholdtes en række møder og bazarer i præstegården og den smukke have, dels til fordel for kirkens reparation og udsmykning, dels til støtte for forskelligt kirkeligt arbejde som teltmission og kvindekredsen. For de ældre arrangeredes udflugter, og efterårsmødet i forsamlingshuset samlede endnu god tilslutning.

Provstinden gik selv rundt med kirkebladet, og hendes samtaler med ældre mennesker vakte hendes interesse for sognehistorien. Denne interesse blev styrket under nazismens fremtrængen, som bl a førte til, at tyske statsborgere, der var født i Dybbøl, henvendte sig i præstegården for at få arierattester udstedt på grundlag af kirkebogen. Under sin løsning af denne opgave førtes fru Biering til videregående studier i slægts- og gårdhistorie.

I provst Bierings tid ophævedes endelig godset Sandbjergs patronatsret m h t kirken 1934.

I efterfølgeren *Hans Oluf Carl Bangs* tid

(1941-63) foretoges den store restaurering af kirken 1956-59, og der holdtes bibellæsninger og møder for Pathan- og Sudanmissionen såvel i præstegården som i hjem i sognet. De grønne spejdere samledes flere gange om ugen i konfirmandstuen under ledelse af sønnen Peter Bang. Ligeledes fortsatte traditionen med en særlig mindegudstjeneste i kirken den 6. juli og kransenedlægning ved general Bülows grav foranstaltet af garnisonen fra Sønderborg. Fra 5. maj 1945 holdtes frihedsgudstjeneste hvert år på denne dato indtil 1970. Efter gudstjenesten var der foredrag i forsamlingshuset.

Under den tyske besættelse forøgedes kirkegangen her som de fleste andre steder, og det folkelige sammenhold viste sig i en betydelig opbakning af de nationalt-kulturelle arrangementer.

Pastor Bang var en dygtig præst, men følte sig ikke tilknyttet nogen kirkelig retning. Han lagde vægt på det centrale i kirkens budskab. Hans store erfaring som lærer mærkedes i hans prædikener, artikler og foredrag, der altid var grundigt udarbejdet og ofte oplivedes af plastiske billeder fra hverdagen eller var krydret med aktuelle eksempler fra samtidens kulturelle debat. Særlig højt satte han konfirmandundervisningen og søgte på flere måder at aktivisere børn og unge ved afholdelse af særlige møder og gudstjenester. Bang havde stærke historiske og nationale interesser, som satte frugt i en række historiske skitser, han udarbejdede til fortrinsvis lokale julehefter, ligesom han i kirkebladet skrev en serie kirkehistoriske oplysninger fra sognet, der senere blev samlet og tilbudt de mange turister, der hvert år besøger kirken.

I efteråret 1956 var pastor Bang så uheldig at styrte ned fra et træ i haven under frugtplukning, hvorved han brækkede en lændehvirvel og blev 60% invalid. Med stor tapperhed lykkedes det ham dog at bestride de væsentligste embedspligter indtil foråret 1963, da han måtte søge førtidspensionering.

Marius Storgaard (1963-) har forsøgt at skabe større interesse for kirke- og åndsliv gennem en række præstegårdsaftener med forskellige kirkeligt-kulturelle emner på programmet og gennem børne- og ungdomsgudstjenester m m. Bibellæsningen ophørte med nedlæggelsen af Ragebøl plejehjem, og et forsøg på konsolidering af spejderarbejdet gennem oprettelse af et voksent grupperåd og kontingentbetalende forældre har måttet opgives. Endnu fungerer dog de ældres sammenkomster i præstegården og efterårsmødet i forsamlingshuset, ligesom en lille damekreds slutter op om Pathanmissionen. Også en julekoncert i adventstiden samler god tilslutning. En oprindelig livskraftig ungdoms- og foredragsforening er efterhånden blevet distanceret af idrætsforeningen, der med god tilslutning foreståar en række aktiviteter for legemsøvelser, amatørteater, høst- og nytårsfester. For de mange turister og skoler, der hvert år besøger kirken, har sp udarbejdet en vejledning.

I anledning af 100-året for stormen på skanserne 18/4 1864 blev der holdt forskellige arrangementer i sognet med overvældende tilslutning: morgenandagt ved fællesgravene i forb med de militære enheders kransenedlægning, mindegudstjeneste i kirken med kantate af sp og overrækkelse af mindegaven fra Danske Soldaterforeningers landsråd: en ny messehagel til erstatning for den, prøjserne ødelagde 100 år tidligere, sognefest i forsamlingshuset med tale af biskop Fuglsang-Damgaard og medvirken af Sønderjysk Forsøgsscene samt lokale sangkor. Oplevelsen af festlighederne i forbindelse med hundredårsmindet for 1864 inspirerede pastor Storgaard til at søge tilvejebragt en samlet beskrivelse af sognets historie. En række medarbejdere sluttede op om initiativet, og sognerådet bevilgede på sit sidste møde inden kommunesammenlægningen 16000 kr til formålet. Bogen »Dybbøl Sogns Historie« udkom kort før jul 1976.

Lægfolk

Om den vel mest betydelige lægmand i Dybbøl sogn, *Jørgen Zachariassen*, skriver fhv førstelærer Aksel Hansen, Ragebøl, i Dybbøl Sogns Historie s 537 ff: »Blandt dem, der stod i forreste række i nationalitetskampen i udlændighedsårene 1864-1920, var gård- og mejeriejer J Z, Dybbøl (1859-1941). Hans indsats i det nationale og folkelige arbejde var så betydningsfuld, at Sønderjyllands historie i det nævnte tidsrum vanskeligt kan skrives, uden at han omtales.«

J Z kom fra et fattigt hjem på Skodsbøl mark i Broager sogn, men forældrene »kendte vejen opad og lagde alt i Guds hånd«. Faderen plagedes hele livet af en følelse af, at han havde svigtet kaldet til at blive hedningemissionær og døde tidligt. Stormfloden i 1872 lagde hjemmet øde. Allerede som ung tjenestedreng savnede J Z »i sine pladser den sans for aandelige og kristelige Værdier, som han var opvokset i i sit hjem«. Et højskoleophold på Ryslinge i 1877 fik afgørende betydning for ham i både national og kristelig henseende. Efter ankomsten til Dybbøl vandt han hurtigt sine medborgeres tillid og fik efterhånden sæde i en lang række bestyrelser, og efter genforeningen blev han medlem af Sønderborg amtsråd. Han savnede et forsamlingshus i Dybbøl og skænkede byggegrunden. Huset blev taget i brug 1913 og afløstes af et større i 1945.

J Z var også blandt initiativtagerne til oprettelsen af Sundeved frimenighed og var formand for frimenighedskredsen til sin død i 1941. Sammen med Peter Moos fra Nybøl købte han den grund – Stenderup kirkebakke –, hvorpå menighedens kirke blev bygget og indviet 1903 efter tegninger af arkitekt Nyrop, København, til hvem J Z frimodigt havde henvendt sig om hjælp. Frimenigheden bestod til 1971, da bygningen blev skænket til »Sundevedcentret« (se Nybøl sogn). J Z var i nogle år tillige medlem af kirkeforstanderskabet i Dybbøl, men blev af de tyske kirkelige myndigheder fundet uværdig til denne post, fordi han i sit hjem havde ladet frimenighedens præst foretage vielse af sin stedsøn.

I Sprogforeningens Almanak 1942 skriver A

Svensson, at overalt, hvor J Z viste sig, virkede han ved sin blotte tilstedeværelse. »Hvor den tætte og stovte Skikkelse viste sig, der gjorde Troen paa en lykkelig Udgang af den nationale Styrkeprøve altid Følgeskab«. Som fremtrædende dansksindet nordslesviger blev J Z naturligvis arresteret som mistænkt statsfarlig person, da den første verdenskrig udbrød, og blev sammen med mange andre ført til Sønderborg slot, hvor han hver dag førte dagbog. Én søn faldt på vestfronten 1915, en anden, Svend Zachariassen, blev sp i Kliplev og en fremragende kender af kirkelig kunst.

Skolen

Det spiller en rolle for Dybbøl sogns skolehistorie, at sognet fra 1673 var eksempt, d v s unddraget provstetilsyn og direkte underlagt den slesvigske generalsuperintendent. Derved mangler et væsentligt kildemateriale i provstevisitatsberetningerne.

Pastor Karstensen har imidlertid efterladt visse optegnelser vedrørende den ældre skolehistorie (1597 ff), afskrevet fra de i 1864 ødelagte arkivalier. De giver dog kun ret spredte oplysninger.

Af en beretning fra 1750, skrevet af den uheldige pastor Desenis (10), fremgår, at der kun var én skole i Dybbøl sogn, og at der undervistes hele året i degnehuset. Men i såtiden om foråret og i høsten kom der næsten ingen børn i skole. Hovedfaget var religion, men der undervistes også lidt i læsning, skrivning og tysk. Ved enhver visitats hed det regelmæssigt, at børnene lærer at læse og at kunne Luthers lille katekismus udenad, mens kun nogle få lærer at skrive og regne.

1785 blev en ny skole og degnebolig bygget. Den daværende degn og skolelærer hed *Bertram Meggersee* (1739-1803)(1778-1802). Skolesproget var vedvarende dansk, men de ældre elever havde også lejlighed til at lære noget tysk.

W's efterfølger blev *Christian Hinrich Jürgensen* (1777-1856)(1804-50). Jürgensen var den første seminarieuddannede lærer i sognet (Tønder 1798), men det er i øvrigt vanskeligt at blive klar over hans kvalifikationer i hans første tid. Han var rationalist og påvirkede ikke sine elever synderligt i positiv retning, hverken religiøst eller nationalt. I undervisningen lagde han vægt på de egentlige kundskabs- og færdighedsfag: læsning, skrivning, regning og geografi samt tysk efter 1840.

I 1826 blev den berygtede indbyrdes undervisningsmetode indført, men der forlyder intet om dens succes eller mangel herpå ejheller om, hvornår den igen blev ophævet. 1842, altså mange år senere, beretter pastor Karstensen, at skolebesøget ikke altid var, som det var ønskeligt, og at børnene var noget sløve og træge.

Med årene blev degn Jürgensen nemlig mere og mere senil, og i 1845 blev han, 68 år gammel, »aldeles dispenseret fra skolen«. I takt med denne forfaldsproces tog han parti for slesvig-holstenerne og optrådte bl a som angiver under treårskrigen, endda mod sp, og måtte derfor tage sin afsked med pension i 1850. Da denne adfærd måske kan skrives på hans åndelige forfalds regning, giver pastor, nu provst, Karstensen ham en langtfra dårlig karakteristik i embedsbogen.

Jürgensens afløser som degn, organist og lærer blev *Johan Hansen Müllin* (1850-67) fra Oksenvad. Han fik sammen med andenlærer P Petersen vidnesbyrd ved provstevisitatsen 1851 som en dygtig og flittig lærer, og skolens standpunkt blev vurderet til »meget tilfredsstillende«.

I 1858 nævnes det, at degnens klasse er på 67 elever og elementarklassen på 63, i alt 130 børn.

Degn Müllin, om hvis danske sindelag der ingen tvivl rådede, fik samme hårdhændede behandling under krigen 1864 som provst Karstensen, men han blev dog ikke afsat. 1867 søgte han til borgerskolen i Middelfart.

Efterfølgeren, *Hans Asmus Jessen* (1821-1908)(1867-70), var formentlig tysksindet, i hvert fald søgte han efter allerede 3 års tjeneste til Sydslesvig.

Efter 1864 mærkede man i de første år intet til afståelsen i undervisningen, fordi der ikke fandtes nogen prøjsisk skolelov, der kunne finde anvendelse i Nordslesvig. Først med skoleåret 1870-71 blev der påbudt 6 timers tyskundervisning om ugen fra det 3. skoleår, og forældrene blev derfor tvunget til at anskaffe tyske skolebøger.

Umiddelbart efter krigen oprettede en frk *Støvring*, der tidligere havde haft privat pigeskole i Sønderborg, en dansk privatskole i Dybbøl. Hun blev hurtigt meget afholdt, selv om hendes undervisning fandt sted under meget primitive boligforhold. Hun forlangte ingen skolepenge, men var taknemmelig, når eleverne bragte hende naturalier efter evne. Efter 1870 måtte frk Støvring imidlertid lukke sin skole, hvorefter hun i 3 år var lærerinde i håndgerning i sogneskolen, inden hun flyttede til slægtninge i København.

Den næste førstelærer og degn, *Nis Nissen* (1841-88)(1870-88) var udpræget dansksindet. Han holdt »Flensborg Avis« og sendte sin tidligere kollega, Gustav Johannsen, en lykønskning i anledning af valget til rigsdagsmand for Flensborgkredsen i 1881, hvilket medførte en indberetning til landråden i Sønderborg og til den kgl prøjsiske regering i Slesvig. Nissen slap dog med en misbilligelse. Fortyskningen skred videre, men han døde, inden den berygtede skoleanordning af 1888 blev udstedt.

Hans Christian Hansen (1858-1924)(1888-1909) kom til at mærke nævnte forordning. Han var dansk af sindelag, men måtte skjule det af frygt for at blive forflyttet til en ren tysk egn i Holsten. Han havde besvær med drengenes modstand mod at synge tyske og tilbøjelighed til at synge danske fædrelandssange. Videre havde han ikke noget godt forhold til andenlæreren, *Christian Ludwigsen* (1856-1921)(1879-1920), der var tysksindet. H C Hansen begærede sin afsked allerede i 1909, da han kun var godt 50 år gammel, og flyttede til Als. I hans tid fik skolen en ny bygning i 1894, og patronatsretten for skolen ophævedes 1906.

Den sidste degn og førstelærer inden genforeningen blev *Carl Detlef Clausen* (1876-1948)(1909-41), der blev valgt under forbigåelse af andenlæreren. Han var dansksindet som sine forgængere og fortsatte derfor uanfægtet efter 1920, mens Chr Ludwigsen tog sin afsked. I 1916 oprettedes en forskole i Ragebøl.

Dybbøl skole havde i 1920 130 elever, altså nøjagtig det samme antal som i 1858. En anden forskole blev opført i 1934 på den gamle galgebakke i nærheden af fællesgravene ud mod Flensborgvejen.

Besættelsestiden medførte intet væsentligt afbræk i undervisningen, da skolerne slap for indkvartering af soldater og flygtninge.

Den stærke vækst af Sønderborg by efter 1945 gav anledning til mange skoleprojekter og -planer, der drøftedes i skolenævn, skolekommission og sogneråd. De mundede ud i en beslutning om at rejse en ny skole ud mod hovedvej 8 i lavningen mellem Avnbjerg og Dybbølbjerg. Skolen, der senere fik navnet »Bülowskolen«, blev indviet 31/3 1955, og den tidligere Dybbølskole nedlagt.

Bülowskolen fik imidlertid ikke nogen lang levetid. Kommunesammenlægningen i 1970 krævede en ny reform af skolevæsenet, og efter lange forhandlinger blev der enighed om at opføre en fuldt udbygget ny Dybbølskole mellem den gamle og ny Aabenraavej på

Dybbøl Langbros jorder. Den blev taget i brug ved begyndelsen af skoleåret 1972-73. Den nye Dybbølskole havde 1978 663 elever i 35 klasser (1-10, Bh, R, Obs, Læ) med 49 lærere. Skoleinspektør er *V M Berg*, f 1934. Bülowskolen og Ragebølskolen lukkede 1973. (Jens Lampe: Skoler og Lærere. Dybbøl Sogns Historie, s 287-327; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Den danske Skolehåndbog 1977/78).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922?; 1934 1 IM, 6 up; 1945 1 IM, 3 up, 2 s, 1 husm; 1953 4 borg, 3 s; 1965 5 borg, 3 s (sidst kendte fm Aage Helmuth Christensen).

Antal altergæster 1922 620, 1934 450, 1942 450, 1954 300, 1966 354.

Folketal 1860 915, 1910 1144, 1921 992, 1930 1122, 1960 1303, 1966 1354. 1980 3211.

Kirkebygningen

Kirkebygningen er en typisk dansk landsbykirke med hvide mure, rødt tegltag og takkede kamgavle. Den lange tagrygning skyldes, at skib og kor har samme højde. Koret er i virkeligheden greveslægten Reventlows gravkapel. Kirkens ældste romanske dele udgøres af skibets østende og korets vestende, som formentlig stammer fra slutningen af 1100-tallet. Senere er der bygget om og til flere gange. Koret blev forlænget i 1586. Gravkapellet og korets forhøjelse (p g a det pompøse barokalter) er fra 1750. Skibet blev forlænget i 1790. Det gl våbenhus blev fjernet 1857, da tårnet blev opført. Ved samme lejlighed forsvandt klokkehuset ved kirkegårdens indgang mod øst. En tagrytter fra 1630 er også borte. Kirken blev hovedrestaureret 1956-59 og fik et nyt orgel fra Marcussen & Søn i 1976 med bibeholdelse af den gamle facade fra 1752.

Kun enkelte kalkmalerier, senromansk kongekrucifiks, prædikestol fra 1605 af Heinrich Ringerinck, fire storfelter med relieffer. På begge sider af triumfbuen sidealternicher, i den nordlige »Maria med barnet« fra ca 1500.

Ældste inventar er døbefonten af granit med relieffer af løver og vildsvin. Dåbsfadet af messing bærer årstallet 1617, dåbskanden af tin 1732. Den store altertavle stammer fra 1736 og er skåret hos Chr Gosche i Flensborg. Den er opbygget som en perspektivisk gavlfront i to planer med forskudte søjler og brudt, svungen gavl. I storfeltet højt krucifiks med Maria Magdalene ved foden. En skriftestol i koret fra 1602 blev fjernet i 1841. Et gotisk røgelseskar og klingpungen samt en mindetavle over medlemmer af den Reventlowske familie, der er bisat i kapellet, hvortil der er indgang fra koret gennem en smuk støbejernsgitterlåge. I gulvet på begge sider af alteret ligsten over præsterne Andreæ Lund 1595 og David Monrad 1717, begge med ægtefæller. De 2 sæt alterstager er begge af gotisk type. Den syvarmede lysestage forærede menigheden pastor Claussen ved hans 25-års præstejubilæum. Alterkalken er fra 1701, disken fra 1650, oblatæsken fra 1947. Den sjældne messehagel blev skænket af Danske soldaterforeningers Landsråd i 1964, tegnet af arkitekt H G Skovgaard og fremstillet hos Selskabet til kirkelig Kunst.

Præstegården

2/3 1923 om aftenen nedbrændte Dybbøl præstegårds stuehus i løbet af en times tid. Derved forsvandt et meget gammelt og idyllisk gadebillede i Dybbøl by.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 5480 RM, 1922 1. kl, 1931 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl, 1969 L R 16/31.

14. 1839-48 **Kristen Karstensen,** se 16.

15. 1848(cst)-49 **Jep (Jes) Christian Axelsen,** f Mjøls/Rise 1/11 1814. Forældre: Boelsmd Mjøls Rasmus A og Johanne Christiansen. Dim Had 39, imm Kiel 25/10 s å, c Gott 44 (2. kar m A), 48 cst sp Dybbøl, 49 sp sst, afs 15/11 s å, 50 feltpr slesv-holst hær, afsk 27/2 51, s å rejsepr Hunsrück, Rhinprov, 1/11 s å Pfarrverweser Ilterbach-Langenalb, Baden, d her 31/5 52.

16. 1849-57 **Kristen Karstensen,** se sp Gelsted-Rørup.

17. 1858-64 **Frederik Rubeck Christian Bülow,** se sp Sorterup-Ottestrup.

18. 1864(cst)-65 **Gustav Emil Brag,** se sp Hygum.

19. 1865-1902 **Heinrich Ferdinand Emil Claussen,** f Tønder 18/9 1832. Forældre: Seminarie- og vajsenhuslærer Tønder Hans C og Mette Marie Schmidt. Dim Had 56, c Kbh 24/6 62 (1), g Dybbøl 12/2 74 Karen Marie Olsen, f Rode-Dalby 24/11 35, d Dybbøl 4/9 1902. Forældre: Bomforpagter Rode Zacharias O og Maren Iversd. 25/5 65 cst diakon Sønderborg, 11/8 s å sp Dybbøl, d sst 11/3 02.

Udg: Missionsharpen, red Kirkeligt Søndagsblad.

20. 1902-30 **Peter Hansen,** f Uge 20/8 1864. Forældre: Kroejer Uge Lauritz H og Anna Margrethe Matzen. Dim Had 86, c Kiel 90 (2. kar), g Skads 15/6 98 Margrethe Beyer, f Aasgaard/Skads 22/12 68, d Sønderborg 2/12 1932. Forældre: Propr Aasgaard Claus B og Agathe Hansen. 31/8 90 adj min Tyrstrup-Hjerndrup, 10/6 91 sp Roager, 1/9 93 till cst sp Vodder, 2/11 95 sp Rødding-Skrave, 6/10 02 sp Dybbøl, 4/5 21 stadf efter valg, d Sønderborg 3/11 30.

21. 1931-41 **Torvald Biering,** f Svindinge 13/12 1870. Forældre: Sp Svindinge Frederik Ferdinand B og Hansine Caroline Marie Dons (f Clausen). Dim Sorø Akad 89, c 12/6 95 (h), g Horsens Vor Frelsers K 21/11 1902 Karen Ingeborg Jepsen, f Horsens 15/10 82, d Sønderborg 20/10 76. Forældre: Direktør (Crome & Goldsmiths fabr) Adolph Bendix J og Olivia Winning. 95 uord mhjpr Horsens, 1/9 s å sekr KFUM sst, 95-98 till lærer Horsens statssk, 28/6 99-1/11 01 prv mhjpr Odense St Hans K, 99-02 till rejsepr KFUM & K i Danmark og red De Unges Blad, 2/8 02 sp Tyregod-Vester, 31/10 08 rkp Esbjerg, s å fm »Ungdommens Vel«, 09 red De Gamles Julebog, 5/10 14 sp Esbjerg Zions K, 28/9 15 provst Skads hrd, 9/5 18 sp Stenderup, 7/11 21 sp Sønderborg danske mgh, 18/3 31 sp Dybbøl, 1/12 s å provst Sønderborg provsti, afsk 27/2 41, d Sønderborg 28/12 54.

Udg: Levende Billeder, 1912; Ungdom og Alvor, 1917, talrige art.

22. 1941-63 **Hans Oluf Carl Bang,** f Fåborg 3/4 1898. Forældre: Sp Aunslev-Bovense Hans Christian B og Emma Ida Amundsen. Dim Odense 1915, c 22 (1), g Avnslev 10/10 30 Margrethe Hansen, f Hjerpsted 23/3 02, d Bjerne 25/5 71. Forældre: Sp Kegnæs Hans Peter H og Ida Christina H. Imm Faculté Libre de Théologie Protestante, Paris, 24 lærer St Jørgens Gymn, Frbg, 17/12 28 rkp Sønderborg, 28/11 32

sp Gudbjerg, 21/6 41 sp Dybbøl, afsk 31/3 63, d Bjerne 11/11 76.

Udg: Historiske skitser i Jul i Grænseland, Hjemmenes Julebog, De ældres Jul og Margretheheftet. Art Restaureringen i Dybbøl Sogns Historie, 1976, s 51-57.

23. 1963- **Marius Storgaard,** f Karby/Mors 10/4 1925. Forældre: Murerm Niels Christensen S og Eline Kirstine Gosvig. Landm, brunkulsarb, dim Kbh 50, c 56 (1), g 19/7 50 Nikoline Kvols, f 8/1 29. Forældre: Gdr Ø Hvidbjerg, Mors, Andreas K og Petra Gade. 26/6 56 kkp Frederikssund-Oppesundby, 23/4 60 sp Bredstrup v Fredericia, 1962-63 till cst sp Fredericia St Michaelis K, 61 studieoph U S A, 17/8 63 sp Dybbøl.

Udg: Vikingeprædikener, 1959; Potteskår, 1963; 1964-75 litt anm og kirkl medarb Jydske Tid, medforf og udg af Dybbøl Sogns Historie, 1976; digte i »Hvedekorn«, Kirke og Kultur, m fl, noveller og art i forsk tidsskr; radioforedrag.

Litt: Trykte kilder: M Storgaard (udg): Dybbøl Sogns Historie, 1976; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark bd VII, 1977; Trap bd X, 1967; Kirkelig Håndbog 1923-75; Den danske Skolehåndbog 1977/78; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv; Sønderborg provstearkiv, begge La Aabenraa; Aage Dahls samlinger.

BROAGER

Af I B og H P

Topografi

Areal (med Egernsund sogn) 4314 ha. Broager sogn grænser mod v til Egernsund sogn – først udskilt fra Broager sogn 1959 –, mod n til Nybøl og Dybbøl sogne og til farvandene Nybøl nor, Egernsund, Flensborg fjord, Sønderborg bugt og Vemmingbund. Kystomridset er oftest blødt afrundet, men har på udsatte steder lerklinter, hvoraf den to km lange og 25 m høje levende klint øst for Dynt er den mest imponerende. Kysten har sjældent noget videre forland, dog findes der sandstrand ved sydspidsen, Kragesand, og ved Vemmingbund.

Det nordlige bakkeland udgør den sydlige flanke af den bue af højtliggende uroligt terræn, der omkranser Vemmingbund. Største højde, 57 m, findes ved Gratelund. Mod s i sognet omkring Iller og mod v har der været issøer, som har aflejret lagdelt materiale, deriblandt et lag stenfrit ler, som navnlig har kunnet udnyttes i teglværker ved Egernsund, hvor der er en dyb sejlrende nær ved kysten.

Teglværksindustrien har betydet meget for den befolkningsmæssige udvikling, særlig fra slutningen af 1800tallet og til nu, da Egernsund fremtræder som en bymæssig bebyggelse med et stort flertal af arbejdere, sømænd og fiskere. Kirkeligt er det navnlig her, at nogle sekter har fået fodfæste. Landsbyerne ud over halvøen har bevaret deres gamle præg, bortset fra Broager, som nu har fået et mere bymæssigt udseende.

Landevejen Sønderborg, Smøl, Egernsund, Flensborg går gennem sognet.

Byer Broager m kirke, prg, centralskole, tysk privatskole, dansk børnehave, tysk børnehave, børnehjem, et kommunalt og et privat plejehjem, 2 hoteller, kirkekroen, rutebilstation og Broagerhallen; administrativt centrum for Broager kommune; Skelde m forskole, Landheim Schelde (tyske ungdomsorganisationers samlingssted), forsamlingsgd, udflugtstedet »Spar Es« v Skeldebro; Gammelgab; Dynt; Mølmark m teglværket Cathrinesminde; Skodsbøl m kro og ved Nybøl nor 4 teglværker; Iller og indtil 1959 Egernsund (se E sogn).

Bebyggelser Vemmingbund m kro, campingplads og sommerhusbebyggelse; Broager Vestermark; Broager Østermark; Rendeløb; Busholm; Brunsnæs m kro, hvilehjemmet »Strandhjem« og sommerhusbebyggelse; Klør Fire; Iller strand, Kranmarkskobbel, Skelde kobbel; Vandsted bæk; L Dynt; Gammelmark m campingplads; Smølled; Ødbjerg; Kragemade; Kragehøj.

Gårde Wolffsgd, Måling, Krammark, Midtskov; Skeldegd, Frydendal, Nejsgd, Mariegd, Elager, Skovgd, Vemmingtved, Stenbæk, Højvang, Stensigmose, Rode, Overskov, Frydenlund, Frydenhavn, Rojhus, Rojgd, Bøsbæk, Nejsmølle.

Skove Især langs kysten en del skov, statsskovene Skodsbøl skov, Skelde folekobbel og Skelde Kobbelskov, desuden en del bønderskove.

Fredede oldtidsminder To langdysser, et dyssekammer og 7 høje, alt i Skelde skov.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 530 da, 84 ty; 1884 376 da, 153 ty; 1912 526 da, 304 ty, 77 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 2323 da, 666 ty (tilrejsende 323 da, 350 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 872 da, 126 ty, 584 s; 11/4 1924 923 da, 143 ty, 793 s; 16/11 1932 918 da, 178 ty, 1022 s; 3/4 1939 2069 da, 363 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 2197 da, 173 ty; 14/5 1957 2229 da 157 ty; 23/1 1968 (Broager og Egernsund sogne) 2981 da, 135 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Broager blev da indlemmet i Sundeved kommune m centrum i Ullerup by.

Den ældre præsterække

– 1489 **Mads Bleck,** afsk 2/3 1489.

1489 – **Peter Zost,** fra Slesvig, 2/3 1489 sp Broager.

(1500) **Jørgen Noelsen** (Georgius Nogelssen). Var 17/3 1500 sp Broager.

1. 1516-54 **Jørgen** ... Var den første præst i Broager, som antog Luthers lære (Måske identisk med Jørgen Noelsen). Boede 1516-54 på Krammark (Raben: Broagerland. Fra Als og Sundeved IX, s 77) Formodentlig præst i samme tidsrum.

2. 1553-96 **Johannes Berndes (Brandt, Johansen, Brandes),** f Flensborg. Forældre: Sp Flensborg St Johannes k Johs B og Kirstine Tücksen. Dim Leipzig, imm Wittenberg 16/3 1548, g 2) Flensborg 6/10 94 Anna Hansd Fischer, f Flensborg, d 1632. Fader: Borger Flensborg Hans F. 52 sp Karlum, 53 sp Broager, 12/6 66 tillige provst Sønderborg provsti og til 71 Als-Ærø. 15/5 82 blev Munkbrarup underlagt provstiet, d Flensborg 6/4 96.

Fader til sp Rinkenæs Johannes J B. Svigerfader til slotspr Sønderborg N Gertsen, sp Lysabild P Conradi og sp Varnæs J Lund og J Jørgensen.

J B var en nidkær mand og den første provst, fra hvem vi har et egentligt embedsarkiv (C P, s 253). Både ved en slags eksamen under medvirken af flere præster og ved jævnligt at indkalde sine præster til konventer var han med til at bekæmpe den store uvidenhed hos denne præstegeneration. Provsten i personlig samtale med den enkelte præst (C P, s 253) hører med til billedet af J B. Sognebørnene blev ikke forsømt, således måtte en gudsbespotter offentligt og i overværelse af provsten og 3 tilkaldte præster bekende sin synd og modtage syndsforladelse (C P, s 274).

3. 1596-1631 **Peter Fabricius,** f Tønder 26/4 1566. Forældre: Smed i Tønder Frodde Schmidt og Marina ... G 3/10 96 enke efter 2. 24/5 95 sp Løgumkloster, sept 96 sp Broager, 15/11 98 provst Sønderborg provsti, fra 22 kun Sundeved, afsk 29/7 31, d Sottrup 4/7 55. Svigerfader til sp Sottrup N P Bruno, sp Dybbøl J J Lundius, sp Havnbjerg C Brunquertzen og provst Sundeved N P Moth.

Peter Fabricius fik også Angel under sit provsti og var på vej til at blive en rig og anset mand, men faldt i unåde, blev ustandseligt krævet til regnskab og måtte afgive provsteembedet, derefter også præsteembedet. Hans hustru blev beskyldt for ved sorte kunster at have forgjort efterfølgeren Kn Knudsen »så han blev et usundt menneske«. Hun blev henrettet sammen med tre andre hekse i 1632, og skønt det havde været hendes sidste ønske, fik hendes mand ikke lov at holde en prædiken over hende. Han skulle have regnskabet i orden først, sagde man, og det blev det vist aldrig. (Aage Dahls saml og C P, s 253).

4. 1632-40 **Knud Knudsen.** Fader (?): Knud Knudsen, Sønderborg. Imm Rostock 1619 og 26, imm Kbh 13/4 30, g 25/11 32 Catharina. Degn Broager, 32 sp Broager, d Broager 40.

»Af een klotte foel kand blive en Hest, af Knud Degen er blefven en Præst« hed det i sognet om degnens usædvanlige forfremmelse, som skete på fyrst Philips befaling, men Knud Knudsen blev også gift med en af fyrstindens kammerpiger, og brylluppet stod på Lyksborg slot (C P, s 251).

5. 1640-82 **Peter Hansen Glamsdorff,** f Odense 1601. Fader: Rektor Odense Hans Petersen G. Dim Odense 26, g 1) enke efter 4, g 2) Sønderborg 16/9 63 Cecillie Henningsd, f 48, d Broager 25/9 1727. Fader: Henning Henningsen. 23 diakon Rudkøbing, ca 37 rkp Odense St Hans k, 40 sp Broager, d sst 8/1 (6/2) 82.

Svenskekrig, hungersnød og dertil den smitsomme »blodgang« hærgede Broager sogn hårdt, og blandt Glamsdorffs optegnelser i kirkebogen er der en liste over sygdommens ofre. Hele huse var uddøde, og af husfædre var kun få tilbage. Indkvartering af polske og brandenburgske tropper havde lige forarmet befolkningen. G ville i de forfærdelige begivenheder se en Guds advarsel. (Raben: Broagerland, s 67 f). I 69 brændte præstegården.

6. 1682-1703 **Philip Petersen,** f Glücksburg 1657. Forældre: Slotspræst Glücksburg Henning P og Sophia Hedewig Thomasd Lund. G 12/9 82 enke efter 5. 26/1 81 adj min cum spe succ Broager, 1/2 82 sp sst, d Broager 1/12 03. Svigerfader til 7 og sp Sottrup L Nielsen.

7. 1704-57 **Johannes Ludvigsen Harboe,** f Halk 8/12 (7) 1681. Forældre: Sp Halk Ludvig Nielsen H og Johanne Hansd Høyer. Imm Wittenberg, imm Leipzig, imm Halle, g Broager 16/6 05 Maria Petersen, d Broager 14/10 61. 02 hofprædikant Augustenborg , 7/2 04 sp Broager, 22 kirkeinspektor over de lyksborgske kirker, 25 (26) provst Sundeved, d Broager 5/10 57. Fader til adj min cum spe succ Broager 1729-44 Philip J H, d 44, og til biskop Sjællands stift L J H og sp Tøstrup Johannes J H. Svigerfader til sp Før, St Laurentii K P J Quedens.

Den 19. sep 1739 brændte præstegården igen. Branden var påsat. Boligen blev genopført 1740.

8. 1757-85 **Lorentz Petersen,** f Haderslev 21/11 1717. Forældre: Hvedebrødsbager Haderslev Reinhold P og Sophia Magdalena Raben. Imm Jena 14/4 36, c Had 42, g 1) 47 Anna Sophia Danielsd Blechingberg, enke efter Philip J Harboe, f Gram 16, d Broager 19/7 62. Forældre: Sp Gram Daniel B og Kirstine Marie Frederiksd Friis. G 2) Klægsbøl Cathrine Margrethe Grauer, f Klægsbøl, d Felsted 15/9 1804. Forældre: Sp Klægsbøl Hieronymus G og Dorothea Nielsd Høyer. 47 adj cum spe succ Broager, 5/10 57 sp sst, d Broager 8/1 85. Fader til sp Bov Daniel P og diakon Broager Reinhold P. Svigerfader til 9 og sp Breklum N Outzen.

Broager sogns voksende teglværksindustri tiltrak hundreder af fattige mennesker fra nær og fjern. Det skabte problemer, og egnens fattigkasser gav 1781 fra hvert sogn 1 mark til den løsning, man enedes om, en tiggerjagt ved Broager, hvorved over 300 fattige og fremmede tiggere blev drevet ud af landet (G. Japsen: Det danskprogede skolevæsen –, 1968, s 279).

I Lorentz Petersens tid var der i Egernsund et lille samfund af herrnhutisk vakte. Hertil hørte

teglværksejer Peter Henningsen, som var en klog og agtet mand, hvis råd blev søgt af mange. Hos ham tog rejsepræsten ind, og et lille trofast samfund fra en tidligere kraftig vækkelse i Rinkenæs sluttede sig også til her. Den ældste søn giftede sig med en troende kvinde fra Sønder Løgum, overtog teglværket og førte hjemmets traditioner videre; en anden søn og en datter gik helt i Brødremenighedens tjeneste. (J Brodersen: Fra gamle Dage', 1912, s 482).

9. 1786-1804 **Georg Friedrich Dithmer,** f Treja 1743. Forældre: Sp Treja Johann Jacob D og Friederica Amalia Sternhagen. G 1) Broager 11/1 71 Henriette Augusta Friederica Petersen, f sst 17/10 51, d Sottrup 18/2 76. Datter af 8. G 2) Sønderborg 25/6 79 Catharina Witzke, f sst 4/2 53, d Broager 7/9 1831. Forældre: Købm Sønderborg Hans Henrik W og Dorothea Naamanni. 70 diakon Sottrup, 30/5 86 sp Broager, d sst 13/5 04.

I Dithmers tid fandt udstykningen sted (1778). En bonde, Chresten Jessen Bondesen Vandstedbæk, som skulle have flyttet de udsatte markskel om natten til sin fordel, sagdes at gå igen efter sin død (1795) og at måtte manes ned i engen af præsten (August Korse: Broagerlands Historie, s 45). I samme skrift (s 91) nævnes en snedker Jørgen Hansen Skelde som herrnhuter. Præsten derimod var ikke Brødremenighedens mand (J Brodersen, s 534 f). J Raben gengiver på grundlag af pastor Dithmers optegnelser (1797) en udførlig opgørelse over præstens indkomster både i naturalier, tjenesteydelser og penge (J Raben: Broagerland, s 42-50).

10. 1804-17 **Ernst Ludwig Friederici,** f Burg, Femern 9/5 1751. Forældre: Sp Burg Georg Ernst F og Anna Catharina Bluhme. Imm Göttingen 68, g Louise Friedericke Juliane Langmeyer. 76 sp Kahleby-Moldenit, 87 sp Glücksburg, 28/10 96 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, 1804 sp Broager, 9/11 04 eksaminator v teologisk embedseksamen, d Broager 28/8 17. Fader til sp Kahleby-Moldenit Ludwig C A F.

Med provst Friederici trængte rationalismen for alvor ind i Sønderborg (se s 575) og formodentlig også i Broager og provstiet. Han fandt både de kirkelige og de moralske tilstande i Broager højst mangelfulde og klagede sig bittert over dem (1812). Der fandtes dog en bibelforening i sognet, som fortsattes under efterfølgeren og først blev opgivet i Jørgen Stephensens tid (APT VII, s 163, 165 og 170).

11. 1818-33 **Philip Andreas Rehhoff,** f Holnæs 4/9 1764. Forældre: Teglmester Holnæs Johann Andreas R og Johanne Margrethe Johannsd Jacobsen. Dim Flensborg 85, imm Kiel 22/5 s å, c Gottorp 89 (1. kar), g 25/10 93 Maria Christina Klink, f Arnæs 23/1 71, d Tønder 6/12 1856. Forældre: Henrik K og Charlotte Amalie Telz. 27/7 92 sp Morsum, 15/7 95 archidiakon Tønder, 9/6 18 sp Broager, d sst 21/3 33. Fader til sp Åbenrå Johannes A R. Svoger til sp Ervede Lorenz Ipsen (O F Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten, s 380).

Rehhoff havde i Tønder vundet de helliges tillid og været ven med den stærkt antirationalistiske seminarieleder Jacob Decker. I Broager fyldte han kirken og glædede »de faa Guds Børn«, som endnu fandtes der, ved at prædike korsets evangelium (Brodersen, s 276 og 164). De nu spredte brødremenighedstilhængere på Sundeved havde i ham en rettroende præst. Det stod bedre til med bibelsagen i Broager end i øvrigt i Sønderborg provsti. Endnu i Rehhoffs sidste år uddelte Broagers bibelforening 20-40 bibler og ny-testamenter (APT VII, s 118 og s 164 f).

12. 1834-48 **Jørgen Stephensen,** f Helsingør 3/1 1791. Forældre: Bødker Helsingør Stephan Hansen og Kirstine Pedersen. Dim Helsingør 09, c 23/7 14 (h), g Kbh Frue k 20/3 25 Henriette Christine Grove, f 24/11 01, d Flensborg 6/2 1872. Forældre: Generalkrigskomm, kæmner Øresunds Toldkammer Andreas Christian Gotthilf G og Henriette Petronelle Jessen. 21/1 18 kateket Kbh Hellig Gejst k, 31/1 18 tillige pr Kbh Harboeske enkefruekloster, 28/5 24 sp Ærøskøbing, 33 provst Ærø provsti, 11/3 34 sp Broager, afsat 18/10 48 af oprørerne, 49 cst hofpræst Augustenborg, 13/1 1850 på ny sp Broager, 7/1 50 cst provst Sønderborg provsti, d Broager 9/11 56. Svigerfader til sp Hørup C C A Schwensen og sp Vejrum P F Rønne.

J S blev af Brødremenighedens venner betragtet som rationalist (Brodersen, s 485, jf Aug Korse, s 91), men han var ikke upåvirket af tidens nyvakte kirkelige sans og ikke ubetydelig som præst. Provst Jensen savnede det centralt kristelige i den første prædiken, han hørte af ham, men roste i øvrigt hans prædikemåde – bortset fra brugen af manuskript – og hans kraftige og omhyggelige forvaltning af embedet. Bibelforeningen opgav han, men han skaffede mange testamenter til sognet gennem Roentgen (se s 195), hvis indsats han værdsatte højt. J S fremhævede selv den store tilslutning til gudstjenesterne, hvor de mange teglværksarbejdere dog i nogen grad savnedes. Han ændrede liturgien fra den adlerske agende, og det lykkedes ham at få kirkegængerne til at blive også efter prædikenen. Både det unge levende sønderborgske provstikonvent og bogsagen nød godt af hans iver og engagement, og han skal have været almindeligt afholdt. Som udpræget dansksindet blev han afsat i 48. Uafhængigt af ham dannedes der i hans tid nye vækkelseskredse i sognet, som studerede Lutherskrifter (1835) (APT VII, s 170, 172, 305 og 363). Se videre efter 1850.

13. 1849-50 **Christen Wollesen,** f Sottrup 21/1 1806. Forældre: Landmand Peter W og Cathrine Marie Asmussen. Dim Flensborg 30, imm Kiel 21/10 s å, c Gottorp 33 (2. kar m r A), g 1) Cathrine Andresen Raubjerg, f Åbenrå 4/1 03, d Broager 3/8 42. Forældre: Skibstømrer Åbenrå Andreas Andersen R og Cecilie Cathrine Jensen Flyhn. G 2) Broager 6/10 43 Maren Christine Grove, f 16/3 04, d 15/3 58. Søster til 12.s hustru. 13/3 35 diakon Kbh St Petri k, 17/9 39 diakon

Broager, 9/11 48 cst sp sst, 2/3 49 sp sst, afsat 7/1 50, 23/1 54 førstelærer optagelseshjemmet »Kloster« i Heiligengrube, senere tillige Pfarr-verweser Maulbeerwalde, 15/2 59 archidiakon Nikolai k Pritzwallk og sp Giesendorf-Neuhausen, Brandenburg, d i 60'erne.

Udg: En Lykønskning og tre Prædikener, 1845; Lucubrationen über das Urelement der Natur, 1853; Die Physiognomie Sundewitts in den Kriegsjahren 1848 und 49, 1850.

Chr Wollesen hørte hjemme blandt de yngre, kirkeligtsindede kateketer, diakoner og præster, som kom til at præge provst Jensens konvent (APT VII, s 170). Han var desuden et lyrisk bevæget gemyt, hvorom flere digte vidner (se Raben: Broagerland, s 90-93). Under treårskrigen sluttede han sig til slesvigholstenerne og blev derfor afskediget 1850.

Den ældre diakonliste

1. -1556 **Eggert Callisen (Calixti),** d Broager 1556.
2. 1556-**Lorentz ...** Blev 1556 foreslået til diakonembedet, men usikkert, om han fik det.
3. ca 1565 **Henrik Bruhn (Rasch).** Måske to forskellige mænd.
4. 1569-75 **Peter Antonsen,** f Flensborg. Forældre: Diakon Mildsted Jacob A og Gesa Petersd Bockelmann (eller fra Thumby og søn af sp Thumby-Strukstrup Antonius ...), imm Rostock 61, mag sst 65, 66 kantor Flensborg, 69 diakon Broager, 75 diakon Mildsted, d sst 21/12 96.
5. ca 1608 **Andreas Bing,** var 1608 diakon Broager. Antagelig f Sønderborg og broder til sp Adelby Jens Bing.
6. -1616 **Peter Carlsted** (Karlstadt, Garlsted), se sp Kegnæs.
7. -1620 **Andreas Hansen** (Jensen), se diakon Ulkebøl.
8. -1628 **Johannes Loengius,** f 1564. D Broager 1/1 1628.
9. 1628-49 **Lorentz Andresen,** f Ribe, 24/6 28 diakon Broager, d sst 9/1 49.
10. 1649-50 **Carsten Thomsen,** f 1580. Imm Rostock 1601, 08 diakon Sottrup, betjente Dybbøl pastorat 40-41, 47 adj cum spe succ Broager, 9/1 49 diakon sst, d sst 24/12 50.
11. 1651-69 **Hans Hansen Weile (Weilovius),** f Fyn. Dim Odense 45, imm Königsberg 48, g enke efter 10. 51 diakon Broager, d sst 69.
12. 1669-1700 **Iver Nielsen,** f Flensborg. g Anna ... 69, enke efter 9 el 10, d Broager 11/4 1701. Fader til sp Sottrup Lorentz Nielsen (Laurentius Nicolai) og diakon Eggebæk Nicolai Nielsen (Nicolai).
13. 1700-14 **Lorentz Nielsen,** se sp Sottrup.
14. 1714-36 **Henrik Simonsen Lilie,** f Flensborg 24/6 1678. Forældre: Sp Kegnæs Simon Henriksen L og Dorothea Valentiner. Dim Flensborg 96, imm Kiel 27/4 s å, imm Kbh 11/6 1711, c 29/6 s å (h), g Broager 6/8 17 Eleonora Elisabeth (Anna) Hansd Krag, f Hørup, d Broager 16/9 67. Forældre: Sp Hørup Jens Knudsen K og Anna Lauritsd Harboe. 14 diakon Broager, d sst 31/12 36.
15. 1737-81 **Christian Mortensen (Martini),** f Ærø februar 1697. Imm Jena 30/4 1716 (fra Glücksburg), g 1) Maria Elisabeth (Agnes Hedwig) Andreæ, f Nybøl. Forældre: Sp Nybøl Jacob Andersen og Maria Sophia Johansd Müller. G 2) Broager 23/4 38 Dorothea Maria Erasmi, f Sottrup 22/2 1709. Forældre: Diakon Sottrup og Salome Huldreich. 34 diakon Sottrup, 37 diakon Broager, d sst 25/6 81.
16. 1774-78 **Balthasar Holst,** f Rødenæs 17/10 1745. Forældre: Sp Flensborg St Maria k Hans Christian H og Esther ... G Broager 14/10 74 Lovise Sophie Friederica Martini, f Broager 11/10 43, d sst 6/8 1831. Datter af 15. 74 adj min cum spe succ Broager diakon, d Flensborg 26/6 78.
17. 1781-1839 **Reinhold Petersen,** f Broager 1750. Forældre: Sp Broager Lorentz P og A S D Blechingberg. Imm Kiel 28/4 70, imm Göttingen 73, g Broager 30/1 81 enke efter 16, 23/4 79 adj min cum spe succ Broager diakon, 25/6 81 diakon sst, afsk 12/2 1839, konsistorialråd, d Broager 31/3 44.
18. 1839-49 **Christian Wollesen,** se sp Broager.
19. 1849-51 **Peter Hjort,** afsat som oprører, se sp Hoptrup.

Tiden 1850-1920

I jan 1850 blev *Jørgen Stephensen* (1850-56) genindsat i embedet i Broager. Han efterfulgtes af *Kristen Karstensen* (1857-64), som var født i Kær på Als, havde læst privat og var blevet sent student fra Ribe 1831. K K huskes især for sine hjemstavnsdigte, præget af hans letbevægelige sind og kærlighed til hans fødeegn. Endnu i dag kan alsinger dårligt holde fest, uden at »Alssangen« skal synges. Der findes også en Sundevedsang fra hans hånd (Chr C Lorenzen: Gamle og nye Minder fra Sundeved, 1859, s 81 f). Hans »Smaadigte« fra 49 var lejlighedsdigte, mens hans »Gamle og nye Sange til Brug for Skolen og Livet, samlede med særligt Hensyn til de danske Folk i Sønderjylland« fra 51 er en samling af både andres og egne digte. Hans »Længe nok har jeg Bondepige været –« findes heri. Denne bog fik en stor udbredelse og folkeyndest. Hans sindelag var klart dansk, oprindelig med forsonlighed over for det tyske, hvilket ændredes brat efter begivenhederne i 48. (Georg Himmelstrup. Sdj årb 1923-24).

K K kom til Broager fra Dybbøl, hvorunder hans kirkelige indstilling er omtalt. Hans gudstjenester i Broager samlede mange mennesker, også fra nabosognene. Han var ofte stærkt personligt bevæget, når han talte, og samtidig jævn og virkelighedsnær. Folk fandt ham let at tale med, det gjaldt ikke mindst børnene og de unge. Også Brødremenigheden anerkendte ham og kaldte ham »en sand Kristi Tjener, en af Herrens hellige Præster«. (J Brodersen: Fra gamle Dage, s 530). Hans hjem var et fornøjeligt og hyggeligt sted, præstefruer kunne synge Bellmannsange, og også han forstod at meddele sin store skønhedsglæde til andre (G Himmelstrup 1923, s 280

f). Som provst kunne han være myndig, men var dog mest en faderlig ven (G H 1924, s 58). Selv skriver han om Broager sogn i indberetningen til biskop Boesen 1859: »Det kirkelige liv (er) ... ikke uden Tegn på virkeligt Liv. Stigende Antal af Altergæster ...«, og i 1862: »Det kirkelige Liv er i Almindelighed vel ikke meget bevæget, og en stor Del af den arbejdende Klasse, særdeles på Teglværkerne, tager kun sjældent Del i Kirkens Goder, men Flertallet af Sognets Beboere søge ret ordentligt Herrens Hus, og i det mindste eengang om Aaret, Herrens Alter«. (Generalvisitatser i Sønderborg provsti 1855-62, 1. læg. La Åbenrå). Både præstegård og kirke blev brugt til tysk lazaret i 1864. I 64 måtte han gennem både en slags stuearrest og senere et ret så uhyggeligt fængselsophold i Flensborg. Afskedigelsen, der fulgte, var nok mindre tung at bære end forvisningen, der ledsagede den.

Andenpræsten *J C Schleppegrell* (1852-64) blev allerede afsat af preusserne 28/4 64. Han skulle have været arresteret, men den udsendte patrulje kom ved en fejltagelse først til provst Karstensen, der opholdt den, mens han sendte bud hen til J C S, som straks flygtede og undslap over markerne. Om ham sagde man, at han var mere officer end præst (Aage Dahls saml).

Det var fra batterierne ved Gammelmark i Broager sogn, at den danske Dybbølstilling blev overdænget med 24 og 28 punds granater, og det var også herfra, at Sønderborg blev skudt i brand (Raben: Broagerland, s 72 f).

I den »tyske« præst *Andreas Hansens* tid (1864-83, se om ham s. 26 og 510f), blev Broagerlands natur »opdaget« af nogle tyske malere, som slog sig ned i Egernsund for at male sommer efter sommer; teglværker, fiskere og arbejdere syntes dem maleriske. De sociale problemer interesserede dem ikke. Arbejdet på teglværkerne var så hårdt, at selv arbejdsføre mænd (kvinder og børn arbejdede også) kunne bryde sammen efter nogle få sæsoner (Raben: Broagerland, s 98).

Pastor Hansen oplevede befolkningen som lukket, men det tilskriver han den reserverede folkekarakter her. Den havde »ein verhältnismässig geringes Bedürfnis ... durch Worte und Werke von der inneren Gesinnung klares Zeugnis zu geben« (C Ps samlinger).

Fra Godts visitatser (1868, 72, 75, 78, 81, 84) noteres: 1868: *Kirkebesøget* var godt og konstant, ca 500. Sp *Hansens* prædiken var logisk og indeholdt meget godt, men gjorde ringe indtryk. Diakon *Reuters* katekisation var veldisponeret og livligt holdt. Bispen resumerer sit helhedsindtryk i flg: »Visitatsen er m h t kirkevæsenet faldet særdeles tilfredsstillende ud. Navnlig tager diakonen sig af sit område med forstand, sindighed, alvor og iver. Han vil til sin tid på fremragende vis kvalificere sig til provst for et dansk eller blandet provsti«. Spådommen gik i opfyldelse 18 år senere; så vidt det kan skønnes af provstearkivet, lå Reuters iver og ordenssans adskilligt over middel.

Der var *katekisationer* i faste- og sommertid, under hvilke de voksne forblev i kirken. Enkelte bidrag indsendtes til *missionen*, men der var ingen *organisation*. Husandagt og bordbøn forekom sjældent, men der holdtes *»fromme forsamlinger«* i Skodsbøl – der var dog intet konventikelagtigt ved dem.

Skolevisitatsen havde gjort et opbyggeligt indtryk i de først besøgte klasser, men ud på dagen sløjede dette noget af – men man sluttede også først kl 15!

1872: Siden sidst var Hansen blevet affældig og rustificeret, mens indtrykket af Reuter stadig holdt sig – som det i øvrigt gjorde ved de flg visitatser. Godt havde bemærket sig, at diakonen var ret god til at omgås folk.

Kirkebesøget var ikke ret talrigt, men bispen var som helhed tilfreds. Kun få af de mange tyske teglværksarbejdere på gennemtræk om sommeren søgte kirken. »Der hersker ret megen fællesskabsfølelse, der ikke ødelægges af de *politiske uoverensstemmelser*, der her altid har været mindre skarpe«.

I 1875 befandtes den engang så dygtige sp at være blevet sjusket med sit sprog, der forekom mat og søvnigt. Hans prædiken vidnede om lidet arbejde med teksten. *Kirkebesøget* (8-12%) var nærmest aftagende, de politiske modsætninger tiltagende. Dette sidste kunne hænge sammen med fællesbestræbelser på at oprette en højere skole. De var imidlertid resulteret i brydninger og oprettelsen af to. Der var sædelige misforhold mellem de mange, mest nomadiserende teglværksarbejdere. Mghen var blevet fattigere, men der var tiltagende interesse for mission og diakoni.

Ved den sidste visitats var *Reuter sp, Thiessen diakon*. Begge var dygtige og tro, Thiessen forekom alvorligere og ivrigere i sit ny embede end i det hidtidige. *Kirkebesøget* var uforandret.

Der udfoldedes *sekteriske bestræbelser* i delvis tilknytning til de politiske (= nationale) modsætninger (1884).

(Efter dr theol Asger Nyholms notater).

Fra A Hs sidste år virkede *Rasmus Thomsen* som dansk lærer og lægpræst i sognet. Han var fra Fjelstrup sogn og havde gået på Ryslinge højskole. Nu drev han en fri kristelig virksomhed i Sundeved, men måtte 1889 ophøre hermed under myndighedernes tryk. (Se s 34 og 76; Sønderjyllands Historie, bd V, s 342f).

Lægmandsforkyndelsen var en omstridt sag og stod som noget af det første på dagsordenen på Nordslesvigs evangelisk-lutherske Missionsforenings første årsmøder (jf s 30). Ved 2. årsmøde i Rise 1876 talte degn Holm, Ballum for kolportørernes ret til at forkynde. Pastor *L A Reuter* (1883-1905, diakon 1864-83) gik derefter med lige så stærkt et engagement ind for embedssynspunktet. Det almindelige præstedømme skulle nok gælde på den måde, at enhver husfader skulle tale med sin husstand, og en kolportør ville få megen lejlighed til samtaler. Den offentlige forkyndelse derimod skulle varetages af de embedsmænd, staten satte til det, og staten ville forlange sine garantier. Det blev Reuters synspunkt, der slog igennem i foreningen, dog med den modifikation, at lægfolk kunne tale offentligt på præstens ansvar. Desuden ville man lede lægmandsaktiviteten ind i et mindre farligt spor ved at virke henimod en kirkelig diakonanstalt. R sluttede med at indbyde til næste årsmøde i Broager (Jens Holdt i Sdj årb 1931, s 140 ff).

For oversigtens skyld opdeles stoffet fra *L A Reuters* lange embedstid i Broager – i alt over 41 år – efter tiår. Der kan næppe være tvivl om, at han bar hovedparten af de to præsteembeders byrder i Andreas Hansens

sidste år: samtlige beretninger til synoden 1880-1905 er således skrevet af Reuter.

1880-89

Indbyggertal 1880: 4965, 1885: 4785. Ved de to citerede folketællinger var Broager provstiets folkerigeste sogn, overgik i denne henseende Sønderborg (hhv 4850 og 4612 indb). Det var tillige – målt efter altergangsfrekvens – et af provstiets *mest ukirkelige* sogne med flg procentsatser: 1880 29.2, 85 29.1, 89 26.3 (se også Kirke og Folk). Årsagen til »ukirkeligheden« må antagelig søges i befolkningens inhomogene sociale sammensætning med et stort proletariat af »nomadiserende«, delvis tyske teglværksarbejdere. Deltagelsen i kirkelige valg var i 1889 10.5%.

Civilstandsloven 1874 havde været uden indflydelse på de kirkelige hovedhandlingers antal (dåb, vielse og begravelse), hvorimod den havde bevirket, at skikken med kirkegangskoner – allerede svækket før 1874 – var gået yderligere tilbage, så at barselkonerne nu kun undtagelsesvis meldte sig (1881). Desuden havde man flere gange mærket vægring mod betaling af gebyrerne for kirkelige handlinger.

Gudstjenesteordningen – gennem alle Reuters år i Broager efter det danske ritual – var i liturgisk henseende dürftig ausgestattet. Der var ringe udsigt til ændringer heri: degnens manglende forudsætninger i musikalsk henseende stillede sig her – som så mange steder – i vejen for en liturgisk reform (1886, 87). Der var *fastetjenester* regelmæssigt på onsdag morgener med *katekisation*, der ligeledes holdtes efter prædiken på skift mellem præsterne fra nytår til konfirmationssøndagen og fra pinse til Michaelis. Voksne tog kun del som tilhørere (1881, 86, 87). Det havde været umuligt at indrette *børnegudstjenester* som følge af søndagens mange kirkelige forretninger, især dåb om eftermiddagen (i 1886 havde der eksempelvis været 147 dåbshandlinger, *alle hjemmedåb)*. Denne, som det viste sig, sejglivede dåbsskik må have betydet et overordentligt arbejdspres i det vidtstrakte sogn med den ret perifert beliggende kirkeby. Arbejdet øgedes yderligere ved de månedlige *gudstjenester i Egernsund skole,* der antagelig blev påbegyndt engang i 1878 (beretn 30/4 1880 omtaler, at de havde været i gang i mere end 1 år).

Gudstjenestebesøget ansættes til 8-10% af indbyggertallet, heri bortset fra fremmødet i »det rummelige skolelokale« i Egernsund, hvor det lykkedes at tiltrække et stort antal af den for gudstjenesten, om end ikke for kirken fremmedgjorte arbejderbefolkning (1880). Det flg år opgjordes kirkebesøget til 12-15%, og tjenesterne i Egernsund kunne glæde sig over den livligste tilslutning. I 1886 og 87 betegnes besøget (uden tal) som recht gut, især i vinterhalvåret, om end børns og unges deltagelse lod meget tilbage at ønske, dog kom børn senere bedre med (1887). I Egernsund var de månedlige eftermiddagstjenester fremdeles velbesøgte (1886), i 87 var besøget her sehr fleissig, især af børn.

Menighedsliv. Det er selvindlysende, at Broagers geografiske forhold med mange – dengang – isolerede småsamfund måtte lægge sig hindrende i vejen for et samlet mghsliv. Reuter synes imidlertid at have været optimist: i sine formelt mønstergyldige, af omfang fyldige, af indhold mestendels ret magre beretninger var han en mester i at »opsminke« det lidet forhåndenværende, så det »så ud af noget«, uden at man egentlig af den grund kan beskylde ham for mangel på objektivitet.

Således beretter han (1880), at husandagt og bordbøn var sehr wenig üblich, men at der var en ikke ringe interesse for ydre og indre mission, som imidlertid kun gav sig til kende hos forholdsvis få mghsmedlemmer ved ydelse af gaver og læsning af missions- og søndagsblade. Eller (1881): Interessen for begge former for mission synes stigende, gavebeløbet tager til, det religiøse bladhold ligeså – men stadig ingen tal. I 1887 – endnu en gang uden tal – blev dette til, at missionsinteressen i hovedsagen rettede sig mod Nordslesvigsk Missionsforening og missionær Petersen, Tirupaty, der var personlig kendt i mghen. For Breklum vistes samtidig ikke ringe deltagelse, mens Christiansfeld kun havde få trofaste. Landesverein f i Mission havde *mange venner,* men *få medarbejdere* unter uns. Desuden var sproget en hindring, idet folk omfattede alt, hvad der styredes fra Holsten, med en vis uvilje. Dette gjaldt også v Oertzens forening (Gemeinschaftsverein) og Gustav-Adolfforeningen (reformationskollekten, der fra de fleste sogne tilgik denne forening, var kun 11.30 M, i 1886 dog 20 M).

Forstanderskabet var medlem af Landsbibelforeningen, der desforuden havde nogle få støtter i sognet. Der uddeltes årligt ca 20 Bibler og et antal NT til konfirmander. Der Evangelisch-kirchliche Hülfsverein havde fået *et større beløb* ved husindsamling, mens af organisationer til ungdommens vel kun Nordslesvigsk Asylforening nød nogen støtte.

Søndagsfreden var blevet forbedret ved polizeiliche Beschränkungen og strengere håndhævelse af bestående forskrifter. Alligevel forekom der helligdagsarbejde. En ansøgning til det kgl Landrathsamt om at få den ved lov foreskrevne gudstjenestetid (2½ time for højmessen, 1½ time for særtjenester) beskåret til tjenesternes faktiske varighed kunne »naturligvis« ikke imødekommes (1886). I 1887 iagttoges i almindelighed de ydre former, og fornøjelser søndag eftermiddag mentes indskrænket i forhold til tidligere.

Sektvæsen var ukendt ved firsernes begyndelse (1881), men ca 1885 udtrådte smed Jacobsen, Broager, af Landskirken – han var blevet Darbyist. Han drev sin propaganda »med yderste fanatisme ... og ... dristighed«. Herved var et ægtepar blevet bevæget til at afstå fra den kirkelige vielse, og en familiefar til dåbsvægring. Sp mente, at det ganske vist ukendte tal på smedens regelmæssige eller lejlighedsvise tilhørere ikke kunne være stort (1886). Et »fanatisk menneske« havde for flere år siden udbredt darbyistiske lærdomme i sognet, og enkelte familier havde sluttet sig til ham. Nu ville rygtet, at darbyisterne, Jacobsen inklusive, havde ladet sig baptistdøbe på Fyn. Han arbejdede i det skjulte, og hans virksomhed var aldeles ukontrollabel (1887).

I 1890 var der iflg den officielle statistik 14 – uspecificerede – sekterere i Broager.

Det antoges (1880), at *de sædelige* (og religiøse) *tilstande* ikke havde lidt skade ved sognets geografiske udstrækning og den store fluktuation, der især kendetegnede arbejderbefolkningen. Reuters lyssyn kan have haft sin grund i den relative succes, der ledsagede de nyindrettede gudstjenester i Egernsund (se ovf). 1886 havde han imidlertid ændret synspunkt, måske under indtryk af den samtidige *landbrugskrise,* der – dengang som nu – havde en nedgang i byggeriet til følge, hvilket atter drog stigende arbejdsløshed i teglværksindustrien med sig, og arbejdsløshed var dengang – modsat nu – ledsaget af forøget skiften bopæl. Som eksempel herpå nævner han, at blandt konfirmandårgangen var næppe 50 døbt i sognet (14 år forud (antagelig) var 143 blevet født der), mens 24 var født og døbt andetsteds. Byer som Skelde, Gammelgab, Dynt og Smøl var så at sige uberørt af til- og fraflytninger, mens andre samfund i sognet berørtes des smerteligere deraf.

Med en så broget sammensat befolkning som Broagers kunne det ikke undgås, at alle hånde moralske fejltrin forekom. Synd mod det 6. bud var udbredt i alle sociallag og aldre. De fleste brude var besvangrede

ved vielsen, og mange ægteskaber sluttedes på letsindig vis og i en alt for tidlig alder, uden at brudefolkene havde eget hjem. Forlystelsessygen ansås som kilde til denne misere.

Foruden den skadelige »nomadisering« nævnes det faktum, at en stor del af befolkningen var durchaus arm, hvilket tilføjede det kirkelige liv omtrent lige så stort afbræk. De moralske skader havde således den nærmeste sammenhæng med *de sociale tilstande*. Socialdemokratiske foreninger havde endnu ikke gjort sig bemærket, dog savnedes den socialdemokratiske udsåning af misundelsens sæd ingenlunde. Bismarcks nyere socialpolitiske initiativer anerkendes som heilsam, og arbejdsgiverne havde i en årrække søgt at forbedre deres arbejderes kår.

Besværlighederne var nogenlunde overkommelige i landbrugsdistrikterne, men næsten overhånds i 3 landsbyer med tilsammen *32 teglværker*. Velstanden var aftagende som følge af de nedadgående konjunkturer, men omsætningen i teglindustrien bragte stadig teglværksejerne betydelige beløb (Reuter var gennem sit ægteskab i kontakt med erhvervet), og de ansås – med urette – for at være velhavende af arbejderne, hvis fortjeneste om sommeren var ret god, om end surt erhvervet. Om vinteren var den yderst ringe.

Druk, fornøjelser, spillesyge havde deres repræsentanter i alle befolkningslag, druk navnlig. Dog begyndte en reaktion mod uvæsenet at røre sig, kæmpede i disse år for at finde den rette form. Fornøjelsessygen syntes (1880) for 8 år siden at have nået en betænkelig højde, men der var afgjort bedring at spore nu, og det havde dengang (i halvfjerdsernes begyndelse) ikke skortet på advarsler og formaninger fra præsternes side, men de overvurderede ikke virkningerne heraf.

Markederne gav anledning til de værste udskejelser, og Reuter betegner det som en utilladelig tilstand, at Broager marked begyndte på *Kr Himmelfartsdag*.

Lyspunkter var der – trods alt. Siden 1873 havde der eksisteret *en Frauenverein*, der arbejdede mellem syge og fattige, *sparekassen* skænkede årligt 1000-1500 M til fordeling blandt svært stillede, og til lindring af akut nød arrangeredes *indsamlinger* efter gammel skik. *Provinzialverein* (mod druk) havde enkelte medlemmer, men endnu ingen lokalforeninger. *Sparsommeligheden* var tiltagende, og den søgtes fremmet af sparekassen, der gennem en halv snes år havde givet sparekassebøger (i 1887 ca 50) á 4 M til konfirmander, som dermed forpligtedes til at præstere en mindre årlig opsparing til det fyldte 20. år.

Endelig var det erfreulich, at i det mindste *kirkelig skik og brug* stadig stod ved magt, så at undladelse af dåb, kirkelig vielse og begravelse betragtedes som en skændsel (eine Schande; 1886, 87).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1378, 1379, La Åbenrå).

1890-99

Indbyggertal 1890, 4923, 1895 4955. Endnu det meste af et decennium var Broager provstiets folkerigeste sogn: først ved folketællingen i 1900 overfløjedes det af Sønderborg.

Altergangsfrekvens i %: 1890 24.1, 1895 17.1, 1899 20.3.

Deltagelse i kirkelige valg i % hhv 4.5, 12.9, 8.6.

Fra dette tiår findes kun 2 udførlige beretninger, 1890 og 1896.

Sansen for *Liebestätigkeit*, som den udfoldedes gennem de kirkelige organisationer, var fremdeles ringe. Des mere levende var den inden for sognets grænser. Her var navnlig omsorgen for syge fremtrædende. Skikken med madlavning til barselkoner stod endnu i fuldt flor, og i trangstilfælde kogte man løs i månedsvis, ja, ved kronisk sygdom endog gennem flere år. Den tidligere omtalte *Frauenverein* havde fået den lokale hjælpsomhed ind i noget fastere rammer og havde udvidet sin virksomhed til hele sognet.

Indsamlingsbøger til diakonisseanstalten i Flensborg og missionsanstalten i Breklum med oprindelig 30-40 navne var ophørt at cirkulere, men alligevel hævdes det, at førstnævnte havde vakt interesse siden grundlæggelsen. Den var taget af under krisen, men var nu atter – med de bedre tider – i vækst. En bedre organisation af *fattigvæsenet* havde ført til, at syge ofte blev indlagt på diakonisseanstalten.

Der var (antagelig i 1889) blevet dannet en *sygehusforening* med ca 200 medlemmer og et kontingent på 3 M pr år. Dens dobbeltformål var at uddanne sygeplejersker på diakonisseanstalten i Flensborg til mghssøstre i Broager og at rejse et lille sygehus i sognet.

Til *tysk IM* forholdt man sig som i perioden forud: »Man vejrer overalt germaniseringsforsøg, og denne mistillid bør der agtes på«. Den viste sig også i holdningen til v Oertzens forening, der hidtil havde været »ukendt«. Den havde nu ansat en dansktalende missionær (Sandbote), og dens således udfoldede anstrengelser ville man (= præsterne) søge at imødekomme – det nyttede, som den flg beretning skulle vise, blot intet. En lignende krank skæbne led *Good-Templars* gentagne og energiske forsøg på at få indpas.

Kun *Nordslesvigsk Asylforening* omfattedes med livlig deltagelse, idet 1 udensogns barn var anbragt i pleje i Broager, mens 3 indensogns børn var sat i udensogns pleje.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1380, La Aabenraa)

1896-beretningen er meget omfangsrig, men det meste er – som venteligt – gentagelser.

Der var fremdeles *meget lidt foreningsvæsen*, men stadig megen privat hjælpsomhed.

Den for 7 år siden oprettede *sygehusforening* havde ikke nået sit mål: et lokalt sygehus var endnu ikke blevet rejst, og ingen egnet person havde kunnet formås til at tage uddannelsen i Flensborg. Derimod havde der gennem 6 år været ansat en kielersygeplejerske i sognet. Foreningens midler var ikke ubetydelige.

Om forholdet til *Christiansfeld* skrives: »Af den tidligere levende hengivenhed for Christiansfeld og Brødremghens missionsarbejde (APT VII, 163ff og 170) er kun nogle gamles trofasthed bemærkelsesværdig. De har ikke villet sønderrive det undertiden gennem flere generationer arvede bånd«.

En årsfest i kirken for *asylforeningen* havde været sehr gut besucht, og *sparekassen* havde skænket 150 ekspl af den ny salmebog til fordeling i skolerne.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381, La Åbenrå)

1900-05

Indbyggertal 1900 4691, 1905 5008.
Altergangsfrekvens hhv 20.0 og 14.4.
Deltagelse i kirkelige valg hhv 8.2 og 10.0%.

I marts 1902 trak Reuter sig tilbage som provst, hvorefter Hauptpastor i Sønderborg overtog provstiet omtrent til genforeningen. Fra femåret foreligger 3 beretninger (1901, 03 (suppleret af diaconus Schumacher), 05).

Liturgisk set skete der som nævnt ingen ændringer i *gudstjenesteordningen*, men der berettes for første gang i 1901 om *tyske gudstjenester:* nytårsdag og langfredag 1900 havde der om eftermiddagen været særtjenester med 89 altergæster. Fremdeles var der blevet indrettet *børnegudstjenester* hver 3. søndag i måneden med rig liturgisk udstyrelse (1901), og der holdtes i Vinteren 02/03 *bibeltimer* i Skelde og Egernsund (recht

gut besucht (1903)). Om sommeren var der (1901, 05) 2 tjenester, hhv kl 7.30 og 9.00, og i 1905 var det tyske blevet et fast led i kirkelivet, således at der var tyske højmesser hver måneds sidste søndag og på 2. helligdagene. Om sommeren gik en dansk tjeneste forud for den tyske højmesse, om vinteren fulgte den efter. Nytårsdag og langfredag var der særtjenester på tysk. De månedlige tjenester i Egernsund foregik som børnegudstjenesterne altid på dansk.

Gudstjenestebesøget var som sædvanlig meget afhængigt af vejr og lange veje. I godt vejr var det for- og efterår recht erfreulich, mindre om vinteren. Af de to tjenester var højmessen mest søgt. I Egernsund var besøget ikke stærkt, men tilfredsstillende (1901). 1903 betegnes kirkegangen som svag (mænds dårligst). Kirken var kun nogenlunde fyldt på fest- og altergangsdage. Børnegudstjenesterne søgtes af ca 100 børn, og »store skarer« af disse mødte i fasten. I 1905, endelig, lod besøget meget tilbage at ønske, nu især om sommeren, men der kom fremdeles ca 100 større børn til deres særtjenester.

Søndagsfreden overholdtes nogenlunde i det ydre. En hovedhindring for en egentlig helligholdelse var de overordentlig talrige fornøjelser og folkeforlystelser på søndag eftermiddage (1901, 05).

Menighedsliv erfares der kun lidt om. Diaconus Schumacher fortæller i sin særberetning 1903, at interessen for ydre mission var tiltaget: Breklum og mest Nordslesvigsk Missionsforening havde modtaget betragtelige gaver. Om end Landesverein f i Mission havde enkelte medlemmer, og forstanderskabet var tilmeldt Landesbibelgesellschaft, så havde intet foreningsvæsen af landskirkelig art derudover fundet nogen grobund. Sygeplejeforeningen bestod endnu, og det var langt om længe lykkedes missionær Iversen (Gemeinschaftsverein) at samle en lille kreds til månedlige møder.

Sektvæsen. Der var endnu nogle baptister i Egernsund og i Broager tilhængere af den afdøde smed Jacobsen. Disse sidste måtte nærmest betegnes som darbyister. Begge grupper forholdt sig roligt og havde ingen tilvækst (1901). I 1903 var tilstanden i alt væsentligt den samme, bortset fra, at der nu var darbyister i Iller. Frelsens Hær havde trods forsøg nogle år forinden ikke formået at trænge igennem. En lille kreds søgte lejlighedsvis til de *grundtvigske forsamlinger.* Reuters embedsperiode sluttede med et anslået tal på ca 12 baptister og 5-6 darbyister. Medlemmer af mghen deltog undertiden i de sekteriske forsamlinger, men propaganda mærkede man intet til (1905).

De sædelige tilstande, yderst mangfoldige i en socialt set så uensartet mgh, havde bedret sig i mange henseender. Drankere var f eks blevet en sjældenhed, men det kneb – som altid – med kyskheden blandt forlovede par. Broager var jo ikke et kirkeligt sogn, om end man stadig fastholdt skikkene omkring livets store begivenheder med troskab (1901). Fornøjelsessygen syntes tiltagende, og over for det 6. bud trængte samvittighederne til en skærpelse (1903). Den fastboende befolkning påvirkedes endnu stærkt af gammel tugt og skik i en god retning, men blandt de fra- og tilflyttende – arbejderne især – fandtes alle hånde elementer, delvis med lidet glædelige sæder. En undtagelse dannede de ret talrige polakker, der i almindelighed førte et nøgternt, flittigt og sparsommeligt liv. Overtrædelser af det 6. bud skete nu i dobbelt form: som forhen blandt forlovede før ægteskabet, men hertil kom – som et måske nyt træk – almindelig løsagtighed uden forlovelse. Druk var mindre udbredt end førhen, spil nærmest ukendt, men trangen til adspredelser fandt bestandig ny udveje.

Sociale tilstande: særdeles brogede. Bøndernes velstand var vel nok i nogen grad stigende, med mejerierne som dynamo. Til gengæld havde så mangelen på tjenestefolk pålagt standen ny byrder. Teglindustrien havde det hårdt, på den ene side presset af høje kulpriser og lønninger, på den anden af en ofte træg afsætning. Helt igennem glædeligt var det, at industriens talrige arbejdere havde fået meget bedre kår (1901). Alligevel led mange familier med letsind i økonomien nød om vinteren – trods de gode sommerfortjenester. I øvrigt var tilstandene ikke ugunstige: bondestandens velstand måtte nok endnu betragtes som opadgående (men mange gårde var hårdt belastet af gæld), og hovedindustrien syntes at være i fremgang efter en række sløje år. Arbejds- og tjenestefolks lønninger var gået stærkt i vejret, så socialdemokratisk agitation havde ikke været ledsaget af held.

Good-Templar havde endelig fået sig etableret i sognet med 5 loger, der ikke virkede kirkeligt befordrende, men tiltrak arbejderstanden: der ydedes nemlig 500 M ved dødsfald. Mange tog imidlertid anstød af bevægelsens udenlandske særpræg (1903).

Som en illustration af de sociale tilstandes variabilitet nævner Reuter, at 5 af 9 landsbyer var egentlige bondesamfund og tillige de mest kirkelige. I de 3 industricentrer Egernsund, Skodsbøl og Iller fandtes foruden bønder et antal teglværksejere og en talrig skare arbejdere knyttet til værkerne, men med mere eller mindre »nomadiserende« vaner. I Broager by – ca 1000 indbyggere – var der kun 4 bønder, men talrige småbrugere, mange håndværkere og arbejdere samt nogle fiskere. Hertil var på det seneste kommet *en egentlig fabrik.* Denne befolkningssammensætning var i det hele ikke gunstig for det kirkelige liv (1905).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, La Åbenrå).

I Haderslev bispearkiv findes en kortfattet levnedsskildring – skrevet af en datter – af Reuters efterfølger *Andreas Nissen* (1906-31). Han studerede ved universiteterne i Leipzig, Erlangen og Kiel, hvorfra han blev kandidat. Hans tid i Agerskov (1894-1906) stod for ham som hans karrieres bedste tid. Her opstod nemlig vækkelse, missionshus blev bygget, og mange søgte hans forkyndelse. Derimod forekom gerningen i Broager ham ofte brydsom, men han arbejdede trofast, ikke mindst blandt gamle og syge.

1909 opførtes kapellet (kirken) i Egernsund, mens Broager kirke restaureredes 1923-25.

Nissen hørte hjemme i Nordslesvigsk IM, men sluttede sig ved bruddet 1912 til »Det gamle Budskab«, hvilket måske giver et fingerpeg om hans nationale indstilling, i hvert fald før 1. Verdenskrig.

(Had bispearkiv, biografi ved Margarethe Nissen)

I artiklen om Agerskov er Nissens forkyndelse blevet betegnet som original, kraftfuld, af vækkelsestypen, solidt teologisk underbygget, efter sigende vanskelig for tilhørerne at følge, men med stærk virkning i sognet.

Den, der som undertegnede har læst nogle af hans prædikener, vil næppe kunne tiltræde ovst. De er typisk tematiske, skriftstedsgennemsyrede i usædvanlig grad, germanismer, især i syntaksen, skinner ret hyppigt igennem, men forkyndelsens præg er luthersk, som man forstod begrebet dengang, ikke specielt »vækkende« i klassisk forstand (f eks ikke drivende på tilhørernes

angst for evig straf). Modsætningen lov-evangelium trækkes undertiden skarpt op. Men de er ganske jævne udlægninger af Skriften, absolut ikke fagteologiske. Bortset fra germanismerne, som hans sønderjyske tilhørere jo var fuldt fortrolige med, kan man ikke forestille sig, at de skulle have været vanskelige at følge. Om deres virkning er det naturligvis vanskeligt for en *læser* at dømme. (H P).

I provstearkivet er der 4 beretninger fra Nissen, 2 fra tiden før 1914, 2 fra krigstiden. De behandles gruppevis for sig.

Indbyggertal 1907 5081, 1912 og 17 5080.

Altergangsfrekvens hhv 12.5, 11.4 og 12.6.

Deltagelse i kirkelige valg hhv 11.5, 7.9 og 3.8%.

Gudstjenesteordningen var i 1907 uforandret fra Reuters tid in den einfachsten Formen ohne liturgische Ausstattung. I 1909 var den anbefalede liturgi (2. Gesamtsynode) indført i både dansk og tysk gudstjeneste.

Der var særtjenester i Egernsund 1. søndag i hver måned, Fastetjenester som sædvanlig, Børnegudstjenester hver 3. søndag i måneden (1907). I 1909 var de morgenlige fastetjenester blevet suppleret med 2 aftentjenester.

Gudstjenestebesøget lod (1907) meget tilbage at ønske, 1909 formodedes det at være blevet noget bedre, dog hyppigt særdeles ungenügend. Fastetjenesterne om morgenen søgtes kun af ca 10 voksne.

Menighedsliv. Bibeltimer var påbegyndt i Broager, Skodsbøl og Egernsund (1907) og fortsattes (1909) i de to sidstnævnte byer, mens de var blevet erstattet med samtalemøder i Broager.

Ydre mission var kun lidt kendt i mghen og fandt ringe understøttelse. I de senere år var der afholdt missionsfester og -gudstjenester med indsamlinger til Breklum og 1 gang til Christiansfeld. Gaver indkom fra en ganske lille kreds til Breklum og Nordslesvigsk Missionsforening. Landesverein f i Mission modtog nogle gaver udover de faste kollekter, og forstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft, men ellers var de specifikt tyske kirkelige foreninger upåagtede.

Under sps ledelse havde en missionær fra Nordslesvigsk IM holdt forsamlinger i Broager, mens denne forenings kolportører og provstikolportøren udbredte kristelige skrifter.

På det kirkelige livs overdrev havde Bornholmerne været virksomme med rejseprædikanter, og Gemeinschaftsverein plejede hvert år at holde en forsamling i Egernsund og Skelde.

Broager sygeplejeforening havde ansat sygeplejerske nr 2, men det var mislykkedes at starte en diakonissestation i sognet (1909).

Søndagsfred. Hverdagsarbejdet hvilede efter skik, undtagelser sås ikke særlig hyppigt (1907).

Sektvæsen. Der var et ukendt antal baptister og darbyister, og propaganda var ikke bemærket (1907). I den flg beretning opgjordes antallet af darbyister til ca 30, børn medregnet, fordelt i Egernsund, Broager og Iller. De holdt flittigt forsamlinger og søgte at vinde proselytter. Nogle familier holdt sig mere eller mindre til den grundtvigske frimgh i Stenderup.

Sædelige tilstande. Overtrædelser af 6. bud havde ikke sjældent været at beklage, men vist ikke hyppigere end andetsteds (1907).

Sociale tilstande. Den store teglindustri avlede megen nød, specielt umådeholden druk på lørdag aftener (1907), men tilstandene var ellers temmelig fredelige. Teglindustri og fiskeri havde i de senere år kun givet ringe afkast.

I Broager og Egernsund havde der i længere tid bestået Good-Templarloger (1909).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, 1383, La Åbenrå)

Beretningen fra 1915 er lang og detailleret, mens den fra 1917 – som de to fra førkrigstiden – er holdt i lapidarstil.

Gudstjenesteordning. Der holdtes prædiken 2 steder, i kirken i Broager og i kapellet i Egernsund. I hovedkirken var der 15 tyske højmesser (sidste søndag i måneden + 3 andenhelligdage) og tyske særtjenester nytårsdag og langfredag + andensøndagene i måneden. Danske særtjenester holdtes sidstesøndagene i måneden og på 3 andenhelligdage. I Egernsund var der 20 tyske eftermiddagstjenester, ellers var sproget her dansk. Der var intet kirkekor, men man påtænkte at danne et. Mghen deltog godt i salmesang og liturgi – denne sidste blev afsunget stående. Der var regelmæssige fastetjenester i begge kirker om aftenen, desuden katekisationer om formiddagen. Sådanne afholdtes også med større børn hver 3. søndag fmd (1915).

1917 meldes der om 90 Gudstjenester pr år i Broager, i Egernsund var der 60. Mghens deltagelse i den liturgiske sang var levende (rege).

Gudstjenestebesøget havde i årene forud for krigen været ringe, men var ved krigsudbruddet taget ikke ubetydeligt til og havde derefter undertiden været temmelig godt. Ved aftentjenesterne i fasten havde besøget i begge kirker været tilfredsstillende (1915). Efter 1917-beretningen var besøget i Broager gnsn 120 ved danske højmesser, ved tyske 60. I Egernsund var de tilsvarende tal 40 og 36. Ved de månedlige børnegudstjenester kom der ca 70.

Menighedsliv. Det var utvivlsomt, at krigen havde haft indflydelse på kirkelivet, om end de forventninger, man til en tid kunne nære, var forblevet uopfyldt (1915), idet den ved begivenhederne fremkaldte tiltagende længsel (Verlangen) efter Guds ord ikke var blevet fulgt af vækkelse (1917).

I vinteren 1914/15 var der regelmæssige, for det meste godt besøgte *bibeltimer* i skolerne i Skelde og Iller (tillige forud for krigen godt besøgte sådanne i Egernsund) samt hver 14. dag *samtalemøder* (ca 20 personer) i prg (1915). Denne virksomhed udvidedes under krigens videre forløb, idet bibeltimerne i Egernsund genoptoges (1917).

Om sommeren holdtes *missionsgudstjeneste* i kirken, prghaven eller i en skov, om vinteren derudover 2 gange i kirken. De var næsten altid godt besøgt. I vinteren 14/15 var der *missionsuge* i kirken (1915), men den flg beretning nævner ikke noget om denne virksomheds fortsættelse.

Der var nogen interesse for *Breklum*, og der holdtes en årlig fest for denne missionsanstalt, ligesom en *syforening* arbejdede for den. De øvrige (tyske) kirkelige organisationer formåede stadig ikke at trænge igennem, heller ikke Landesverein f i Mission. »Det gamle Budskab« havde kun få direkte tilhængere, så Nissen fik ikke lokalt følgeskab efter bruddet med Nordslesvigsk IM.

Fra 1/4 1914 udsendtes et *mghsblad* på dansk i 700 ekspl, på tysk i 400 (1915).

Søndagsfreden iagttoges ikke altid – småfolk arbejdede selv i kirketiden. Det var sps fornemmelse, at man slet ikke var sig det utilbørlige heri bevidst. Undre sig herover kunne man ikke, når man så, at vide kredse i folket var på det nærmeste fremmedgjort for kirken og Guds riges arbejde. Dog fandt han trøst i, at »der findes ... en hel række mennesker, der vil være kristne for alvor, og som med glæde deltager i de forskellige foranstaltninger til Guds riges fremme« – men større åndelige bevægelser var det ikke blevet til (1915).

Sædelige tilstande. Skønt mghens hele livsførelse havde forbedret sig fra forhen, lod sædeligheden mangt tilbage at ønske. Forlystelsessygen var taget af, og man ville vide, at det også stod bedre til med druk. Både *Good-Templar* (med en loge i hver af byerne Broager og Egernsund) og *Nordslesvigsk Afholdsforening* havde ydet en god indsats, og hertil kom tidernes alvor. Men denne havde aldeles ikke fået bugt med die Unzucht. Uægte fødsler var ret hyppige – og så brudene! Det sørgelige var, at alt dette var folkeligt accepteret.

Der var næppe nogen tilbagegang i fødselstallet (1915), men det var der til gengæld i 1917 (1914 149, 1915 93, 1916 72 fødsler, og i 1917 var tallet af døbte 49). Samtidig tiltog antallet af uægte fødsler.

På teglværkerne blev der drukket temmelig megen brændevin, men bortset fra enkelttilfælde kunne man ellers ikke klage over druk (1917).

Sektvæsen. Der fandtes *baptister* i Broager, Iller og Egernsund, men kun i ringe tal, og i Skelde havde nogle få kvinder sluttet sig til *adventismen.* Så vidt sp kunne se, var den sekteriske indflydelse ringe, skønt der blev drevet ikke så lidt propaganda.

Noget anderledes stillede det sig med den *grundtvigske frimghsbevægelse,* der utvivlsomt havde vundet terræn. Skønt ingen familier var udtrådt af Landeskirche, holdt dog nogle sig helt til de grundtvigske, også m h t embedshandlinger. Således havde der *Freigemeindeprediger* i 1914 døbt 4 børn, konfirmeret 2 og foretaget 3 begravelser. Andre tog kun del i gudstjenesterne i Stenderup og lod dåb, etc, udføre af sp. Om krigen havde bragt ændringer i disse forhold, kunne ikke overses. Nissen havde erfaret, at besøget i frimghen kun var ringe fra Broager i krigens første måneder, men det var atter tiltaget i vinterens løb.

Den flg beretning angiver, at der var 35 *baptister* af forskellig observans i Broager, Egernsund (hvor der var nogen propaganda) og Iller, mens der var 6 *adventister* i Skelde. *Frimghen* i Stenderup søgtes af 40-50.

Det kan noteres, at der blandt Jørgen Eriksens papirer intet findes om mødevirksomhed på Broagerland.

De sociale tilstande bedømtes som nogenlunde sunde. Der var fremdeles en ret stor arbejderbefolkning, som for det meste havde et godt udkomme. Der var følgelig *ingen sociale spændinger* (1915).

Bolignød var ukendt, men akkordarbejdet på teglværkerne var ikke gunstigt for det kirkelige liv (ej heller for det sædelige).

Gamle folk, der ingen krigsunderstøttelse fik, led værst under dyrtiden, men også småhåndværkere, hvis virksomhed lå stille som følge af indkaldelse, havde følelige tab. Til afhjælpning af krigsnøden havde sparekassen bevilget større summer til enkeltpersoner, og i landdistrikterne fordelte gårdejerne byggryn eller -grød til trængende.

Af andre hjælpeforanstaltninger nævnes store pengegaver fra Danmark til de faldnes familier (hidtil 78 + 10 savnede), kirkekollekter hver måned i 1914 til nødstedte og endelig fra forstanderskabet en bevilling på 100 M til krigsinvalider (1917).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, 1385, La Åbenrå)

Lærer *Axel Henningsen* (Broager 1911-19) skriver i sine erindringer, at den tyske forening fik en stærk stilling i Broager i tiden op mod den 1. verdenskrig. Den sørgede for afholdelse af fester på tyske mindedage og kongers og kejseres fødselsdage, for anskaffelse af faner og for foredrag om tysk kultur, og så godt som hele overklassen sluttede sig til den. Det er den tysksindede Henningsen meget om at gøre at fremhæve, at en forsonlig ånd prægede begge nationaliteter (men han mener dog, at det for embedsmænd og andre afhængige kunne få ubehagelige følger at falde i unåde hos de ledende inden for foreningen) (s 209).

Da Broager Spare- og Lånekasse havde bestået i 20 år 1865, sagde kassens stifter møller C H Clausen i sin tale bl a, at dens voksende kapital »virkelig er en sand Naadegave af den gode Gud, der har lagt sin Velsignelse til Direktionens Arbejde, og ingen vil vel i denne Henseende vise sig saa snæverhjertet at gjøre Tiltale paa noget af den saaledes oprundne Kapital, men med glad Hjerte stemme for, at en passende Deel af Kassens Overskud aarligt anvendes for at fremme vore Medmenneskers sande Velfærd ...« (August Korse: Broager Spare- og Laanekasse 1845-1945, s 46). Senere direktører kunne nok anlægge deres koldsindige betragtninger over for klassens overskud (samme skrift, s 60), men som titelbladet i sparekassebøgerne blev ved med at blive trykt med skriftsteder fra Paulus og visdomsbøgerne (til 1885), således fortsatte også sparekassen med at forsøge at leve op til et socialt ansvar, og indtil genforeningen brugtes hvert år 1/3 af overskuddet til almennyttige formål.

En af de største enkelte summer gik til et nyt orgel til kirken (i 80erne) og nogle af de små f eks til symaskiner til ulykkeligt stillede mødre, gifte eller ugifte. Kassen gav både til den danske og til den tyske privatskole, og for at modarbejde det omsiggribende drikkeri støttede man de forskellige afholdsloger – på et tidspunkt 6 på Broagerland (der var lige så mange kroer). At tage stilling til de mange ansøgninger blev snart for besværligt for bestyrelsen, og man valgte da at lade de såkaldte dameforeninger fordele en rådighedssum hvert år (fra 1877, i fastere rammer fra 85).

Tiden efter 1920

Andreas Nissen fortsatte til 1931 og efterfulgtes som sp af *Harald Rohleder* (1931-57). Sognepræsterne var knyttet til Vestre distrikt, omfattende ½ af Broager by, Egernsund og Skodsbøl skoledistrikt, i alt ⅓ af Broagerland. Det resterende kaldtes Østre distrikt og blev varetaget af diakonen, efter 1900 betegnet kompastor, efter 1920 andenpræst. Som sådan virkede *J P K Skjoldborg* 1921-32. I 1932 blev de to distrikter selvstændige sogne, som dog var fælles om Broager kirke. Skjoldborg fortsatte som sp i Østre sogn til 1941, efterfulgt af *J Kyster* (1941-58). Ved en ny deling 1959 udskiltes Egernsund (se afsnittet herom), mens det øvrige Broagerland samledes som Broager sogn med *S T Vestergaard* som præst (1960-).

Mange strømninger har gjort sig gældende i denne periode. Der har stadig været en lille IM-kreds, der har været afdelinger af KFUK spejdere, FDF, blå og gule spejdere og en del grundtvigianere. DdU har samlet mange medlemmer – i konkurrence med en livskraftig tysk ungdoms-

forening, som samles i Landheim Schelde. I 1959 nåede DdU op på 600 medlemmer og stod for næsten alt kulturelt arbejde på Broagerland. I hele perioden er der blevet holdt bibelkredse, YM-kredse og menighedsmøder i Broager og Egernsund og rundt i landsbyerne. Indtil 1970 skiftedes de to præster til at holde gudstjenester i de to kirker og i Skelde skole. En tysk frimenighed fandtes 1935-45 (se s 84). I Egernsund har både baptister, adventister og Jehovas vidner fået fodfæste. I almindelighed er der velvilje, men ikke stor interesse for kirken, medens den nationale interesse har været stor. Pastor Vestergaard har haft besøg til gudstjenesten af talrige turister. Der er nu feriekoloni og mange tyske og danske sommerhuse. Et interessant, men særdeles krævende sogn slutter S T V, og både han og hans forgængere har følt de store klassemodsætninger (indtil halvdelen af befolkningen arbejdere) som en vanskelighed.

I et hus kaldet »Hytten« ved Dynt strand boede i mange år den socialdemokratiske folketingsmand *I P Nielsen* (1873-1952), som efter genforeningen af Stauning blev bedt om at tage til Sønderjylland og prøve at få samling på partifællerne der. »I P« var i sin modne alder ingen doktrinær socialist. Det faldt ham lige naturligt at hejse Dannebrog som at slutte venskab med kronprinsesse Ingrid – under arbejdet med »Sønderjysk Hjælpefond« – og med sognepræsten, hos hvem hans cykel stod opstaldet, når han var på rejser. Provst Rohleder skrev i I P Mindebogen om vennen. Som bogens andre bidragydere fremhæver han først og fremmest I Ps næsten legendariske hjælpsomhed. Om I Ps stilling til kirken, skriver Rohleder: »Den borgerliggjorte kirke, som havde sat sig til rette i gode kår og magelighed, og for hvem den største fristelse var at ville herske, var I P Nielsen en absolut fjende af, men ikke af den tjenende kirke, som ville nå ud til alle de små hjem og hjælpe dem til at leve et menneskeværdigt liv. Der kunne falde meget skarpe og bitre ord mod kirken og præsterne, og I P sagde altid sin mening til folk, uden persons anseelse. Men en Kristi discipel ville han i al beskedenhed være. Der blev meget sjældent talt om dette ...« (Tormod Jørgensen: Folketingsmand og J P Nielsen og Sønderjylland, s 43; I P Minde-Bogen, s 78 ff).

Broager sogn blev ret tidligt berørt af modstandskampen under den tyske besættelse 1940-45. Allerede 1942 blev en mand fra Broager arresteret for at have uddelt »kommunistisk propagandamateriale«. Ved krigens slutning var et kompagni »Broagerland« organiseret i 18 grupper fra Nybøl, Skodsbøl, Skelde og Egernsund (Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, s 42 og 293 f m foto s 294).

Skolen

Fra gammel tid har der været skole i fire af byerne i det vidtstrakte sogn. I Broager kender vi lærere tilbage fra 1764, i Egernsund fra 1751 og i Skelde og Iller fra 1772 og 80. I 1904 blev der oprettet skole i Dynt, og i 1912 gik nogle elever fra Skelde skole til den nye Gammelgab skole. *Axel Chr Henningsen*, lærer i Broager 1911-19, har i sine erindringer: Aus einem Leben in zwei Kulturen (Grenzfriedenheft 4, s 163-235) fremhævet, både at han ved ansættelsen måtte gøre rede for sit afgjorte tyske sindelag, men også, at han blev modtaget og fortsat behandlet med stor venlighed af de danske forældre, ligesom han også blev opfordret til at blive i sognet efter genforeningen. Da han fik embedet som førstelærer ved den 6-klassede skole i Broager i 1911, lød opgaven bl a på at forsøge at samordne de mange skoler, hvor der sad, til dels ældre, danske eller tyske lærere, som rådede hver på sin måde. Om hans eget samarbejde med lærerne i Broager hedder det: »Wir liessen die Tagespolitik nicht in der Schule herein, und einer achtete die politische Gesinnung des anderen« (A H: Aus einem Leben ..., s 210).

Den fuldstændige samarbejdning af skolerne er først sket i vore dage, da Broager har fuldt udbygget centralskole siden 1971, i 1978 med 800 elever i 41 klasser og 45 lærere (Skoleinspektør *Adser Leick*), hvortil Skelde forskole med 50 elever i 1.-3. kl og børnehaveklasse slutter sig. I Egernsund har børnene fra samme år kunnet gå til og med 7. kl. Skodsbøl, Iller, Gammelgab og Dynt skoler er nu alle nedlagt.

Fra 1931 omtales en tysk privatskole i Broager, i 1943 havde den realafdeling, efter krigen nævnes den ikke mere (KH 1931-47). I 1945 havde Egernsund en tysk afdeling af kommuneskolen med en enelærer, fra 1946 ff omtales den ikke. Broager havde privat realskole i 1945, først med alm forberedelseseksamen, fra 1946 med realeksamen; den blev nedlagt 1949. Fra 1951 blev kommuneskolen centralskole. I 1949, da Den danske Skolehåndbog begynder at registrere tyske mindretalsskoler, er der igen tysk skole i Broager. Den havde i 1973, året før den blev nedlagt, 6 klasser.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 2 gr. 2 C. 3 (4) s; 1934 5 borgerlige, 1 ty, 4 s; 1945 2 IM, 2 gr, 6 s; 1953 2 IM (de 2 sp), 2 up, 6 s; 1965 5 borgerlige, 4 s.

Folketal 1860 4039, 1910 4047, 1921 3634, 1960 5135 (Broager sogn alene fra 1959) 1970 3998 (Stat tabelv 1975, II Danmarks administrative inddeling), 1976 4131 (Stat tabelv 1978, VIII, registerfolketallet).

Antal altergæster 1922 400, 1934 300 + 100, 1966 600 (Broager). Mellem 1934 og 66 er antallet ikke oplyst.

Af kirkesamfund uden for folkekirken har der været baptister, adventister og Jehovas vidner (særlig i Egernsund).

Kirkebygningen

Den højtliggende, anselige kirke, viet til Jomfru Maria, er helt af tegl. Til det romanske kor og skib med apsis er bygget et noget yngre bredt vesttårn, et gotisk sakristi ved korets n side og to gotiske korsarmskapeller ved skibets ø fag. Alle dele er hvidkalkede, kor og skibe er tækket med skifer, apsis m blytag. Over sine fire stokværk bærer tårnet seks gotiske, blændingsdelte gavle og to uens høje ottesidede tømmerspir (brugt af preusserne i 1864 som udkigspost over mod Dybbøl). Der findes et sagn, analogt med det om Fjenneslev kirke på Sjælland, om, at tårnene skulle være den første meddelelse til en junker Viggo om, at hans hustru havde født ham to sønner, mens han havde været på korstog. (J Raben: Broagerland, s 13 og m billede af udkigsposten s 16). På hver side af korbuen findes 2 nicher, oprindeligt med sidealtre, det ene et Mariaalter, det andet for St Jørgen. På nordsiden ser man udefra et nu tilmuret vindue, herigennem talte præsten til de spedalske udenfor og rakte dem nadveren.

I 1923 opdagedes kalkmalerier fra forskellige perio-

der fra o 1250 til 1580erne. Billedrækken i n kapellet over St Jørgens martyrium gør det sandsynligt, at den store og velformede figur af den beredne St Jørgen med dragen, som for tiden står i tårnrummet, oprindelig har hørt hjemme her. Der er nyere muret alterbord m akantus-barok altertavle skåret 1717. I det ovale storfelt blev et samtidigt maleri af Kristus på korset genfremdraget i 1927. Der er romansk granitfont med messingdåbsfad og kroneformet fontelåg og renæssancepræ dikestol fra 1591.

På kirkegården er et tømret klokkehus, det største i riget, opført i 1650; klokkerne findes siden 1904 i det murede tårn. Der er dansk og tysk krigergrav fra treårskrigen, og fra 64 flere rækker af danske og tyske krigergrave. I 1922 anlagdes en mindehøj i form af en oldtidshøj for 190 sogneboere faldne i 1. verdenskrig.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907, Broager I 8774 RM, Broager II 4963 RM, 1922, I 1. kl, II 2. kl, 1958 I og II 12. kl, 1969 L R 16/31.

14. 1850-56 **Jørgen Stephensen,** se 12.

15. 1857-64 **Kristen Karstensen,** 28/5 57 provst Sønderborg provsti – cst provst Åbenrå provsti, se sp Gelsted-Rørup.

1864, 2/4-1/8 **Bertel Petersen Godt,** 9/4 64 tillige provst Sønderborg og Åbenrå provsti, se s 42 ff og 542.

16. 1864-83 **Andreas Hansen,** f Årslev 11/3 1806. Forældre: Bonden Hans Jessen, Årslev, og Mette Cathrine Jacobsen. Dim Flensborg 28, imm Kiel 30/10 s å, c Gottorp 32 (2. kar), g Bedsted 8/11 37 Ane Kirstine Ratenburg, f Bedsted 30/4 09. Forældre: Sognefoged Bedsted Broder R og Anna Nissen. 22/8 37 sp Hjerpsted, 15/3 44 sp Bov, afsat som oprører 15/4 50. Privatiserede derefter i Torp, 22/2 64 cst sp Sdr Brarup-Løjt, 28/5 64 sp Broager, d sst 1/2 83.

17. 1883-1905 **Ludwig Andreas Reuter,** f Kbh 25/8 1836. Forældre: Hoforgelbygger Andreas Peter Wilhed R og Louise Amalie Diercks. Dim Lübeck, imm Erlangen 55, imm Kiel 26/10 57, c Flensborg 22/6 61 (l), g Broager 17/2 65 Anna Margrethe Dithmer, f Rennberg 18/5 39, d Gråsten 25/2 1914. Forældre: Teglværksforvalter Rennberg Lorenz Andreas Dithmer og Brigitte Brorson. 16/6 64 diakon Broager, 26/10 83 sp sst, 10/8 86 provst Sønderborg provsti, afsk provst marts 02, d Broager 12/9 05.

Svigerfader til præst Åbenrå tyske menighed H P M Bade og sp Thumby-S C W Brodersen.

18. 1906-31 **Andreas Nissen,** f Åbenrå 16/3 1861. Forældre: Skibskaptajn Åbenrå Andreas N og Margrethe Dorothea Petersen. Dim Flensborg, c Kiel 86 (2. kar m r A), g Åbenrå 29/4 88 Mette Margrethe Decker, f Åbenrå 11/2 64, d Nybølnor 12/7 1934. Forældre: Skibskaptajn Åbenrå Christopher D og Clara Wilhelmine Poulsen. 30/10 87 adj min Hørup, 17/11 91 sp Mjolden, 13/11 94 sp Agerskov, 19/10 06 sp Broager, bekræftet 20/8 20, afsk 13/8 31, d Nybøl 4/9 39. Medstifter af Det gamle Budskabs IM.

13/1 32 blev Broager østre sogn skilt ud fra Broager vestre sogn, hvis præsterække fortsætter her.

19. 1932-57 **Harald Rohleder,** f Kregme 13/12 1887. Forældre: Lærer Kregme Søren Olsen og Augusta R. Dim Frederiksborg 1907, c 1913 (1), g Græsted 5/5 20 Elisabeth Stricker, f sst 15/9 99. Forældre: Sp Græsted Peter Adolph S og Johanne Elisabeth Petersen. 13 hjælpesekretær Kbhs kirkefond, okt 14 ordineret medhjælper Vonsild-Dalby, 16/12 18 sp Mårum, 13/1 32 sp Broager vestre sogn, 29/5 42 provst Sønderborg provsti, afsk 21/12 57. Svigerfader til kkp Ordrup Knud Geelmuyden Rasmussen-Sand.

17/10 1958 **Thomas Erik Andersen,** hjpr Broager vestre sogn, se sp Egernsund.

Fra 1959 kaldes det tidligere Broager vestre sogn Egernsund sogn (se dette).

Den yngre række af diakoner etc

Diakoner

20. 1852-64 **Julius Carl Gerhard Schleppegrell,** f Slagelse 17/11 1811. Forældre: Major Slagelse Carl Ludwig von S og Juliane Frederikke Rodtwith. Dim Slagelse 32, c 14/1 42 (h), g 7/8 34 Ida Jensine Sophie Louise Siemsen, f Sorø 23/9 14, d Christianshavn 28/10 52. Forældre: Landinspektør Sorø Jens S og Louise Høeg. 45 huslærer, 47 lærer Slagelse borgerskole. Frivillig i treårskrigen, 1/9 48 sekondløjtnant, krigsreserven, 19/8 49 premierløjtnant, 16/6 50 sp Vågø, 18/8 s å betragtet som ikke kaldet, atter i hæren, fratrådte 6/1 51 som kaptajn, 1/11 52 diakon Broager, afs af prøjserne 28/4 64, afsk 28/10 64, i 60erne lærer Kbh kommuneskoler, 22/9 69 M F Nykøbing F, d Kbh 24/7 72.

21. 1864-83 **Ludwig Andreas Reuter,** se sp Broager.

22. 1884-88 **Hans Christian Thiessen,** se sp Nybøl.

23. 1888-.. **Ernst Friedrich Schumacher,** se kompastor Broager.

Kompastorer

1. 19..-1913 **Ernst Friedrich Schumacher,** f Slesvig 5/6 1844. Fader: Konrektor Flensborg Carl Theodor S. Dim Flensborg, c 72, g Louise Laura Gustave Struwe, f Erfurt 6/4 52, d Sønderborg 3/2 1913. 26/5 72 adj min Preetz, 16/11 73 sp St Annen, 16/2 79 sp Hohenstein, 20/6 88 diakon Broager, 19.. kompastor sst, afsk 1/10 13, d Flensborg 8/11 28.

2. 1913-20 **Bertel Nikolai Paulsen,** f Rinkenæs 5/12 1872. Forældre: Gdr Rinkenæs Hans P og Ingeborg Christine Thayssen. Dim Rendsburg, c 1902, g Anna Marie Schølermann, d Hütten 35. 02 adj min Rømø, 16/8 s å sp sst, 24/2 06 sp Kværs, 13/12 13 kompastor Broager, 20/8 20 bekr sst, 14/11 20 sp Hütten, d Flensborg april 38.

2. præst Broager, oprettet 1920, nedlagt 32.

1. 1921-32 **Jens Peter Kristensen Skjoldborg,** se sp Broager østre sogn.

Sognepræst Broager østre sogn, oprettet 1932.

1. 1932-41 **Jens Peter Kristensen Skjoldborg,** f Skjoldborg 11/4 1875. Forældre: Gdr Skjoldborg Anders K og Maren Kirstine Andersen. Dim Ordrup 98, c 20/6 05 (h), g 1) Kbh Frederiks k 28/7 06 Agnes Cathrine Andrea Jørgensen, f Hobro 29/11 82, d Sønderborg 22/9 32. Forældre: Manufakturhandler Hobro Frederik Rottbøl J og Louise Petersen. G 2) Sønderup, Sjælland 30/3 35 Rosalia Madsen, f Bøvling 3/11 91. Forældre: Murerm Bøvling Anders Martinus M og Ane Pilegaard Jensen. 05 lærer Herning, 09 lærer Brønderslev, senere realskolebestyrer sst, 29/2 16 sp Hee-No, 4/7 21 2. pr Broager, 13/1 32 sp Broager østre sogn, afsk 6/5 41.

2. 1941-58 **Johannes Kyster,** f Haderslev 4/8 1911. Forældre: Repræsentant Had Hans Ludolf K og Petra Theodora Raben. Dim Had 30, c 6/6 35 (h), g Fredericia Michaelis k 6/8 38 Edith Nielsen, f Fredericia 20/10 12. Forældre: Postpakmester Fredericia Th Andkjær N og Anna Hansen. Huslærer, 36 sekretær Flensborg danske K F U M, august 41 sekretær D K U, Flensborg, 23/9 41 sp Broager østre sogn, 1/12 58 sp Erritsø, afsk 71.

1958-60 Embedet ubesat.

3. 1960- **Svend Thormann Vestergaard,** f Træden 7/6 1916. Forældre: Førstelærer Thorman Viggo Emil Pedersen og Mette Marie V. Dim Sorø 35, c 43 (h), g Århus 6/6 49 Meta Marie Laursen, f Århus 4/6 16, d 28/11 70. Forældre: Tømrer DSB Karl Albert L og

Maren Pedersen. 20/10 43 hjpr Christians k Århus, 18/4 47 kkp sst, 8/6 60 sp Broager.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923-75; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske kirke (NK) II 1948; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske skolehåndbog 1945-78; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark VII; 1977 (APT VII); Carsten Petersen: Slesvigske præster (CP), 1938; J Raben: Broagerland. Fra Als og Sundeved IX 1934; August Korse: Forsøg på og bidrag til Broagerlands historie 1-5 1945-51; Samme: Broager Spare- og lånekasse 1845-1945; Chr C Lorenzen: Gamle og nye Minder fra Sundeved 1859; Axel Henningsen: Aus einem Leben in zwei Kulturen. Grenzfriedenshft 4, 1958; Heimatblätter für die Stadt Sonderburg 1924; H P Hanssen, Nørremølle: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. Sdj årb 1897; G Himmelstrup: Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen. Sdj årb 1923-24; Jens Holdt: Et udsnit af nordslesvigsk kirkeliv. Sdj årb 1931; F S Grove Stephensen: Peter Fabricius, sognepræst i Broager. Sdj månedsskr 1966; Per Jensen: Befolkningsudviklingen i Sønderjylland efter 1860 med særligt henblik på Broager sogn. Sdj månedsskr 1966; Valdemar Ammundsen: Det aandelige liv. Sønderjyllands Historie, bd V, 1933.

Utrykte kilder: Carsten Petersens samlinger, La Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Paul Nedergaards samlinger. Generalsuperintendentens arkiv 1855-62 (Abt 18, nr 41, 43 og 44), La Åbenrå. Asger Nyholms notater af B Godts visitatsberetninger. Sønderborg provstearkiv, La Åbenrå.

EGERNSUND

Af I B

Sognet er skilt ud fra Broager sogn i 1959, dog var indtil 1970 sp-embedet kædet sammen med et embede som rkp i Broager. Mod ø grænser det nye sogn mod Broager sogn, som det terrænmæssigt, geologisk og historisk er behandlet sammen med.

Byen Egernsund m kirke (1909), kirkegård, anlagt 1962, præstebolig, opført 1960, baptisternes hus (tidl tysk privatskole overtaget 1949), skole, børnehave, hotel Egernsund, hotel Færgegården, flere små motorskibsrederier, 5 teglværker, havnen tilhører et interessentskab af teglværksejere.

Bebyggelser: Rendbjerg m lejrskole for sydslesvigske børn, Esbjerg kommunes skolehjem og feriekoloni, Lågemade m fyr, Skodsbøl mark, Skovgade, hvilehjemmet »Brunsnæs«.

Efter delingen er 4/5 af befolkningen arbejdere.

Skolen

Fra 1971 har skolen haft 1.-7. kl, fra 1974 tillige børnehaveklasse.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1962 3 up, 3 s, 1 SF; 1965 4 up, 3 s.

Folketal 1960 1230, 1970 1408 (Stat tabelv 1975, II Danmarks administrative inddeling), 1976 1637 (Stat tabelv 1978 VIII, registerfolketallet).

Antal altergæster 1962 200, 1966 200.

Der er menighedsmøder i præstegården, lille søndagsskole og DdU. Enkelte hører til tysk frimenighed. Af kirkesamfund uden for folkekirken er der baptister og adventister. Jehovas vidner har tilhængere i sognet.

Kirkebygningen

Opr kapel, sognekirke siden 1959, ligger på en skrænt ved Flensborg fjord, omgivet af en hesteskoformet sydvendt kirkegård. Den ret korte bygning m høj rejsning er opført 1907-09 i nygotisk stil. Det indre står med farverne okseblod, blå og grå. Det samtidige træskårne inventar er udført af tyrolske snedkere. Muret døbefont m dåbsfad af bronze. Kirkeskib, femmasteren »København«.

Præsterækken

1. 1959-65 **Thomas Erik Hee Andersen,** f Herlufsholm 30/1 1928. Forældre: Stiftsprovst Maribo Knud H A og Asta Johanne Mikkelsen. Dim Herlufsholm 46, c 52 (1), g Nakskov 12/7 52 Marie Louise Jørgensen, f Nakskov 13/7 27. Forældre: Proprietær Christian Carl J og Fritze Caja Elisabeth Hertz. 9/12 53 kkp St Jørgens k og Sørup, Svendborg, 17/10 58 hjpr Broager vestre sogn, 10/9 59 sp Egernsund, rkp Broager, 5/8 65 sp Vordingborg.

Har oversat bøger af Thielicke og Will James.

2. 1965-79 **Niels Kristian Hansen,** f 22/7 1911 Højbjerg pr Rødkjærsbro. Forældre: Gdr Hans Peter H og Anne Marie Kirstine Mogensen. Dim Rønde 34, c 42 (h), g Jels 2/1 45 Kristine Magdalene Bek, f Jels 24/4 19. Forældre: Bygmester Chresten B og Anna Margrethe Lund. 16/4 42 hjpr Kragelund og Funder, 30/11 44 sp Glyngøre og Sæby, 16/12 65 sp Egernsund, rkp Broager, fra dec 70 Egernsund alene, afsk 31/10 79.

3. 1980- **Gunnar Martin Nielsen,** f Vejle 16/6 1921. Forældre: Motorforhandler Jørgen Peter Andreas N og Ebba Minna Iversen. Journalist Vejle 39-43, Askov Højsk 40-43, sprogstuderende Kbh 43-45, journalist Vejle Amts Folkeblad 45-47, stud theol Westminster præstesem, England, 47-53. G Kolding 9/8 63 socialrådgiver Bitten Krog, f Tønder 31/3 31. Forældre: Amtsskatterådsfm Hans Christian K og Karen Frederikke Madsen. 53-63 kp St Knud Lavards k Kgs Lyngby, 63-64 lærer Ry højsk, 64-69 red Uddelerbladet Århus, 69-74 undervisningsrådg den nordi-

ske bistand til andelsbevægelsen Kenya, 75 suppl teol prøve, 1/9 76 sp Sottrup, 1/3 80 sp Egernsund.

Leder af brevskolen Katolsk Orientering 56-63, red af Katolsk Ugeblad og Katolsk Pressetjeneste 58-63, medarb Vatikanets Radio 59-62, medarb NCWS Press Service 59-63.

Udg: Anton Berntsen og hans jydske digtning, 1940; Vi blev katolikker, 1958; Sursum Corda, 1959; En sang på trapperne, 1960; Møde med store religioner, 1965; A Cooperator's Dictionary, 1973; Med romersk flip, 1974. Endvidere småskrifter og artikler i dagblade, ugeblade og tidsskrifter.

ULKEBØL

Af I B og H P

Topografi

Areal 3268 ha. Ulkebøl sogn grænser til Ketting og Hørup sogne og har kystgrænse til Hørup hav, Als sund og Augustenborg fjord. En dæmning over Augustenborg inderfjord forbinder sognet med byområdet og aflukker Lillehav mod fjorden.

Ulkebøl sogns nordlige del danner en fortsættelse af moræneſladen i det nordlige Sundeved. Kysten mod Augustenborg fjord er ganske lav, og man har nogle steder måttet beskytte det lavtliggende dyrkede land. Der er stor lighed mellem østkysten af Sundeved og strækningen Arnkiløre-Sønderborg. Man får det indtryk, at den ret dybe rende, hvori Als sund ligger, er skåret ud i et i øvrigt færdigt landskab. Landet mellem Sønderborg og Hørup sogn har en anden karakter, er noget højere, og sydkysten har svagt buede linier i form af klinter på indtil 15 m.

Over hele sognet er overfladen det fede, stenfattige ler. Den gamle landsbybebyggelse er en ca 6 km lang række af gårde og huse, antagelig opstået ved en sammenvoksning af de tre landsbyer, Vollerup, Ulkebøl, Kær. Den nyere ofte bymæssige bebyggelse følger en tværgående retning mod Sønderborgs og Danfoss' industrier.

Byer Ulkebøl med bydelen Spang, bymæssig bebyggelse, forstad til Sønderborg med kirke, prg, bibl, fh, restauration; Sundsmark bymæssig bebyggelse, forstad til Sønderborg, forlystelsesstedet Katrinelund; Vollerup med Als husholdningsskole, vandrerhjem og kro; Klinting; Kær. I omegnsbyerne til Sønderborg findes mange større erhvervsvirksomheder.

Bebyggelser Huholt, Stenholt, Langdel, Madeskov med KFUM og -Ks feriehytte, Bagmose, Ulkebøl Nørremark, Honninghul, Kær Vestermark med militært øvelsesterræn, Grikken, Kær Hestehave, Skovhuse, Ulkebølskov, Arnkil.

Gårde Rønhave tilhørende Statens Planteavlsudvalg, Bokegård, Veesbæk m afkomsprøvestation, Frørupgd, Skelbækgd, Ulkebølgd, Stødager, Elholm, Ringbæk, Stenagergd, Hesselgd, Abildgd, Glasergd, Glansagergd, Rojgd, Grannegd, Saksgd, Tombølgd, Villinghøj, Vranglandgd, Stensgd, Hestehavegd, skovridergården Egetofte, Skovfogedstedet Sønderskovhus. På den nedrevne Ellegds mark flyveplads, på Arnkiløre militær skydebane.

Skove Sønderskov, Madeskov, Arnkil Fred, Folekobbel, Arnkilsmade, alle statsskove.

Fredede oldtidsminder 6 dyssekamre, 58 høje, 22 tuegrave og 7 skålsten. Ved Bosager er fundet en helleristningssten med hagekors.

På Kærhalvøen er der flere krigergrave og en mindesten over kampen 29/6 1864. 1872 rejstes ved Arnkilsøre et tysk monument til minde om overgangen til Als samme dag. Det blev sprængt af ukendte i maj 1945. En genforeningssten er 1937 rejst i Spang. 1948 rejstes i Kær Hestehave en mindesten for 7 allierede flyvere, der styrtede ned her i 1943.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 349 da, 40 ty; 1884 211 da, 36 ty; 1912 (Ulkebøl og Hørup) 429 da, 10 ty, 114 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 (Ulkebøl alene) 1085 da, 210 ty (tilrejsende 95 da, 64 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 517 da, 41 ty, 197 s; 11/4 1924 487 da, 38 ty, 299 s; 16/11 1932 538 da, 59 ty, 525 s; 3/4 1939 1199 da, 143 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 1387 da, 70 ty; 14/5 1957 (efter indlemmelse i Sønderborg) 1119 da, 46 ty; 23/1 1968 1905 da, 35 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningerne i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Augustenborg herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det Ulkebøl amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Klinting, Kær (med Rønhave), Sundsmark, Ulkebøl og Vollerup. Under Sønderborg forstdistrikt hørte Sønderskov, Madeskov, Arnkil Fred, Arnkilsmade og Folekobbel. Fra Sundsmark kommune udskiltes 1875 Sønderborg Ladegård og Mølby og indlemmedes i købstaden. Hele sognekommunen indkorporeredes i 1970 i Sønderborg storkommune.

Den ældre præsterække

1. **Peder Enevoldsen** (Ewald, Brun). Fader: Sp i Sevel Enevold ... Fader til 2.

2. (1589)-1621 **Hans Pedersen Enevoldsen** (Jens Ewald), f Ulkebøl, g, hustruen døde 8/2 1635. Sp Ulkebøl, d sst. Fader til 3, svigerfader til sp Stenstrup G R Krag.

Kirkens ældste regnskabsbog går tilbage til 1589. Det var dårlige tider og svært at inddrive tiende, hvor »manden er død og børnene tigger« (J Raben: Schlechte Zeiten vor 350 Jahren. Heimatblätter für den Kreis Sonderburg 1924, s 113)

men også hertugen og adelen skyldte kirken penge.

3. 1621-51 **Poul Jensen Ewald,** f Ulkebøl 1594. (Måske = Paul Joh Alsing). Imm Kbh, 1/5 18, g Cathrine Johansd Monrad. Forældre: Sp Ketting Johan Davidsen M og Anna Johansd Vaget. 1619 diakon Havnbjerg, 21 sp Ulkebøl, d sst 51.

4. 1651-56 **Jens Pedersen Rhone** (Ronæs), f Ronæs 1620. Fader: Sp Udby, Fyn Peder Jørgensen. Dim Odense 43, g. 49 diakon Ulkebøl, 51 sp sst, d Ulkebøl april 56.

5. 1656-88 **Carsten Carstensen Lorenzen** (Christian Carstensen), f Svenstrup 1626. Forældre: Rkp Odense, St Hans k, sp Højby Carsten Lorenzen og Karen Jacobsd. Dim Odense 49, g 1) 21/9 56 enke efter 4, d april 66. G 2) Sønderborg 28/5 67 Anna Nicolaisd Brandt, f Sønderborg 49, d sst 1718. Forældre: Sp Sønderborg Nikolai Nielsen B og Margrethe Pedersd Paulsen. 56 sp Ulkebøl, 82 provst Als sdr herred, d Ulkebøl marts 88. Fader (med 2) til sp Lysabild Nicolai L, svigerfader (med 2) til sp Hørup Joh Krag, sp Moltrup-B A P Arnkiel og 7.

6. 1688-1710 **Niels Ludvigsen Harboe,** f Halk 18/12 1660. Forældre: Sp Halk Ludvig Nielsen H og Johanne Hansd (Clausd) Højer. Dim Had 81, imm Königsberg 26/7 s å, imm Kbh 9/6 83, c 23/7 s å (nc), g Ulkebøl 89 enke efter 5. 6/3 88 sp Ulkebøl, 10 provst Als sdr herred, d Ulkebøl 16/12 10. Svigerfader til 8.

I pastor Harboes tid blev der opført et nyt pulpitur i kirken, og der kom ny skriftestol. 11/10 holdt Harboe sin steddatters bryllup. Morgenen derefter udbrød der brand, det meste af præstegården brændte og med den præstens manuskripter og uerstattelige papirer. 1699 byggede han præstegården op igen og satte over hoveddøren indskriften: »Alting kommer fra Gud, lykke og ulykke, liv og død, armod og rigdom« (J Raben: Fra Ulkebøl sogn, s 40).

7. 1711-12 **Bagge Hansen Friis,** f Vilslev 20/1 1682. Forældre: Sp Vilstrup-Hunderup Hans Mortensen F og Else Baggesd. Dim priv 1702, c 19/4 04 (h), g Cathrine Carstensd Lorenzen, d 13/2 76. I tre år feltpræst ved de danske tropper i Ungarn, siden i Skåne, 6/2 11 sp Ulkebøl, d sst 12.

Bagge Friis kom syg hjem fra felten (se i øvrigt ovennævnte skrift, s 31).

8. 1712-56 **Johan Frederik Lange,** f Preetz 1680. Forældre: Sp Elmschenhagen Christopher L og Anna Catharina Paulsd Sperling. Imm Kiel 6/4 95, imm Kbh 6/6 10, c 26/6 s å (1), g 1) Margrethe Pedersd Brandt, f Sønderborg 86, d Ulkebøl 15/9 22. Forældre: Diakon Sønderborg Peter Nikolaisen B og Augusta Magdalene Leonhardtsd Pegman. G 2) Christine Lovise Nielsd Harboe, f Ulkebøl 92, d sst 52. G 3) Sophie Amalie Nissen, f 10, d 1801. 27/5 11 feltpr Fodgarden, 28/10 12 sp Ulkebøl, d sst 4/9 56. Fader til rkp Ulkebøl Christopher J L og Johannes J L.

Johan Lange menes at have haft forbindelse med pietismen (H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II, 1948, s 352). Frygt for sygdom og pest fulgte i krigens spor. Sognedegn fra 1715 i Ulkebøl Paul Hieronymus Hammer virkede som lægekyndig, og han efterlod sig et eksemplar af Henrik Smids lægebog, som i margen og på indsatte blade var forsynet med de råd, Hammer havde fået i sin omgangskreds på Als. (Christian Maibøll: Sygdom og lægehjælp på Als i gamle dage. Bogen om Als, s 205 ff og 212 ff).

9. 1756-70 **Lorentz Pedersen Lorentzen,** f Sønderborg 1715. Forældre: Rektor Sønderborg Peter L og Dorothea Sophie Hansen. Imm Jena 10/11 32, g Anna Amalie Sanger (Baumann), f 20, d Ulkebøl oktober 62. Forældre: Diakon Brockdorff Friedrich Hermann S og Elsabe Katharina Gabrielsd Baumann. 25/10 37 adj diakon Brockdorff, 38 diakon sst, 51 sp Pelworm gl k, 24/3 52 sp Asserballe, 56 sp Ulkebøl, d sst 12/7 70. Fader til sp Rødding-S Frederik L.

Ved en visitats i 1765 fandt biskop Jacob Ramus ungdommen vel oplyst, kirken i god stand og ingen klage.

10. 1770-1808 **Peter Petersen Hoeck,** f Rens, Burkal. Forældre: Gdr Rens Peter Petersen H og Anna Christensd. Dim Slesvig 57, imm Kiel 17/5 s å, g Augustenborg 10/9 61 Sophie Friederica Juhl, f Ketting 20/9 44, d Graasten 16/9 10. Forældre: Overinspektør Augustenborg Lars J og Anna Cathrine Kirstine Rasmusd Rosing (Faber) af Husby, Fyn. 57 hofprædikant Augustenborg, 12/9 60 sp Højst, 7/4 70 ventebrev Ulkebøl, 12/7 s å sp sst, 94-05 provst Als sdr herred, d Ulkebøl 18/11 08.

Provst Hoeck var den første præst i Ulkebøl, som blev valgt af hertugen af Augustenborg.

11. 1809-31 **Nikolai (Claus) Clausen,** f Meldorf 26/12 1755. Forældre: Kirchspielbevollmächtigter Jesper C og Cahtrine Melche. Dim Meldorf 76, imm Kiel 29/4 s å, imm Halle 76, c Glückst 80 (1. kar), g Adsbøl 29/4 84 Anna Margrethe Kollermann, f Eutin 17/6 53, d Ulkebøl 28/2 30. Fader: Kok Slesvig Johann Gottlieb K. 78-80 lærer Augustenborg slot, 18/5 82 sp Adsbøl-Graasten, 13/5 85 sp Tandslet, 10/2 09 sp Ulkebøl, d sst 22/9 31. Fader til sp Vorde-F Emil C A C.

12. 1832-64 **Hans Wexels Krog-Meyer,** se sp Snoldelev-Tune.

Krog-Meyer var en farverig personlighed, som blev noget af en legende både for sognet og for de utallige mennesker, fyrster som officerer, kulturpersonligheder som slægt og venner, der nød godt af præstefamiliens enestående gæstfrihed. »Så at sige hele Arméen har sit Hjem her«, skriver Oberst Rye hjem i maj 1848 (A P Tuxen, s 263). K-M kunne skabe respekt om sig, men først og fremmest var han dog nok et stemningsmenneske, følelsesbetonet og entusiastisk. Sin store skønhedsglæde ønskede han at bringe videre til sine sognebørn, lærte dem at bruge gardiner og at dyrke blomster (planterne blev gavmildt delt ud fra hans egen have). Med rørende omhu værnede han om præstegårdens flag, da

han i 64 blev afskediget og måtte flytte til Sjælland; det hænger nu ved Krog-Meyers portræt i kirken (E K Thyssen s 112 ff, se i øvrigt litt). Hans far var lærer for de augustenborgske prinser, som blev K-Ms legekammerater og senere venner indtil 1840'rne (Martin Hansen, s 25 ff).

Som præst var K-M gammeldags højkirkelig med en rationaliserende tendens. Jørgen Hansen skriver om ham i sin visitatsberetning fra 1861: »– taler med megen naturlig Svada og unægteligt flere Ord end tilsvarende Tanker, skønt disse ingenlunde manglede ... Børnene svarede godt, skønt Præsten talte temmeligt meget ...«

Diakoner

1. ca 1596-99 **Jørgen Olufsen,** se sp Hørup.
2. (1608, 1611) **Mathias Prumerus** (Promer, Pramer).
3. 1620-ca 49 **Andreas Jensen,** f Broager 1595. Imm Rostock 1617, 19 diakon Broager, 20 diakon Ulkebøl, d sst ca 49.
4. 1649-51 **Jens Pedersen Ronæs** (Rhone), se sp 4.
5. 1651-83 **August Christensen Brunquertzen,** f Havnbjerg 25/5 1618. Forældre: Sp Havnbjerg Christen B og Karen Rasmusd. Dim Odense 45, g Sønderborg 11/1 52 Anna Andersen, f Sønderborg 23, d april 94. Forældre: Borgmester Sønderborg Anders Møller og Anne Jensd. 51 diakon Ulkebøl, d sst 83.

Diakonatet blev nedlagt 24/3 83 og gjort til enkesæde.

Residerende kapellaner

1. 1741-44. **Christopher Johansen Lange,** f Ulkebøl 30/6 1715. Forældre: Sp. 8. Dim Sønderborg 33, imm Kiel 15/7 s å, imm Kbh 16/6 41, c 10/8 s å, g Maria Catharina Mathiasd Steenløse, f Tandslet 1712, d Sønderborg 6/6 86. Forældre: Sp Tandslet Mathias Samuelsen S og Cæcilia Hern. 20/10 41 rkp Ulkebøl, afsk 44 p g a psykisk sygdom, d Ulkebøl 26/1 80.
2. 1745-46 **Christian Johansen Krag,** f Hørup 3/4 1710. Forældre: Sp Hørup Johannes Johansen K og Margrethe Christensd Lorenzen. Dim priv Jena 11/5 29, imm Kbh 11/12 37, c 27/2 38. 22/1 45 rkp Ulkebøl, d eller afsk 46.
3. 1746-56 **Peder Nikolai Ibsen,** f Kbh 14/1 1717. Forældre ant: Kantor Kbh Jens I og Anne Margrethe Reinholt. Dim priv Kbh 34, c 42, g Odense St Knuds k 18/5 46 Cathrine Dorothea Pedersd Juul, f Assens 26, d Nygaard, Egen oktober 84. Forældre: Rkp Assens – Kærum Peder J og Birthe Jacobsd Fugl. 18/2 46 rkp Ulkebøl, d Ulkebøl 28/4 56.
4. 1756-92 **Johannes Frederik Johansen Lange,** f Ulkebøl 12/12 1718. Broder til 1. 56 rkp Ulkebøl, d sst 17/11 92.

Kapellaniet blev nedlagt 1792.

Tiden 1864-1920

I 1864 blev Ulkebøl præstegård en tid vært for den danske generalstab, men Krog-Meyer var nu kun en skygge af sig selv, han var helt mismodig og talte om at søge bort.

Ved den tyske overgang til Als d 29. juni kom det til blodige kampe på Kær-halvøen, hvor adskillige mindesten stadig taler om de mange faldne. En af dem, Peter Severin Lund, søstersøn til Søren Kierkegaard, bad om at måtte blive begravet på Ulkebøl kirkegård.

Havde Krog-Meyers afskedigelse i 1864 været en provokation mod Ulkebøl sogn, så blev udnævnelsen af *G W Gardthausen* (1864-72) det ikke mindre. Han skrev digte på tysk, men hans dansk var ringe; således forkyndte han en påskemorgen, at Jesus, Guds knægt, var stået op af grøften. Da det preussiske sejrsmonument blev afsløret i 1872, priste han Dybbøl som den sten, Gud havde udkåret til grundsten for det tyske rige (V Ammundsen i Sønderjyllands Historie V 1933, s 328). Da hans personlighed heller ikke tiltalte Ulkebøllerne, vænnede de sig snart af med at gå i kirke (Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als 1850-70, 1913, s 85).

Biskop Godts visitats 1872 var næppe nogen succes. Bispen har kun denne megetsigende bemærkning: Nogenlunde besøg (se under eftermanden).
(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

C F Jessen (1873-83) var bedre til at knytte forbindelsen bagud, således gjorde han sognets gamle præst Krog-Meyer dybt taknemmelig ved at invitere ham på besøg i Ulkebøl præstegård (Haderslev stifts årb 1946, s 24). Han fik også bredere kontakt med befolkningen og bedre kirkegang.

Ved visitatsen i 1875 var kirkebesøget sparsomt p g a rughøsten, men det var i øvrigt taget til. Mange, der var blevet fremmedgjort for kirken i Gardthausens tid, var atter vendt tilbage, så tidligere skade var gjort god. Stor glæde, noterer bispen, og tak for udnævnelsen af Jessen, der holdt en afgjort evangelisk prædiken, praktisk var den tilmed. Katekisationen var så god, at provstiets præster kunne lære af den.

I 1881 skrives om sps prædiken: schrift- und textgemäss, tillige var den »føleligt opbyggelig, velgørende ved sin mildhed og venlighed«. De kirkeældste var glade for Jessen.

Besøget var ikke meget talrigt, men tilfredsstillende.
(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergæster 1879 36.9%, 82 34.5%.

Jessen kom fra Nordborg, men havde forud i over 20 år været sp i Abild. Han var af den kirkeligtsindede retning, havde arbejdet for Abild sogns bibelforening og herunder haft kontakt med pastor Roentgen, Christiansfeld. Tillige havde han samlet ind til Brødremghen. (A P T VII, s 128)

Fra Jessen findes to beretninger i provstearkivet. De er svært læselige, da skriften har taget betydelig skade som følge af hans fremrykkede alder.

Om *Gudstjenesteordningen* erfares kun, at der holdtes regelmæssige fastetjenester med prædiken og katekisation. Endvidere var der katekisationer – så vidt det kan læses – hver 2. søndag.

Gudstjenestebesøget var vel tiltagende, men lod dog meget tilbage at ønske (80). Det flg år ansloges det til 100-120 (5.6-6.7%) på alm søndage, på festdage til 3-400 (16.7-22.2%).

Menighedsliv. Civilstandsloven havde (80) bevirket,

at et par ikke var blevet kirkeligt viet, men bortset herfra havde den næppe anden virkning, end at dåb nok udsattes oftere end forhen, fordi, som sp meget sigende bemærker, »barnet dog allerede har et navn« (81).

Husandagt og bordbøn var i en ikke fjern fortid ret hyppigt forekommende, »men er for største delens vedkommende forsvundet i krigsårene, som her ødelagde al orden« (80).

Interessen for ydre og indre mission var beskeden. Dog var mghen ingenlunde uvillig til at deltage i kærlighedsgerninger, hvilket den havde vist over for Diakonisseanstalten (80, 81).

Af *sektvæsen* var der intet (80), men en metodistprædikant havde holdt foredrag, dog uden blivende virkning (81).

Om *det sædelige liv* var at bemærke, at der var nogen forlystelsessyge til stede, og at Sønderborgs nærhed i så henseende ikke virkede fremmende. Druk var ikke fremtrædende, hvorimod det 6. bud formentlig blev overtrådt ganske hyppigt.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378, La Åbenrå)

Ved stiftelsen af Foreningen for Indre Mission (Eliasfolkene) blev efterfølgeren *H C S Lawaetz* (1884-1902) den ene af de tre præster, der kom til at sidde i bestyrelsen, som i øvrigt omfattede seks lægfolk (C P, s 185), og omkring 1900 var han med i kredsen om »Kirkeligt Søndagsblad«. Han viste, skønt tysksindet, forståelse for den danske befolkning. Nogen vækkelse i større grad blev der ikke tale om i Ulkebøl.

Pastor Lawaetz er nærmere omtalt under Sottrup, hvorfra han kom til Ulkebøl (se desuden s 29 om hans tilknytning til Eliaskredsen). Han var ved slægtsbånd – to brødre, hvoraf den ene, Otto, deltog i stiftelsen af den danske IM i 1861 – i nær kontakt med denne bevægelse, vistnok også ven med Vilh Beck selv (se Skrydstrup sogn; Den danske Kirkes Historie VII, s 110, 145 et passim).

Hans beretninger fra Ulkebøltiden er lange, lægger megen fromhed for dagen, men er forbavsende fattige på konkrete oplysninger.

Altergangsfrekvens 1885 45.3, 90 46.3, 95 41.8, 00 45.9%.

Gudstjenesteordning. Den danske Alterbog benyttedes (87) og brugtes frem til ca 1898, da den ny gudstjenesteordning forsøgsvis blev gennemført (99). Om den blev permanent, vides ikke. Af andre reformer kan nævnes den ny salmebogs ibrugtagning fra pinsen 1891 (91). Af særtjenester var der få: i fasten, naturligvis (87), men da disse kun besøgtes af få voksne, blev de i vinteren 1890 forlagt (i hvert fald delvis) til aftentimerne med temmelig livlig deltagelse som følge. Desuden var der hverdagsaltergange og i vinteren 1889/90 tillige nadvertjenester nogle søndag eftermiddage. I skolen i Kær holdtes gudstjenester for gamle og svage – med ret ringe tilslutning (90).

Gudstjenestebesøg. I 1885 blev der installeret to kakkelovne i kirken, og de var deres pris værd, idet gudstjenesten om vinteren nu gerne begyndte ved den imponerende høje temperatur af 10°R og sluttede ved 12-13°R (12-16° C). Kirkeopvarmningen fik man for 100 M, og den blev bekostet ved frivillige bidrag det første år, hvorefter den skulle ske på kirkekassens regning. Lunheden hjalp på kirkegangen (86). Det flg år beretter, at der gerne kom ca 200 i kirke pr søndag (11.8%), de fleste gengangere – mange kom sjældent eller aldrig: det 3. bud syntes for mange at have tabt den guddommelige autoritet. Tallet på altergæster var steget noget, men også fra nadveren holdt ikke få sig helt borte (87).

En aftengudstjeneste søndag efter nytår var godt besøgt, og ved en missionsgudstjeneste var deltagelsen meget stor (91). I 1891 var der livligt fremmøde ved fastens aftentjenester, og det noteres, at dette også gjaldt daglejernes familier, af hvilke mange ellers besøgte kirken sparsomt. Men ellers – syntes sp – var kirkegangen ingenlunde normal, eftersom den næppe nåede op på 10% af indbyggertallet på 1731 (92).

I 1896 blev der påbegyndt regelmæssige tællinger – en skønsmæssig vurdering forekom, bl a p gr af det store kirkerum, ikke præcis nok. På 57 søn- og festdage nåede man til et gnsnbesøg på 121 voksne og 38 (evt 30 – tallet ulæseligt) børn eller 9.1%. Ved fastetjenesterne var det *anslåede* besøg ca 100 (97). En flg tælling gav som resultat 118 voksne og ca 30 børn, kvinderne langt i overtal (8.4% (99)). Den sidste tælling i Lawaetz' tid viste et besøg på 120 voksne og ca 30 børn (8.3% (01)).

Menighedsliv. I Ulkebøl – som mestendels på Als – stod det ret sløjt til med den udadrettede Liebestätigkeit: bortset fra de forordnede kirke- og huskollekters beløb gav man kun til Diakonisseanstalten, Flensborg, Nordslesvigsk Missionsforening og (90) en epileptikeranstalt ved Bielefeld. Sp håbede, at den missionsfest, der på hans indbydelse skulle holdes i sognet i 1887, ville vække en mere levende deltagelse i ydre missions arbejde. Intet tyder imidlertid på, at dette skete. Folk kunne nok samles om missionsfester, men en egentlig samfølelse med »sagerne« opstod næppe.

Des bedre stod det til med hjælpsomheden inden sogneskellet. Ikke blot var gaverne til klingpungen rigelige, man tog også aktiv del i afhjælpningen af lokal nød. En enke skænkede f eks i april 1886 150 M til fordeling blandt fattige efter forstanderskabets skøn. Gentagne gange havde mghen skillinget sammen til ophold for trængende på Diakonisseanstalten, Flensborg, eller sygehuse i Kiel – støttet af to stedlige sparekasser.

Skønt der ikke eksisterede foreninger til udbredelse af kristeligt-opbyggelige skrifter, var bladholdet ganske stort: *Kirkeligt Søndagsblad, Der Nachbar* og *Sædekornet*, hhv 9, 10 og 120 ekspl (86, 87).

I 1890 måtte Lawaetz konstatere, at interessen for ydre mission ikke var livlig, om end deltagelsen i de senere års missionsfester havde været meget god og kollekterne pæne. De var hidtil gået til Nordslesvigsk Missionsforening. Hverken dansk eller tysk IM fandt videre støtte, men bladholdet var fremdeles godt, og Bibelen havde en vis udbredelse.

Fra 1/10 1892 bestod der en mghssygepleje fælles med Augustenborg, ved hvilken en Flensborgdiakonisse var ansat. Alene hertil indkom det første år over 500 M (93). Ved århundredskiftet omfattede fællesordningen yderligere de to sogne Ketting og Hørup, og der var nu ansat to søstre, hvis virke var højt påskønnet – sp var endog tilbøjelig til at tilskrive dem æren for en forbedring af sædeligheden, som han mente at kunne konstatere (94, 99).

1894 var året for de 77 præsters sprogandragende (s 34), og det gik ikke stille af. Lawaetz var af den formening, at tidens mange angreb på gejstlige i den politiske presse (= den danske) kunne have skadet det kirkelige liv (94).

Ikke des mindre synes det just da at have fået et vist opsving i sognet. I skolen holdtes nu »gudstjenstlige forsamlinger« ved en missionær fra Nordslesvigsk IM og ved pastor Matthiesen, Sønderborg, en kendt vækkelsesprædikant (96). Mødevirksomheden fortsatte, nu også i prg og dens have, der især trak folk til (99). I sin sidste beretning kunne sp »med glæde« meddele, at der i de seneste år havde været nogen vækkelse blandt unge piger, hvoraf 2 var indtrådt på prøve som diakonisser i Flensborg (01).

Af *sektvæsen* var der intet i hele perioden.

Med *søndagsfreden* stod det mindre godt til (93).

Sædelige tilstande. Mange førte et helt ud respektabelt liv, var flittige og tro i deres kald, velgørende og velvillige mod deres medmennesker, holdt sig fjernt fra værtshusliv. For andre kneb det med overholdelsen af 2. (man kunne sågar høre kvinder bande (93)) og navnlig 6. bud. En uskik var forlovede pars samliv, men ikke nok hermed: i 1886 var 7 af i alt 35 børn født uden for ægteskab. Dette var dog noget af et særtilfælde, og sp skynder sig at opregne, at af 122 børn født i de 3 foregående år var kun 6 uægte (87). I 1899 forekom det Lawaetz, at det in puncto sexto snarere stod bedre end værre til end førhen, men det var jo stadig galt med brudene!

Druk var ikke nogen fremtrædende last (87), men drankere forefandtes (99). Slemt var det, at der var så let adgang til de våde varer: ikke mindre end 7 værtshuse og 2 Feinschenken (87). Antallet svingede lidt: 8 i alt (94), men senere 10 (01). Sp fandt sig foranlediget til at anmode Synoden om at gå ind for en reduktion af antallet og lukning af de mest ilde berygtede (92).

Der var i sognet nogen interesse for kampen mod spiritusmisbrug, og den vendte sig især mod Good-Templar, men dog var kun ganske få indtrådt i denne orden (90). Måske blev opslutningen større med tiden. I 1899 noteredes i hvert fald *nogen tilslutning* til logen.

De sociale tilstande var gunstige. Bønderne var i det hele ret velhavende, og daglejerne fandt hele året god beskæftigelse enten i sognet eller i Sønderborg. Der herskede for det meste et godt forhold mellem arbejdsgivere og arbejdere (99).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1379-1382, La Åbenrå)

Den næste sognepræst *J A C Wernich* (1902-21) var stærkt tysksindet, men respekteret af den danske befolkning for sit alvorlige præstearbejde. (Den nordsl. Kirke II, s 352). Efter sin afskedsprædiken d 22. maj 1921 skrev pastor Wernich i kirkebogen dybt taknemmeligt om Ulkebølmenighedens kærlighed og venlighed. Man mødte da også talrigt op den dag for at sige farvel.

Pastor Wernich var en af igangsætterne blandt den sidste generation af tyske præster i Sønderjylland. Hans initiativ til etableringen af en provstikolportage (et modstykke til den indremissionske) vil blive omtalt andetsteds (se Kirke og Folk). Han var til en tid repræsentant for Landesverein für innere Mission og hyldede naturligvis foreningens luthersk-sognekirkelige synspunkter. Følgelig yndede han ikke Nordslesvigsk IM, der jo var sognegrænseoverskridende, men kom alligevel i Ulkebølårene til en vis grad på talefod med »ordmissionen«.

Den ovenfor omtalte vækkelse blandt unge piger må have ført til dannelsen af en løs organisation, en form for Jungfrauenverein, »plejet« ved besøg af missionærer fra Nordslesvigsk IM. Dette billigedes selvfølgelig af den forrige sp. Ikke, derimod, af den ny, som det fremgår af hans første beretninger: indremissionærerne havde fået nogen »indgang« i sognet, kom hver anden måned og samlede i et privathjem nogle unge piger til en art Bibelbesprechung eller til en opbyggelig tale. »Jeg har forefundet det således og holdt det for det rigtigste at tage mig af denne forsamling ... og arbejder foreløbig sammen med missionæren der« (03).

Den flg beretnings omtale af missionærbesøgene kunne tyde på, at samarbejdet blev af kort varighed, og at den løse organisation var smuldret hen: den omtales ikke mere. Udsendinge besøgte ganske vist sognet, men nu ved møder i vintertiden i 1 á 2 af skolerne, ca 1 gang pr måned. I Kær var besøget undertiden godt, i de andre to sehr mässig. Principielt gør Wernich sin stilling til IM op i disse ord: »De få tilhængere af den såkaldte IM i Nordslesvig, der findes her, kan man næppe regne til sekterne, fordi denne IM dog optræder med krav på at stå på vor lutherske landskirkes bekendelsesgrundlag« (05).

I 1907-beretningen omtales IM ikke, hvorimod den atter dukker op i 1909, da det rapporteres, at en mindre kreds af trofaste samles om missionærernes forsamlinger og til samtalemøder i hjemmene. Men det understreges, at der kun blev drevet provstikolportage, altså den kirkeligt autoriserede, i sognet.

De friere kirkelige bevægelser omtales ikke i 1917. I 1915 var Wernich nået til en vis modus vivendi med Nordslesvigsk IM, måske endda også med den sundevedske frimghsbevægelse, der i årene 1910-12 fik et vist fodfæste på Als, fremhjulpet af bl a nedennævnte *P Kaad*, Vollerup (se Kirke og Folk og under sognene Asserballe og Kegnæs).

Den (dansksindede) missionær H Knudsen, Augustenborg, holdt fra tid til anden en forsamling i en af skolerne eller i mghssalen i Ulkebøl. Deltagelsen var i Kær temmelig livlig, i kirkebyen og Huholt derimod ringe. Det ny i situationen var, at sp nu undertiden holdt samtalemøder *i fællesskab* med Knudsen. Dog var deltagelsen ringe.

Der fandtes hverken Jünglings- eller Jungfrauenvereine trods mangfoldige bestræbelser for at få dem i gang, hvorimod den danske ungdomsforening havde en række medlemmer.

Dette gjaldt også Nordslesvigsk IM. Man sluttede sig dels til den Tonnesenske retning, dels til Det gamle Budskab. Det var ikke kommet til åben strid mellem de to fraktioner, ej heller til fuldstændigt brud, i hvert fald ikke for flertallets vedkommende.

Nogle sognefolk besøgte også Jørgen Eriksens gudstjenester i Stenderup eller Sønderborg uden derfor fuldstændigt at svigte de lokale. Et medlem af Landskirken lod uden brud med denne alle sine børn konfirmere i frimghen, et andet havde på samme måde for nylig ladet sin søn vi der (15).

Altergangsfrekvens 1903 29.8, 08 30.4, 13 25.9, 17 17.3.

Gudstjenestebesøg, voksne, efter officiel tælling, 1916 3.3% (næstlaveste procentsats i provstiet).

Gudstjenesteordning. I det store og hele ingen ændringer fra forgængerens sidste tid: den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning var delvis gennemført. Der var intet kirkekor, men skolebørn ved orgelet støttede sangen. Mghens deltagelse i liturgien »ikke fremragende«, salmesangen derimod god (03-15).

Gudstjenestebesøget karakteriseredes som nogenlunde, yngre mennesker kom temmelig godt (03). Bortset fra festdagene, da den store kirke er næsten fuld, ansættes gnsnbesøget til ca 90 (4.6%). Skolebørnene kommer fra de kirkelige hjem, fra de andre, de mange, kun lidt. Ved fastetjenesterne om aftenen ret godt besøg, i 05 sædvanligvis ca 40 voksne, heraf kun få mænd. Ved katekisationer ca 30 børn (05). Gnsn ca 100 voksne i 06 (5.2%). Børn deltager meget livligt i den vinter, da de går til konfirmationsforberedelse, også fra de ukirkelige hjem. Ved fastetjenesterne 40-50 voksne (07). Vekslende, ofte svagt, gnsn ca 100 året igennem (5.2%). I fasten 20-30 voksne, ofte ret så mange børn (09). Meget tilbage at ønske. Nogen ringere end i 1910, men i de seneste år temmelig ens. Ret mange unge piger, unge mænd kommer meget mindre. I gunstigt vejr ca 50 voksne til fastetjenesterne (15).

Menighedsliv. Om vinteren holdtes nogle religiøse

forsamlinger, dels i skolen, dels i prg under delvis medvirken af missionærer fra Nordslesvigsk IM. Om det her drejer sig om de ovennævnte møder for unge piger eller om selvstændige forsamlinger, kan ikke afgøres: beretningen har to punkter, der begge taler om samvirke med missionærer (03). I den næste er der imidlertid ikke tale om sådant: de muligvis afholdte friere forsamlinger var nu afløst af de »kirkelige« Bibelstunden, ledet af præsten (til forskel fra Bibelbesprechungen, ved hvilke også lægfolk kom til orde, vist et typisk »lavkirkeligt« ,fænomen). Bibeltimerne holdtes fra midtoktober til fasten i sognets skoler. Besøget var bedst i Kær, der i det hele synes at have været sognets åndelige centrum, ringere de to andre steder, 7-10 og 12-15, i Ulkebøl dog af og til ca 20. Det betegnes i det hele som middelmådigt.

Bibeltimerne afholdtes – så vidt det kan ses – efter disse linier frem til krigsudbruddet (fremdeles med god tilslutning i Kær (20-30 pers), slet i Huholt og Ulkebøl), da de i vinteren 14/15 afløstes af Kriegsgottesdienste hver 14. dag i kirken med nogenlunde besøg.

3-4 gange pr år var der møder med fri forkyndelse i prghaven med godt besøg – 100-140 – i fint vejr (05).

Det bør nævnes, at sp efter nogle års forløb (09) var kommet på så god fod med IM, at han nu ofte deltog i de månedlige Bibelbesprechungen, som en kreds af mghsmedlemmer holdt i privathjem (05-15).

Der var ingen særlig *børnegudstjeneste*, derimod ½ time før højmessen (i fasten og i trinitatistiden til høstfesten) en Besprechung indledt og afsluttet med bøn og sang over et skriftsted, bibelhistorie eller katekismus. Der mødte mest børn over 12 år, beklageligvis langtfra alle (07).

Da ovennævnte i det væsentlige tiltrak vordende konfirmander, prøvede Wernich i de sidste år før krigen en anden form: sang og en så vidt mulig barnlig bibelsamtale med de mindre børn i mghssalen. Deltagelsen var ikke stor, 20-25, til sidst endog færre (15).

Wernich gjorde et stort arbejde for *ydre mission*. I sin første beretning konstaterede han en vis interesse for Nordslesvigsk Missionsforening, men der var ingen lokal organisation til fremme af sagen. Han indledte derfor en række missionsfester i kirken (gerne i januar og efterår), friluftsfester i prghaven eller andetsteds, basar kom til (06 – overskud 430.50 M), fester med lysbilleder i Schützenhof (09). Men bortset fra en lille missionssyforening (1 gang pr måned – 09) resulterede anstrengelserne ikke i foreningsdannelse, men nok i pæn økonomisk støtte til de *slesvigske* missionsselskaber.

I 1908 sendte sp således 188.70 M til Nordslesvigsk Missionsforening og 159.19 M til Breklum, der i årene 1911-14 i alt modtog 625.44 M. Nordslesvigsk Missionsforening betænktes gerne med den årlige kollekt fra epifanesfesten, sædvanligvis ca 70 M. Også *Christiansfelds* missionsagent Petersen holdt gentagne gange lysbilledforedrag, men deltagelsen var ikke stor.

Missionsfolkene sluttede især op om Breklum, men også Nordslesvigsk Missionsforening havde venner i sognet. Tyske missionsselskaber ville man derimod ikke vide af. Bladholdet var ikke stort: *»Vort Missionsblad«* havde et lille antal læsere, og nogle *»Palmeblade«* fordeltes gennem skolerne (15).

Med Wernichs indstilling måtte han som en selvfølge gøre en indsats for *Landesverein f i Mission* og et foretagende som *Gustav-Adolfforeningen*.

Det sidste lykkedes slet ikke: kollekterne lå bestandig i 10-12 markssklassen. Han skød skylden herfor på den danske presse, der »ofte anstrenger sig for at fremstille den (= G-A) som en germaniseringsforening« (09).

Lidt mere held havde han med Landesverein. Han måtte ganske vist notere en mere end beskeden interesse, men så i og for sig ikke årsagen hertil i det nationale spændingsforhold: »Det er kedeligt, at der ikke ligger nogen anstalt tilknyttet Landesverein her i Nordslesvig. ... Derfor er interessen for den mådelig« (09). Iflg samme beretning havde kirkekollekten til L f i M 1. pinsedag indbragt 20.40 M (i 03 7.50 M), og ved en fest i Madeskov var der endog samlet 30 M hertil.

I 1915 kunne det berettes, at Landesverein havde 11 medlemmer i mghen, et smukt resultat på Als.

I vinteren 12/13 var Wernich på rejse med et lysbilledforedrag om foreningens arbejde, men bortset fra Oksbøl (hans gamle sogn) havde Alsingernes fremmøde været beskedent.

Andre initiativer var ledsaget af større held. Fra 1/1 1906 udsendte Wernich ved skolebørnenes hjælp et *Menighedsblad* i 250 ekspl, »et foretagende, der synes at have vundet bifald hos mange mghsmedlemmer«. I hvert fald modtog han – efter udsendt opfordring – et beløb, der på det nærmeste dækkede trykkeomkostningerne (ca 80 M pr år (07)). Oplaget steg støt – 350 ekspl (09), og han mente, at man gerne læste bladet, eftersom udgifterne, nu over 100 M pr år, let dækkedes ind ved frivillige gaver. Det sidst anførte oplagstal var 450, og nu dannede bladet også bindeled mellem fronterne og hjemsognet (15).

En anden succes var et par *teaftener*, der den første vinter samlede 2-300 mennesker, den sidste ca 150 (07).

Vi må også nævne sps lille danske bibliotek, formentlig mest bestående af opbyggelseslitteratur. Det benyttedes gerne af syge.

Menighedsplejen bestod fremdeles, og søstrene i Augustenborg lod indsamlingsbøger cirkulere i Ulkebøl sogn (09). Disse bøger gik stadig om i 1915, men nu til fordel for Diakonisseanstalten i Flensborg, idet betalingen for sygeplejen var overtaget af det offentlige. Sp måtte beklage, at der for nylig i amtsudvalget havde været bestræbelser i gang for at afbryde samarbejdet.

Provstikolportagen havde stigende omsætning, i årene 1910-15 hhv 1843, 2128, 2341, 2287, 2347 M. Der solgtes hvert år bl a ca 1000 kirkelige kalendere, danske og tyske.

Søndagsfreden lod mange steder meget tilbage at ønske. Sognets kirkeligtsindede fejrede ganske vist dagen på rette vis, men ikke få kom sjældent eller aldrig i kirke og overholdt heller ikke den ydre ro (05), måske bortset fra gudstjenestetiden (07). Sp holdt det for et stort tilbageskridt fra sabbatsanordningen, at lørdag aften var blevet givet fri til fornøjelser. De mange foreninger holdt nu møder, baller, etc, på denne aften, ofte til langt ud på natten. Både i kirken og navnlig i konfirmandundervisningen blev dagens helligholdelse lagt folk på sinde (09).

Sektvæsen. Der var ingen sekterere i sognet (03, 05). En tilflytter fra Sønderborg boende i Sundsmark var udtrådt af kirken og lod ikke sine børn døbe (07). I 1908 drev syvendedagsadventisterne teltmission i Sønderborg, hvorved en mand var blevet vundet (09). Han må have stiftet familie, eftersom der i 1915 boede en adventistfamilie i sognet. Gemeinschaftsverein havde ingen tilhængere (15).

Sædelige tilstande. Det forekom den nytiltrådte sp, at der var en del fylderi og druk, skønt Good-Templar havde en loge i Ulkebøl, og at overtrædelser af 6. bud ikke var ganske sjældne. Det var hans indtryk, at følelsen mod seksuelt samliv før ægteskab måtte være ret så afstumpet (03). Senere konstaterede han, at druk ikke var synderlig udbredt (05, 07), og at logen gjorde en god indsats herimod (09). Wernich var eneste medlem af provinsialforeningen mod stærke drikke, Blåkors havde et par medlemmer, Good-Templar temmelig

mange (09). I 1915 var endnu en afholdsforening med en del medlemmer kommet til.

De sociale tilstande var i det hele gode. Socialdemokratiet havde i de senere år fået indpas som følge af dets agitation i Sønderborg (05). Disse socialister var naturligvis som »absolutte modstandere af kirken« en hindring for dens arbejde (09). Samme virkning havde mangelen på tjenestefolk, idet den bevirkede, at »de ikke lod sig noget sige« af deres husbonder, så det var umuligt at påvirke dem i kirkelig og sædelig henseende (07).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382-1384, La Åbenrå)

Krigstiden havde ikke haft særlig indvirkning på det kirkelige liv. I begyndelsen vel nok nogen, men »til nu« (30/4 15) var der ikke indtruffet nogen varig bedring af *gudstjenestebesøget.*

Om end der fandtes nogle drankere, var druk i det hele i aftagen. Good-Templar og »afholdsforeningen« arbejdede med glædelig resultat.

Hvert år bragte sine uægte fødsler, og ved vielserne var brudene ofte gravide. Tilbagegang i fødselstallet var ikke konstateret, ej heller kendte sp til brugen af antikonceptionelle midler.

De sociale tilstande var som før i det hele gode. Dog måtte det indrømmes, at mange småfolk var i den grad tvunget til arbejde for udkommet, at de ikke havde overskud til større deltagelse i det kirkelige liv.

De indkaldtes familier støttedes på glædelig vis af kommunen, også kirkekassen bidrog sit hertil med ca 400 M pr måned. For krigstiden var der oprettet en Frauenverein med sociale formål. Frivillige gaver hertil (?) androg ca 200 M pr måned.

Sp havde gjort sit til vedligeholdelsen af forbindelsen mellem hjemme- og krigsfront ved siden krigsudbruddet at have sendt sognets indkaldte *Menighedsbladet, Feldpost, Det gamle Budskab* og *Frohe Botschaft* (15).

I foråret 1917 var virkningerne af den engelske nordsøblokade og opslidningsslagene på vestfronten trængt følelig igennem, også i Ulkebøl. Der var til da faldet 41 med bopæl i sognet, hvortil kom 12, der vel ikke boede der, men hvis forældre eller plejeforældre havde hjemme på stedet.

Gudstjenesteordningen var uforandret, men i ugerne før og efter påske 1917 havde liturgien måttet afkortes som følge af brændselsmangel. Fastetjenesterne havde til vinteren 16/17 været holdt regelmæssigt i kirken om aftenen, men i 1917 havde de (mangel på belysning og brændsel) måttet henlægges dels til konfirmandstuen (onsdage), dels til skolen i Kær (torsdage). De særlige *altergangstjenester* havde været holdt som sædvanlig.

Gudstjenestebesøget var – bortset fra festdagene – slet (se ovf). Dette var delvis en følge af indkaldelserne, men også i fredstid havde mænds kirkegang været betydelig ringere end kvinders. Ved fastetjenesterne havde der været fuldt hus i prg, næsten fuldt i skolen i Kær.

Menighedsliv. Ved afholdelse af Besprechungen med børn havde sp opgivet den under 1915 skitserede ordning og var vendt tilbage til den under (07) skildrede.

Som regel havde der været afholdt bibeltimer i skolerne i Kær og Huholt og i den lille mghssal i Ulkebøl. I Kær havde besøget været nogenlunde godt, de andre to steder var det stadig slet.

Overholdelsen af *søndagsfreden* lod i almindelighed meget tilbage at ønske. Meget husligt arbejde udførtes søndag fmd, hvorimod det udendørs gerne hvilede i gudstjenestetiden, så- og høsttid undtagen. Der var dog en række hjem – ganske vist ikke så stor – i hvilke søndagen helligedes ved kirkegang, læsning af en andagtsbog eller et kristeligt blad. Ved alle mulige lejligheder søgte sp at bedre på forholdene.

De sædelige tilstande beskrives som før krigen. Det var gentagne gange forekommet, at soldaterkoner havde haft omgang med andre mænd, og papirløse forhold var heller ikke ukendte. Druk var ikke meget udbredt, skønt vane- og kvartalsdrankere forefandtes.

Der var ingen *sekterere,* idet den ovennævnte adventistfamilie var flyttet til Danmark.

Wernich gør omhyggeligt status over krigens virkninger, religiøst som socialt.

Kirkeligt. Bedømt efter kirkegangen havde krigen overhovedet ingen virkning haft – den var nærmest taget af. Dette skyldtes delvis indkaldelserne, der nu var ved at skrabe bunden ved at tage mænd med til det fyldte 48. år. De tilbageværende havde mere end nok at bestille. *Kriegsbetstunden* var forlængst indstillet – deltagelsen var efterhånden blevet sehr gering. Dermed skulle ikke være sagt, at krigen trods alt ikke *kunne* have haft en velsignet indflydelse til fremme af det religiøse liv. Den havde bragt sorg og uro ind i mange hjem. Men skønt sorgen ikke altid drager til Gud – den kan også virke forhærdelse – troede Wernich dog at vide, at det første *var* sket i mghen.

I henseende til *sociale skel* havde krigen næppe medført ændringer. Skellet mellem bønder og besiddelsesløse havde aldrig været skarpt i Ulkebøl, og var der sket forskydninger, havde de snarere været i retning af en udviskning af skellene. Den fælles nød havde fjernet den misundelse, som småkårsfolk måske nok af og til havde næret mod jordbesidderne i fredstiden. Ganske vist havde krigen bragt bønderne store, delvis meget store *penge*gevinster, men dette var sket på bekostning af en delvis ødelæggelse af landbrugene i form af besætningsreduktioner og forringet gødskningstilstand af jorderne. Man sad nu tilbage med en sådan mangel på fødemidler, at den ikke alene vakte bekymring hos de jordløse, men endog blandt bønderne, til den ny høst var i hus.

Til december 1915 blev der i frivillige gaver til lindring af krigsnød indsamlet 2940 M. Under den strenge vinter 16/17 havde forstanderskabet uddelt 1040 pund gryn og 200 pund ærter – indkommet som gaver til mghens ubemidlede. Herudover havde der været en række pengeindsamlinger, hvis resultater ikke skal meddeles her.

Wernich havde afsendt over 200 breve pr måned med *Menighedsbladet* o a kristelige blade (se under 1915) til soldater ved fronterne.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, 1385, La Åbenrå)

Som overalt i Sønderjylland skete der også fra Ulkebøl en stor udvandring i udlændighedstiden, men nogle, måske af de stærkeste, blev tilbage og tegnede navnlig den nationale bevægelse med deres markante personligheder. *Hans Thomsen,* Sundsmark, født 1835, kommuneforstander og sognerådsformand i 37 år, beklædte også en lang række andre tillidshverv. Den sportstrænede høvding med det lyse sind var selvskreven til d 11. juli 1920 på kongeskansen på Dybbøl at overrække Christian X sin landsdels gamle silkebanner fra 1864. (Bertel Schmidt: Hans Thomsen, Sundsmark. Sprogforeningens almanak 1923 s 104-05). *Peter Kaad,* født 1861, var en ægte alsinger, morsom, livlig og kampglad, sikker taler ved nationale møder (Andreas Grau: Peter Kaad, Vollerup. Sprogforeningens alma-

nak 1934, s 67-69). *Chr Nielsen,* Vollerup, født 1861, deltog med stor iver i det nationale arbejde, navnlig de grundtvigske ungdomsforeninger stod hans hjerte nær. Hans stil var lyrisk og kunne måske virke overdrevet på udenforstående (M K: Chr Nielsen, Vollerup. Spr alm 1954, s 86 og Martin Hansens optegnelser til dette skrift).

Tiden efter 1920

Kort før genforeningen sendte det danske kirkeministerium 5 provster til Sønderjylland for at begynde at forberede overgangen til dansk kirkestyre. En af dem var provst *E K Thyssen* (1921-31). Det er blevet sagt, at provst Thyssen indførte grundtvigianismen på Als (Martin Hansens optegnelser). Det er ikke hele sandheden; men det er rigtigt, at han skaffede mange grundtvigske præster til øen. I de sogne, der som Ulkebøl havde haft markante præster af den indremissionske type – præster, der som tyske forlod landsdelen efter 1. verdenskrig – blev små IMkredse efterladt uden førere og kom til at føre en stagnerende og indesluttet tilværelse, dog påskønnet af præsterne for deres trofasthed mod kirken. Den øvrige befolkning stod også ret fremmed over for det grundtvigske, men man vænnede sig dog snart til det nye, og særligt den grundtvigske ungdomsbevægelse fik fremgang. I 1939 blev der i Ulkebøl startet kredse omkring Santalmissionen; men i det store og hele fremtræder sognets befolkning i præsternes indberetninger til Kirkelig Håndbog som velvillig – og uinteresseret.

E K Thyssen var en dygtig og arbejdsom præst, der havde stor kærlighed til Sønderjylland. Hans efterfølger *Jens Martin Hansen* (1932-56) beretter om sit arbejde, at det er »som i et ganske almindeligt landsogn«, bortset fra den stadigt større del af Sønderborgs forstæder, som det omfatter. Her er der eksempler på både social og åndelig nød.

Da fynboen *Johanne Hansen* (f 1890) lagde ud som leder af Als husholdningsskole i 1927, udnævnte forstander Frede Terkelsen Stine og Peter Kaad til at være skolens »bedsteforældre«. J H begyndte nu at uddanne sine piger, ikke til en beskyttet husmodertilværelse, men til en uforfærdet indsats for hjem, børn og samfund; for J H var intet øjeblik i tvivl om, at den hånd, som rører vuggen, styrer verden. Ved mødet i 30'erne med Arne Sørensen og hans visioner frigjordes nye kræfter hos hende. Tanker, som hun selv havde gået og tumlet med, fandt nu deres udtryk, og hun blev medstifter af partiet Dansk Samling 1936, som af mange af dets tilhængere – således af J H – oplevedes som et forsøg på at give en kristen overbevisning udtryk i et politisk arbejde. Varm og levende i sit engagement kunne Johanne Hansen godt være stejl – men først og fremmest begejstret. En stor og broget flok mennesker fandt gæstefrihed, inspiration og hjertevarme på Als Husholdningsskole, og da den tyske besættelse var en kendsgerning, måtte politiske møder og kurser på skolen holdes i hemmelighed. Flygtninge og modstandsfolk mødte åbne arme her, og snart blev der sat våben sammen ved de lange borde i spisestuen; det viste sig, at vævestuens bolstre egnede sig udmærket til bombesvøb, og sabotagegrupper opererede ud fra skolen. Henimod efteråret 1944 begyndte J H at tale om, at det kunne nok ikke blive ved med at gå godt. Adskillige af hendes nærmeste modstandsforbindelser var nu arresteret eller gået under jorden.

Den 6. oktober blev skolen omringet, og Johanne Hansen arresteret. Hun kom til at opleve fængsel, deportation, kz-lejren Rawensbrück og en tilintetgørelseslejr. I foråret 1945 var hun igen tilbage på sin skole, udhungret og kun tilsyneladende uden men – men uknækket. Als Husholdningsskole blev nedlagt i 1970. (Se litt: P Achton og Chr Refslund).

Skolen

Fra før 1690 omtales en skoleholder *Frederik Samuelsen Cruckow* i Ulkebøl, og i 1739 ved vi, at der fandtes et skolehus syd for kirken, bygget af skoleholderen og indbyggerne. I 1756 hører man første gang om en skole i Kær, som kom til at nyde godt af Frederik Christian den Yngres skoleinteresse og i 1789 fik en af de »nye, rømmelige, luftige og lyse Skoler«, hertugen lod bygge. Til Ulkebøl lod Fr Chr en ny skole bygge i 1803. I sine skolereformer havde hertugen en varm tilhænger i pastor Hoeck i Ulkebøl og læreren i Kær fra 1788 *Peter Matzen.*

I Huholt har der været skole fra 1895, og det er den eneste af sognets skoler på nær Ulkebøl, som stadig fungerer, 1970-76 som syvklasset skole og nu som forskole med 4 klasser og børnehaveklasse. Kær skole har mest klaret sig med en enelærer. I 1970-72 blev den forskole med 4 klasser, i 1973 nedlagt. Ulkebøl skole havde i 1980 820 elever i 42 kl (1-10 kl, bh, obs og læsekl), og 62 lærere. Skoleinspektør var B Stougaard Thomsen, f 16/8 1919.

Under 2. verdenskrig havde Ulkebøl skole en enelærer til en tysk afdeling, der faldt bort i 1945.

(Christian Maibøll: To Skolemesterkontrakter fra Ulkebøl. Sdj månedsskr 1952, s 116-19; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, s 138-144, 327-29 og 383; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig fra ca 1814-1920; Den danske Skolehåndbog, 1945-81).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 I IM, 2 gr, 5 up; 1934 2 IM, 3 s, 1 husmand, 2 up; 1953 2 IM, 5 s, 1 husmand, 1 up; 1965 3 fællesk, 4 s, 1 husmand.

Folketal 1860 1985, 1910 2542, 1925 2798, 1960 2570, 1970 4287 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative indd), 1976 4588 (Stat tabelv 1978 VIII, registerfolket)

Antal altergæster 1922 300, 1934 400, 1942 370, 1954 501, 1966 1050.

Der er fh i sognet og en stor stabil afd af DdU,

desuden ungdomsmøder og møder for ældre i prg. Den lille IMkreds talte i 1947 20, i 1967 15 medl. 2 YMkredse har støttet Santalmissionen.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede, teglhængte kirke, som er den største landsbykirke på Als, ligger på en højning midt i landsbyen Spang. Sønderborg var endnu 1523 annekteret til Ulkebøl. Kirken består af romansk skib m østforlængelse fra 1787, senmiddelalderligt tårn mod v og våbenhus mod s, samt trappehus fra 1774 mod n. Skibet er opført af rå kampesten m sokkel af granitkvadre. Skibets vestende er ombygget m munkesten i munkeskifte. Våbenhus af munkesten formentligt gotisk. I 1787 blev kirken ombygget efter forbillede af slotskirken i Augustenborg med tøndehvælv og med orgel og prædikestol over koret (de sidste fjernet i 1888). Der er muret alterbord og meget fin fløjaltertavle o 1500-25 fra Antwerpen. I midtfeltet relief af kongernes tilbedelse og Marias himmelkroning, mod n den hellige familie og Skt Katharina af Alexandrias martyrium, mod s Marias død og pave Gregors messe. Senromansk døbefont, arkadetype, kort kanneleret skaft og menneskehoveder på tre af fodens hjørner. Der er to klokker i tårnet, støbt 1609 og 1677, og i tagrytteren en gammel såkaldt »Mariaklokke« med minuskelindskrift. På kirkegården er der mange krigermonumenter fra de slesvigske krige og et over sognets 76 faldne i 1. verdenskrig.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 8322 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl, 1969 L R 16/31.

13. 1864-72 **Gustav Waldemar Gardthausen,** f København 4/4 1807, Fader: Toldforvalter Kappel, justitsråd Hans G. Dim Pløen 27, imm Kiel 8/5 27, imm Berlin, c Gott 31 (2. kar), g 1) Preetz 22/10 40 Constance Adelaide Seidel, f Krempe 20/2 09, d Barmstedt 8/1 62. Forældre: Stadspræsident Glückstadt Johann Ernst S og Augusta Amalie Dittmer. G 2) 15/11 64 Adamine Helene Louise Comtesse von Luckner, f 11/2 28, d Reinfeld 14/8 97. Forældre: Ritmester Grev Ferdinand Wilhelm Christoph v L og Isidore Alexandrine Mathilde Comtesse Stollberg-Stollberg. 40 i Italien, 5/7 44 II komp Barmstedt, 48-51 medl af Slesv-Holst Landesversamml, 3/8 64 kst sp Ulkebøl, 10/4 65 sp sst, d her 25/10 72. Udg »Die Ostsee«.

14. 1873-83 **Georg Friedrich Jessen,** f Kværs 23/6 1811. Forældre: sp Felsted Diderik J og Frederikke Kristine Margrethe Brodersen. Dim Pløen 29, imm Kiel 23/10 s å, imm Halle, c Gott 34 (2 kar m A), g Tønder 3/3 42 Ida Henriette Marie Cornelie Fischer, f Nordborg 25/9 21, d Sønderborg 19/8 1905. Forældre: Amtsforvalter Tønder Wilhelm Friedrich F og Auguste Cecilie Esmarch. 4/11 40 sp Abild, 3/8 64 kst sp Nordborg, 7/1 65 sp sst, 4/3 73 sp Ulkebøl, 10/4 74 provst Als sdr herred, 24/7 77 till provst Sønderborg provsti, 1/5 79 till provst Als nr herred, afsk provst 18/8 79, d Ulkebøl 11/9 83.

15. 1884-1902 **Heinrich Christian Sophus Lawaetz,** f Møhlhorst, Cosel 24/11 1831. Forældre: Forpagter Møhlhorst Carl Vilhelm L og Sophie Magdalene Siegmund. Dim Pløen 55, imm Kiel 14/4 s å, imm Heidelberg, imm Kbh, c Flensborg 22/6 61 (l), g Herning 8/10 65 Catharine Marie Juliane Wolff, f Thygesminde, Stenderup 13/7 44, d Sønderborg 3/12 1930. Forældre: Landmand Thygesminde Carl Heinrich W og Anna Christine Thygesen. Huslærer Højgård, Kolding, 6/11 62 pers kap Egense, afsk 13/12 64. 13/4 65 sp Skrydstrup, 21/8 71 sp Sottrup, 31/1 84 sp Ulkebøl, d sst 27/3 1902.

16. 1902-21 **Johannes August Claudius Wernich,** f Rinkenæs 29/7 1855. Forældre: Sp Nordborg Johann Preben Sutor W og Anna Marie Catharine Claudius. Dim Flensborg 76, imm Leipzig, Tübingen, Kiel, c 11/10 81 (2. kar m A), g Svenstrup 4/8 85 Kjesten Katharina Elisabeth Schmidt, f Tønder 7/1 66, d Slesvig. Forældre: Sp Svenstrup Niels S og Margaretha Henriette Louise Hasselmann. Huslærer Svenstrup præstegård, 83 adj min Øsby, 88 adj min Nybøl, 6/7 85 sp Brarup. 5/7 88 sp Oksbøl, 25/8 1902 sp Ulkebøl, bekræftet 20/8 20, afsk 22/5 21, s å præst St Johs k Slesvig, d Slesvig 11/10 35.

17. 1921-31 **Emil Kristian Thyssen,** f Nordby, Fanø 12/3 1857. Forældre: Mølleejer Nordby Hans Peter T og Mathilde Rosine Pontoppidan af Hvidding. Dim privat 76, c 21/6 82 (1), g 1) Kolding 4/6 89 Valborg Schiørring, f Frederiksberg 31/7 65, d Ølgod 14/2 98. Forældre: Borgmester Kolding Casper Peter Charles S og Elvira Teilmann. G 2) Ørslev, Skelskør 2/5 1900 Anna Chatharina Andersen, f Snedinge Hovedgård 18/3 61, d Ribe 7/12 1938. Forældre: Forpagter Carl Frederik August A og Karen Marie Jensen. 1/9 82 lærer Æbeltoft folkehøjskole, 85 uord medhj Marvede-Hyllinge 3/9 85 sp S Omme-Hoven, 13/7 94 sp Ølgod-Strelluf, 19/6 08 provst Ø-V Horne herr, 30/3 1916 sp Ribe St Kathrine k, 3/5 20 kst provst Sønderborg provsti, 22/7 s å kst sp Sønderborg danske menighed, 15/6 21 sp Ulkebøl, 23 provst Sønderborg provsti, 5/1 23 kst biskop de sønderjyske landsdele, afsk 23/9 31, d Ribe 7/11 38. (Var bm Det danske Hedeselskab).

18. 1932-56 **Jens Martin Hansen,** f Tune 15/9 1888. Forældre: Gdr Tune Hans H og Else Madsen. Dim Kbh Borgerdydsk 1908, c 14 (1), g Hoptrup 18/8 22 Tony Tonnesen, f Hoptrup 17/7 90, d Ulkebøl 27/2 57. Forældre: Sp Hoptrup Hans T og Metta Christine Burmeister. 15 sekr KFUM, Kbh, Vesterbro, 20 sekr KFUM Had, 15/8 22 sp Visby, 8/1 32 sp Ulkebøl, afsk 23/5 58, d 19/1 68.

19. 1958- **Jens Iversen,** f Kbh 22/11 1916. Forældre: Gymnastiklærer Niels Jensen I og Nicoline Ladefoged. Dim Had 35, c 42 (1), g Helgenæs 4/10 42 Dagmar Marie Jacobsen, f Århus 10/3 18. Forældre: Mejeriejer Jørgen J og Kirstine Sophie Hansen. 1/3 42 kordegn Søllerød, 14/9 42 hjpr sst, 14/2 47 sp Sædder, 13/11 58 sp Ulkebøl, 1/9 72 provst Sønderborg provsti.

Fm Kirkeligt Samfund Sønderjylland.

Rkp Ulkebøl og 2. rkp Christians kirke Sønderborg

Embedet oprettet 1973.

1. 1973-80 **Immanuel Sindahl Rommerdahl,** f Kbh 4/2 1910. Forældre: Kirkebetjent Frits Vilhelm R og Karen Andersen. Dim Skindergades kursus, Kbh 32, bifag skoleembedseksamen (gymnastik) 37, c 46 (h), g Vanløse 2/11 46 Inger Jørgensen, f 1/7 24. Forældre: Rodemester Peter Vilhelm J og Anna Mathilde Regine Helkiær. 36-37 højskolelærer Lyngby, 37-41 lærer St Jørgens gymnasium, 47 Hjpr Sdr Brarup, Sydslesvig (KU), 1/1 48 pr Satrup, 15/9 48 distriktspr Slesvig nord, 9/7 56 sp Rinkenæs, 1/9 73 rkp Ulkebøl og 2. rkp Christians kirke, Sønderborg, afsk 29/2 80.

47-56 distriktsleder FDF, Sydslesvig, 57 herredsrepræsentant DKU, 63 studierejse i USA, 68-74 redaktør af fælles kirkeblad Åbenrå provsti.

Embedet omdannedes i 1980 til 2. rkp Christians kirke, Sdbg alene, og der oprettedes en stilling som rkp for Ulkebøl menighed.

Rkp Ulkebøl menighed

1. 1980- **Jens Jørgen Krogsgaard,** f Hvidbjerg, Thy 14/11 1938. Forældre: Husmand Lars K J og Marie Nielsen. Lærereks Esbjerg 61, særuddannet, g 6/7 63 lærer Signe Ottosen, f 14/12 39. Forældre: Postbud Aage O og Grethe Kvorning. Juni 75 sp Børglum, 1/8 80 rkp Ulkebøl.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923-81; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (CP); Litte Knudsen: Fra Als' gamle Præstegaard; Ernst Hansen: Præstegaardsliv IV, 1952; Robert Huhle: Bogen om Als, 1956; Chr Refslund: Troens stærke kvinde, 1965; Peter Achton: Jeg har båret lærkens vinge, 1975; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark VII, 1977 (A P T VII); J Raben: Ulkebøl Kirke og Udpluk af Sognets Historie, 1929. Fra Als og Sundeved; samme: Fra Ulkebøl Sogn, 1939. Sst nr 15; A D Jørgensen: Herregaardene paa Als i det 17. Aarh. Sdj årb 1897; Jørgen Hansens Optegnelser om sit Levned. Sst 1904; A P Tuxen: Als og Alsingerne. Sst 1926; Martin Hansen: Pastor H W Krog-Meyer og Ulkebøl Præstegaard. Had stiftsbog 1946; Jens Iversen: Ulkebøl kirkes altertavle. Sst 1971; Urban Schrøder: En alsisk konfirmands kirkegang i vinteren 1842. Sst 1977; Karl Gustav Hansen: Om at forene nyt og gammelt kirkesølv. Sst 1978; Jens Iversen: Ulkebøl kirkes altersølv. Sst 1978; Aage Dahl: Da Koleraen var paa Als. Sdj månedsskr 1929-30; Chr Maibøll: Det gamle Flag i Ulkebøl Sogn. Sst 1936-37; Martin Hansen: Dagbog fra Hestehavegaard i Ulkebøl sogn 1905-19. Sst 1950; C E Flensborg: Provst E K Thyssen. Hedeselskabets Tidende 1938; E K Thyssen: Det gamle Flag i Ulkebøl Kirke. Sprogforeningens almanak 1929.

Utrykte kilder: B Godts visitatsberetninger. Udskrift af Asger Nyholms notater; Jørgen Hansens visitatsberetninger; Sønderborg provstearkiv, alle La, Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Paul Nedergaards samlinger.

Modtaget manuskript af Martin Hansen, sp Ulkebøl 1932-56.

HØRUP

Af I B og H P

Topografi

Areal 2491 ha. Hørup sogn omgives af Ulkebøl, Ketting og Tandslet sogne og har en kystlinie på ca 6 km mod Hørup Hav. Sognet adskiller sig fra det vest for liggende Ulkebøl sogn både ved større højde over havet og ved et noget stærkere relief. Størst højde ca 50 m træffes mod nord mellem landsbyen Mjang og Kirke Hørup. Klintkysten mod syd er gennemskåret af små bækførende dale. Fra Hørup Hav er der mod vest udsigt til den lille fremskudte moræneknold Trillen. Der er næsten ikke sket nogen udflytning fra landsbyen Mjang mod nord, hvor også den gamle jordfordeling er bevaret, mens Hørup og Hørup Hav mod syd nu fremtræder som en sammenvoksning af en landsby og et havne- og fiskeriområde med bymæssig udvikling. Gennem sognet går hovedvej 8, Sønderborg-Mommark og sydvejen Sønderborg-Kegnæs. Jernbanen Sønderborg-Mommark er nedlagt.

Byer Kirke Hørup m kirke, centralskole og kro; Hørup med præstegård, kro og Sydals kommunekontor; Hørup Hav med Hotel Baltic, savværk og anlægsbro; Mintebjerg med mosteri; Majbøl; Mjang; Lambjerg og Lambjergskov.

Bebyggelser Majbøl Løkke, Egemose og Mjanghøj.

Gårde Majbølgd, Hørupris, Skivegd, Trompetergd, Tjørnemosegd, Paradis, Hovløkke, Lambjerglund, Tomhave, Julemosegd, Lindegd, Snejbjerggd, Bjørnemose, Skårtoft, Majbølroj, Kådsager, Kærgd, Kildegd, Mintebjergryde.

Skove En del bønderskov, deriblandt Mintebjerg skov; til præsteembedet hører 12 ha skov; statsskoven Lambjerg Indtægt.

Fredede oldtidsminder To langdysser, en hellekiste, 3 langhøje, 30 høje, 9 tuegrave, 5 skålsten, et voldanlæg, Brovold og en stenalderboplads i banken Lille Trille ved sydkysten.

På kirkegården »Præstefamilien Schwensens Begravelse« med 9 hvide marmorplader fra 1800tallet, minder over danske soldater faldet i 1864, sognets faldne i 1. verdenskrig og gravsten over overgendarm J Korsgaard, død i tysk koncentrationslejr i 1944.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 220 da, 2 ty; 1884 178 da, 11 ty; 1912 (Ulkebøl + Hørup) 429 da, 101 ty, 114 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 730 da, 64 ty (tilrejsende 70 da, 27 ty).

Ved de følgende folketingsvalg 21/9 1920 306 da, 9 ty, 78 s; 11/4 1924 315 da, 12 ty, 169 s; 16/11 1932 332 da, 19 ty, 240 s; 3/4 1939 675 da 60 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 707 da, 16 ty; 14/5 1957 756 da, 17 ty; 23/1 1968 1003 da, 16 ty (Stat medd 1968,8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Hørup er nu centrum for Sydals kommune, der omfatter Hørup, Tandslet, Lysabild og Kegnæs.

Den ældre præsterække

1391-99 **Provst Mads** (Præpositus). I J Raben: Fra Hørup Sogn, s 82 fortælles en anekdote om ham.

1399-1409 **Johann Brunborch.**

1409-23 **Henrik Wittenroch.** Skal have plantet de asketræer på kirkegården, som stod endnu 300 år senere (Otto Francks bemærkninger vedlagt præstelisten, C P, s 50).

1423-42 **Johann Spikermand,** d Hørup 1442.

1442-83 **Godske Flemminge.** Utvivlsomt den Gotskalk Vlamingh, der i 1483 købte mindetaler for sig selv og sin tjenestekvinde i St Nicolaj kirke i Flensborg (C P, s 43), d efter 83.

14..-98 **Hans Nielsen.** 1472 adj min cum spe succ, Hørup, senere sp sst, d Hørup 1498.

1498-1500 **Thomas Ryan.**

1500-04 **Peter Siemensen.**

1504-24 **Johann Enclick** (Engelick), d Hørup 1524.

1524-30 **Peter Hvid.**

Peter Hvid forsvandt fra sit embede og tog kirkens hellige kar og en gylden fisk, der tilhørte kirken, med sig. I Flensborg blev han pågrebet og hængt 1530. (Chr Knudsen: Samlede Efterretninger, NKS 2683, XVI, s 68).

1. 1530-48 **Stephan Møller** (Müller), d Hørup 1548. Var evangelisk præst og gift, da han kom til Hørup.

2. 1548-58 **Poul Godelykke.** Diakon Egen, 1543 sp sst, 48 sp Hørup, 54 og 57 provst Als, d Hørup 7/1 58.

Fader til 3. »Har samlet det lidet vi ved om præsterne« (NKS 2683, XVI, s 68). Han var efter fadderlisterne fra Rønhave at dømme den eneste gejstlige på stedet, der havde omgang med adelen (Raben: Fra Hørup Sogn, s 26).

3. 1558-74 **Johan Poulsen Godelykke** (Fortunatus), f Egen. 1/4 1558 sp Hørup, d sst 16/1 74.

4. 1574-91 **Jacob Pilegaard,** g Mette Henriksd Meyer, d 16/7 1626. 1574 sp Hørup, 74-79 provst Als, 89-91 måske atter provst, d Hørup 91.

5. 1591-99 **Hans (Johan) Rasmussen,** f Sønderborg, imm Rostock 1585, g enke efter 4. 91 sp Hørup, d Hørup 99. Fader til 7.

6. 1599-1622 **Jørgen Olufsen,** f Horsens 24/5 1570. Forældre: Borgmester Horsens Oluf Jørgensen og Kirsten Clementsd. Imm Herborn 93, imm Marburg 23/2 93, mag 94, g enke efter 4 og 5. 19/4 96 rektor Assens, ca 96 diakon Ulkebøl. 99 sp Hørup, d sst juni 22.

7. 1622-39 **Jacob Hansen,** f Hørup 1594. Mag, g 6/10 (17/11) 22 Margretha Johansd Monrad, f Ketting, d Hørup. Forældre: Sp Ketting Johannes Davidsen M og Anna Johansd Vaget. Måske 18 diakon Egen, men trak sig tilbage, 22 sp Hørup, d sst 22/3 39.

Det hedder om Jacob Hansen, at sogneboerne havde mange klager over præsten, som blev formanet (Aage Dahls saml).

8. 1639-60 **Søren Nielsen Steenløse,** f Stenløse/Fyn 1608. Forældre: Sp Stenløse-Fangel Niels Olufsen og Margrethe Jacobsd. Dim Odense 32, g 1) 13/10 39 enke efter 7. G 2) Sønderborg 16/8 57 Kathrine Lorenzd f 43, d maj 69. Forældre: Amtsskriver Nordborg Lorentz Lorentzen og Cathrine Jørgensd Brandt. 37 rkp Odense St Hans k, 39 sp Hørup, d Hørup 60. Fader til sp Tandslet Samuel S S.

9. 1660-97 **Jens Knudsen Krag,** f Stenstrup 14/4 1635. Fader: Sp Stenstrup-Lunde Knud Gregersen K. Dim Odense 57, g 1) Hørup 23/9 60 enke efter 8. G 2) Hørup 29/5 70 Eleonora Elisabeth Johansd Brandt, f 54, d Hørup 81. Forældre: Sp Egen Johannes Nikolaisen Brandt og Dorothea Sophie Ottosd Bruhn. G 3) Hørup 7/9 82 Marina Lauritsd Harboe, f Svenstrup 51, d Hørup 21/7 93. Forældre: Sp Svenstrup Laurits Poulsen H og Karen Madsd. 13/3 60 sp Hørup, 88 provst Als sdr herred, d Hørup 24/4 97.

Fader til 10, sp Lysabild Laurits H K, diakon Rise-M Knud H K og sp Fuglse-K Nikolai H K. Svigerfader til sp Ødis P R von der Hardt, diakon Broager H S Lilie og sp Ketting J M P Plate.

Iflg Chr Knudsen udmærkede Krag sig ved flid og troskab og et hjerteligt forhold til sognefolkene og blev fulgt »med suk og gråd til graven« (NKS 2683, XVI, s 72). Han begyndte sognets første kirkebog 1690; fik 20 børn med de tre hustruer, hvoraf kun 8 overlevede ham (Aage Dahls saml).

Til andre genvordigheder kom en opslidende jordstrid med degnen *Peder Kristensen* (1660-78). Det endte omsider med en afbigt fra degnens side, og pastor Krag bad sognefolkene om barmhjertighed mod den slagne fjende, at de »under hensyn til hans kår og høje alderdom« ville give ham lidt almisse (NKS 2683 XVI, s 87 ff).

Der er et portræt af J K K i kirken.

10. 1697-1727 **Johannes Hansen Krag,** f Hørup 1671, søn af 9. Dim Sønderborg, imm Wittenberg 90, imm Kbh 26/6 91, g 12/10 98 Margrethe Carstensd Lorenzen, f Ulkebøl 74, d Hørup nov 47. Forældre: Sp Ulkebøl Carsten Carstensen L og Anna Nikolaisd Brandt. 4/5 97 sp Hørup, d sst 27.

Fader til sp Nr Løgum Johannes J K, og sp Ulkebøl Christian J K. Svigerfader til rkp Egen P J Brandt og sp Svenstrup P P Lorentzen.

Det var efter faderens ønske, at Johannes H Krag søgte til Hørup. Det blev ved med at være svært for Hørupræsterne at få udkommet. Enhver skulle jo yde sit, og en aftale kunne nemt blive misligholdt eller glemt. Præst efter præst døjede med tvistigheder om disse forhold. Sam-

tidig skulle der så drives kirketugt; i 1723 måtte således et brudepar, som havde besovet hinanden to gange inden brylluppet, stå åbent skrifte i kirken på samme dag og derefter rømme sognet (NKS 2683 XVI, s 123).

I en beretning i kirkebogen om et tyveri i kirken i 1714 får vi et indblik i de ydmyge kår, præsten måtte arbejde under: »vor Messehagel er heel gammel og forslidt og brister synder under Hænderne, hvorfor jeg een og anden gang har ladet det pialtede afskære og gjort den mindre ...« (Raben: Fra Hørup Sogn, s 33 f). Det meddeles ikke, om kirken fik en ny messehagel, men man fik en alterkalk, som fik indskriften: »Joh 10,10. Tyven kommer ikke uden for at stjæle og myrde og fordærve; jeg er kommen, at de skulle have Liv og have overflødigt.«

11. 1728-30 **Caspar Brochmann Sebastiansen Withe,** f Trondhjem 3/3 1702. Forældre: Sp Trondhjem Vor Frue k Sebastian W og Inger Margrethe Rafaelsd Lund. Dim Trondhjem 18, c 20/2 26 (h), g Kbh Holmens k 5/2 28 Marie Bischop. 2/1 28 sp Hørup, 22/5 30 sp Sparhoen, Trondhjem stift, afsk 45 som sindssyg, d 50 (51).

12. 1730-67 **Otto Lambertsen Franch,** f Assens 1702. Forældre: Apoteker og borgmester Assens Lambert Sørensen F og Sidsel Nielsd. Dim Odense 22, c 29, g Kbh Trinitatis k 11/3 31 Lucie Hedvig Hansd Bøhm, f 1695, d Hørup 82. 22/8 30 sp Hørup, d sst 1/4 67. Svigerfader til 13.

Da Withe rejste, fandt man en kandidat til embedet, som imidlertid døde, inden han kunne tiltræde. Han havde været forlovet med en kammerjomfru på Københavns slot, som Frederik IV nu viste den nåde og velvilje, at hun måtte vælge mellem de to ledige embeder på Als, hvis hun kunne skaffe sig en præstemand, der ville ægte hende. Hun valgte Hørup p g a den smukke beliggenhed og udkårede sig derefter »den smukkeste student i Kongens København«, Otto Franch, som straks tog imod hendes tilbud. Lucie Hedvig var en skarp og kraftig kvinde, der gerne lod sin mand høre, at kaldet egentlig var hendes. Den store gunst, der blev vist hende, forklarede familien senere med, at hun skulle være »en naturlig datter« af Frederik IV (NKS XVI, s 72 ff).

Otto Franch nævnes som en fredsommelig og flittig mand. Det er ham, vi kan takke for den usædvanlige fuldstændige præsteliste i Hørup. I 1752 blev kirkens spir repareret, og et dokument i blykapsel lagt ind i dets kugle. På latin berettes det, at reparationen skete, mens Otto Franch var sognepræst, og flg vers er vedføjet: »Så lad da Storme løs/de fire Jordens Vinde/fra alle Hjørner frem/og bruse, de skal finde,/at jeg står klippefast/thi Herrens Varetægt/gør mig urokkelig/ og stærk fra Slægt til Slægt.« (J Raben: Fra Hørup Sogn, s 20).

Kapellanen *Matthias Boldt* (-67) huskes af Brødremenigheden som »et sandt og levende Jesu Vidne« (J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, s 523). Et portræt af Otto Franch findes i kirken.

13. 1767-95 **Heino Gerhard Melchiorsen Brolund,** f Ærøskøbing 5/8 1723. Forældre: Borgmester Ærøskøbing Melchior Berend B og Anna Beate ... Dim Frederiksborg 41, g 1) Lysabild 27/5 50 Sara Maria Vestisd Egeberg, f Lysabild, d sst 23/12 50. Forældre: Sp Lysabild Vesti Hansen E og Valborg Mortensd Aarbye. G 2) Anna Marie Ottosd Franch, f Hørup 22/8 33, d sst 80. G 3) 9/2 81 Christiane Amalie Burchardi, f Segeberg 6/11 45, d Hørup 6/8 1804. Forældre: Sp Sønderborg Hinrich Anton B og Christiane Johansd Bluhme. 47 kateket København St Nikolai k, 15/12 49 adj min cum spe succ Kegnæs, 4/9 55 sp sst, 8/12 52 ventebrev Hørup, 1/4 67 sp sst, 87 provst Als sdr herred, d Hørup 3/6 95.

Fader til sp Svindinge Henrik A B. Svigerfader til sp Højer C Petersen.

Pastor Brolund var en høj svær mand og på sin måde dygtig og foretagsom. Han byggede en ny præstegård i 1767; han kunne gå kraftigt ind for sit sogn, som da han foreslog hertugen at hæve den usle skolelærerløn (NKS XVI, s 117). Alligevel lykkedes det Brolund at gøre sig inderlig upopulær. Fra prædikestolen revsede han »de i Svang gående Uordener, hvorunder han da ofte nævnte baade Sagen og Personen ved deres rette Navn« (NKS XVI, s 75).

Den heftige mand havde nu nær fundet sin overmand i sin svigermoder Lucie Franch. Hun nægtede at flytte fra præstegården – mente jo, at kaldet i virkeligheden var hendes. En dag ønskede hun at køre en tur. »Som du vil Mama –«, svarede Brolund og kørte hende direkte til enkeboligen, hvor han definitivt anbragte hende. Hun boede her sammen med sin ældste søn Peter, som var student, men på grund af øjensygdom aldrig kunne komme videre. Hans far havde sat en pension hen til ham, som han supplerede med undervisning.

14. 1795-1845 **Christian Schwensen,** f Bommerlund, Bov 16/11 1764. Forældre: Kromand Bommerlund Peter S og Anna Margrethe Jørgensen. Dim priv 84, s å imm Kiel, c Gott 88 (3. kar), g 1) 8/8 95 Lucie Jessen, f Niebøl 1/10 74, d Hørup 13/2 1809. Forældre: Lensfoged Niebøl Jost Hinrich J og Dorothea Margrethe Sibbers. G 2) Hørup 29/4 10 Sophie Frederikke Lovise Jessen, f Augustenborg 12/10 79, d Hørup 28/12 47. Forældre: Hofpræst Augustenborg Christian J og Anna Friedericka Elisabeth Mehlbye. 11/11 91 diakon Niebøl, 10/8 93 sp Adsbøl-Graasten, 10/7 95 sp Hørup, d sst 26/11 45. Fader til 15. Svigerfader til biskop, sp Egen Jørgen Hansen og sp Notmark H C C Fangel.

Med Christian Schwensen begyndte »Schwensen-dynastiet« på Als. Familie- og venskabsbånd til de andre præste- og proprietærgårde kittede et trygt og festligt fællesskab sammen. Gennem præstekonen var man også knyttet til hoffet på Augustenborg. C S var tysk-uddannet og tysksproget, præget af oplysningstiden; slesvig-holstener blev han aldrig og aldeles heller ikke nogen hofsnog. Biskop Tetens kalder ham »alt det sandes, det rettes og det godes varme ven, kraftige talsmand og nidkære befordrer ... fortrinlige

og af alle agtede olding, en kærlig ægtemand og fader.« (NKS XVI, s 78). Der taltes tysk i hjemmet, men dette forandredes med ét slag ved begivenhederne i 1848. Både unge og gamle i præstegården satte nu en ære i at lære at beherske det danske sprog fuldt ud og i at betjene sig af det, også skriftligt. Man har kaldt Schwensens kreds for overklassen på Als; men så var præstefamilien i hvert fald en nøjsom overklasse. Et barnebarn beretter om, hvorledes man skyndsomst måtte skiftes til at bruge familiens to nattrøjer, da hele familien lå syg af Tyfus (1842-43) og skulle tilses af lægen (Litte Knudsen: Fra Als' gamle Præstegård. Præstegaardsliv IV, 1952, s 77). Sygdommen rev to voksne døtre med sig, og forfatterens fader blev meget hårdt angrebet. Hertuginden lovede da, at han, hvis han kom sig, skulle følge efter faderen i embedet (som det også skete). Der findes et portræt af Chr Schwensen i kirken.

En søn, Justus Heinrich Schwensen, blev bankdirektør i Oslo og meget velhavende; han stiftede legater til meget store beløb til sit hjemsogn (Christian Metz, s 59).

Den ældre diakonrække

1. (1605, 1611) **Ole Madsen Bager** (Bagger, Becker, Pistorius).

2. (1613)-22 **Rasmus Stephansen,** f Tåsinge. Fader: Sp Bjerreby Stephan Hansen. Imm Kbh Kommun 03, d juni 22.

3. 1622-60 **Hans Rasmussen Svendborg,** f Svendborg 1579. Fader (måske): Rkp Svendborg Vor Frue k Rasmus Rasmussen Nyborg. Imm Kbh 10. 22 diakon Hørup, d sst 60.

4. 1660-94 **Esben Jacobsen,** f Fåborg 1620. Dim Odense 46. G Anna ... f 28, d 17/10 93. 60 diakon Hørup, d sst 1/1 94.

1695 blev embedet nedlagt.

Tiden 1845-1920

Sammen med sin far var *Chr A Schwensen* (den yngre) (1846-91) præster i Hørup sogn i næsten 100 år. Den yngre pastor Schwensen var »en høj svær skikkelse med meget udprægede træk, en dygtig præst, en god taler og i besiddelse af meget lune« skriver Tandsletpræstens søn A P Tuxen, som, da forældrene var nære venner, kom meget i Hørup præstegård. (A P Tuxen, s 205). Ved sine visitatser i 1852, 55, 58 og 61 roser Jørgen Hansen svogeren uden at være overstrømmende. Ordene »praktisk«, »godt udarbejdet« og »passende længde« går igen, og enkelte gange bruges ordet »hjertelig« både om prædikenen og om forholdet til børnene. Traditionerne omkring præstegårdslivet fortsattes, og C A S var afholdt af sine sognebørn, som han hjalp på mange måder, således var han også deres jurist og affattede omtrent alle testamenter i sognet.

De to krige kom til at berøre Hørup sogn stærkt. Kirken skulle – trods pastor Schwensens protester – rømmes til krudtmagasin i 1848, da militæret også byggede havn i Høruphav. Den dybe havbugt heruden for blev leje for flådens skibe (Chr Knudsens efterretn XVI, s 170). I 64 måtte familien gå i kælderen, mens kanonerne tordnede hen over præsteboligen. Præstefamilien blev meget berømmet for sin store hjertelighed og gæstfrihed under krigene. Chr A Schwensen valgte at blive i sit kære Hørup efter 64 med de ubehageligheder, det indebar. Der er et portræt af C C A Schwensen i kirken.

Om C C A Schwensen skrev biskop Godt ved visitatsen i 1872 bl a: »... skønt født slesviger (er han) meget ivrig dansksindet«. Han tog sig af den specielle sjælesorg, og kirkegangen var god.

Og i 1875: »Schwensen holdt på mere hjertelig end kraftig vis en efter form og indhold om Mynster erindrende opbyggelig prædiken«. Det var bispens indtryk, at sp ikke var særlig begavet, men han var alvorlig og tro og indtog en faderlig stilling i mghen.

I 1881 var kommentaren til prædikenen kort og fyndig: schrift- und textgemäss, einfach, erbaulich.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

I 1880, da den første beretning skulle skrives, var sps håndskrift allerede en rystende oldings, ret svær læselig. Selv klager han over, at han led af forkølelser og gigt. Fra nov 1887 til 1891 var den senere sp i Broager Andreas Nissen kapellan i embedet. Alt tyder på, at han allerede i Hørup stod IM nær. Han fik sat et og andet kirkeligt arbejde i gang.

(Had bispearkiv, Nissens biografi ved hans datter, se Broager)

Altergangsfrekvens 1879 47.7, 84 46.9, 89 45.2.

Deltagelse i kirkelige valg 1889 4.3%.

Alle Nissens beretninger er på dansk, skønt han næppe var dansksindet, og flertallet af sps er det også.

Om *gudstjenesteordningen* vides intet, men det må antages, at den danske ordning fortsatte efter 1864.

1. juledag og nytårsdag ledsagedes kirkesangen af et mandskor. I 1891 skrev kapellanen: »Vi glæde os ved, snart at kunne berige vor Gudstjeneste ved Indførelsen af den nye Psalmebog«.

Gudstjenestebesøget kunne kaldes godt, men salmesangen mangelfuld. Skoleungdommens kirkegang kunne ofte være bedre, og tidens mange adspredelser og et aftagende folketal forbedrede ikke på kirkebesøget. Ved fastetjenesterne var der ofte kun 2-3 voksne til stede (80-87). Nissen skrev (89), at de fleste kirkegængere kom regelmæssigt, hver eller hver 2. søndag. Af gnsntal opgives 1881 110-130 (8.6-10.2%), 89 og 90 100-150 (7.9-11.9%), 91 ca 100 (ca. 7.8%). Indbyggertallet sank (1879-91) fra 1301 til 1277.

Menighedsliv. Mange havde taget anstød af civilstandslovene fra 1874, og en ændring var alm ønsket. Dog havde de ikke forvoldt det kirkelige liv skade (80, 81).

Husandagt og bordbøn holdtes ikke almindeligt, og der var ringe interesse for ydre og indre mission (80-86).

Nissen søgte at bedre på dette forhold. Han holdt (89) bibeltimer hver onsdag aften i skolen fra nytår til sidste uge i fasten med vedvarende godt besøg (det flg år vist knap så godt). Her behandledes også emner vedr ydre mission, og han fik sat en missionssyforening i gang (vinterhalvåret, 8-12 deltagere, senere flere). Den arbejdede for Breklum. Tillige søgte han ved missionstimer og -foredrag at vække røre op om sagen.

Det kan også nævnes, at han fik indført en børnegudstjeneste med *juletræ* lillejuleaftensdag. Den samlede meget stor tilslutning, også af voksne (90). Endvidere holdt han godt besøgte forsamlinger i vinteren 90/91 på Willesens hotel i Høruphav. Også kirkesangen blev plejet og forbedret, hvilket lettedes ved – som

sp egenhændigt tilføjede – at Nissen havde »en god og stærk Stemme«.

Schwensens egne beretninger giver indtryk af, at mghen var i gammeldags forstand kirkelig, uvillig stemt mod alle noviteter – således også de mange foreninger og institutioner, om hvis virksomhed i sognene biskop Kaftan forlangte præcise oplysninger. Der var intet af den slags i Schwensens tid, og intet kom til. Men som så mange kolleger kunne han henvise til en stærk sognebevidsthed, der altid gav sig udslag i rigelig hjælp, når nød var på færde.

Mghens sans for velgørenhed viste sig f eks ved de mange legatstiftelser på i alt 1440 M og 11800 danske kr, hvis renter anvendtes til indkøb af bøger, salmebøger og understøttelse af fattige, der tillige via det kirkelige fattigvæsen havde fået udbetalt 648.74 M i regnskabsåret 85/86.

Mest storslået viste hjælpsomheden sig, da 10 personer druknede i Høruphav i 1883. De 9 børn, som herved blev forældreløse, blev straks optaget og opdraget i sognets bedste familier, der til dato (87) havde taget sig af dem uden at tære på de rundelige midler, der var blevet samlet og indsat på rente umiddelbart efter ulykken.

De »befalede« kollekter gav her – som de fleste steder – kun ringe beløb, men ved husindsamlinger kunne man nok få folk til at punge ud, således (87) 51.10 M til anstalten Salem og til den ev-kristelige hjælpeforening 60 M (90).

Lærernes religionsundervisning rostes af både sp og kapellan, om end den sidste tilføjede, at børnene var ret så usikre i katekismen, i bibelhistorie og bibelsprog på dansk (89, 90).

Sp var medlem af Landesbibelgesellschaft og havde ved dets hjælp fordelt mange ekspl af Skriften (87).

Af *sektvæsen* var der intet.

Sædelige tilstande. Sp fandt (80), at mghen fortjente ros i sædelig henseende. Deltagelse i gilder og bryllupsgilder (de holdtes på kroerne, hvoraf der var 5) var ofte ikke uden skadevirkninger (81). Hertil føjede kapellanen (89), at det måtte beklages, at så mange brude mødte op »i en aabenbart uværdig Tilstand«, men begge præster ville gøre deres til en bedring af dette.

Sociale tilstande. »Forholdet mellem Rige og Fattige, Herskab og Tyende er tildeels kristeligt smukt, for øvrigt taaleligt«, berettede Nissen (90). Druk var en ulykke for enkelte familier, men de fleste fortjente »at kaldes flittige, stræbsomme, betænkte paa, at formere deres Næring og forøge og forskjønne deres Gods«.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1378-1380, La Åbenrå)

Man skulle ikke tro, at det var det samme sogn, som efterfølgeren, *J O F Beuck,* (1892-1916) beskriver i sognekrøniken 1912: »... vor tid er en opløsningens tid ... Krigene 1848 og 64 har i høj grad rystet befolkningens konservative ligevægt«, der tales om fremskridt, ja, men fremskridt i kærlighed til verden og dens ting, og den gamle tro blir betragtet som noget forældet. Og i krigsåret: »... som forfaldskræfterne tiltog ... slog Guds rensende straf i krigsklokkerne ind i alt og frembragte en vældig bevægelse .. Profeten Jeremias' ord (5.3) går desværre i opfyldelse på dem ...« (Carsten Petersens saml, pk I, læg III). Men der var én i sognet, hvis favn kom til at stå lige så åben for den nye mørke præst som før for pastor Schwensen, gdr Andreas Kaad, Mintebjerg, f 1836. Ved hans begravelse bragte Beuck sin gamle ven »en dybt personlig tak« og »et usædvanlig skønt eftermæle« (Nis Nissen: Andreas Kaad. Sprogforeningens almanak 1909, s 99-100). Som synodemedlem hedder det om ham, at »det var altid præsterne han talte til og mindede om ansvaret og forpligtelsen over for menigheden«.

Den tyske pastor Beucks loyalitet over for den danske befolkning og hans retfærdighedssans var uomtvistelige og blev påskønnet; han måtte døje med myndighederne, fordi han ikke ville deltage i deres germaniseringsbestræbelser, men hans danske sprog blev aldrig godt.

J O F Beuck kom til Hørup fra Holbøl (s 503 f). Han havde tidligere gjort tjeneste i Branderup, hvor han havde oplevet en dybtgående social og kirkelig splittelse, der resulterede i ca 20 familiers tilslutning til frimghen i Bovlund. Han havde her – uden på nogen måde at have været anledning til spliden – lært at sky enhver politisk virksomhed og at undgå alt, der kunne bringe forstyrrelse og ufred ind i mghen (se under Holbøl).

Beuck var medlem af Landesverein f i Mission og Landsbibelselskabet og holdt strengt på, at mghsarbejdet skulle udgå fra kirke og sp. Således afslog han (beretn 1899) Mitwirkung af missionærer fra både Gemeinschaftsverein og »den såkaldte Indre Mission for Nordslesvig«.

Hans beretninger er grundige, men stereotype afhandlinger: der skete vel ikke så meget nyt, men det der forekom, er utvivlsomt optegnet. Man har efter læsning af dem det indtryk, at præst og mgh kom godt ud af det. 14/2 1907 forordnede Konsistoriet 6 tyske gudstjenester pr år, hvilket bestemt ikke synes at have frydet Beuck. Allerede i flg beretning kunne han meddele, at de var ophævet fra januar 1909 p g a manglende deltagelse.

Altergangsfrekvens 1894 46.6, 98 49.1, 03 49.5, 08 46.0, 13 42.6, 15 35.4

Deltagelse i kirkelige valg hhv 7.0, 4.9, 6.8, 6.9, 6.9, 8.7%.

Gudstjenesteordningen beskrives i 1893. Det fremhæves som noget for den særegent, at forsagelse og trosbekendelse blev fremsagt mellem epistel og hovedsalme. I 1899 meddeltes, at »Liturgiske Texter«, den lokalt for provstiet udarbejdede liturgi, var taget i brug. Der var regelmæssige katekisationer i fastetiden (+ prædiken) og i sommertiden på altergangsfri søndage (93, 96). I 1915 omtales et kirkekor af skolebørn.

Gudstjenestebesøget karakteriseres med vendinger som ziemlich gut, landsbyen Høruphav som det mest ukirkelige af lokalsamfundene (93), gut, im Ganzen gut, men badeliv og dampskibsfart greb om sommeren forstyrrende ind (94). I 1895 meldes, at kirken havde fået varmeanlæg, der spredte en behagelig og jævn varme i rummet. De fleste bondefamilier kom tilfredsstillende, dels meget tilfredsstillende, mens håndværkeres, fiskeres og arbejderes besøg var mindre tilfredsstillende (01). Kirkegangen tog til ved krigens begyndelse, men flovede atter af (15). En enkelt gang angives gnsnbesøg, 80 voksne, men da børn ikke var medregnet, giver dette et skævt billede af kirkegangen, især fordi det gennemgående hedder, at de tog flittig eller endog meget flittig del i faste- og sommerkatekisationer.

Menighedsliv. Med sin sognekirkeligt-lutherske indstilling opmuntrede Beuck naturligvis ikke til »friere rørelser«. Bibeltimer holdtes undertiden (her førte

præsten an), Besprechungen ikke – her var ordet frit (15). Da sp var medlem af Landesverein f i Mission, var det en selvfølgelig opgave for ham at fremme det foreningsliv og de mangfoldige former for christliche Liebestätigkeit, som det var denne forenings formål at udbrede i sognene. Dette lykkedes ikke. Iflg 1893-beretningen var der ingen Zweigvereine til udøvelse af kristenkærlighedens gerninger (men lokal hjælpsomhed i rigeligt mål), og således forblev det embedsperioden ud. Men i et arbejde for ydre mission kunne sp og mgh mødes på så at sige neutral grund, og det gjorde man så. Interessen – stigende med årene – samledes om Nordslesvigsk Missionsforenings arbejde i Tirupaty, mens Breklum (egentlig også et slesvigsk foretagende) mødte ringe forståelse. For førstnævnte holdtes gennem årene en, for det meste to årlige missionsgudstjenester eller -fester. I 1894-beretningen fortælles f eks om 2 missionsprædikener med sp som prædikant ved den ene, sp *Claussen*, Dybbøl, ved den anden. Herved indkom kollekter på i alt 116.40 M. I årene 1913, 14 og 15 indbragte kollekter til missionsformål hhv 66.26, 81.25 og 116.22 M. Om en missionssyforening, der arbejdede for Tirupaty, høres første gang i 1907. Den samledes 1 gang pr måned i prg.

For ét af IM's foretagender lykkedes det dog at skabe interesse, *Diakonisseanstalten i Flensborg*, men her havde man jo også via stationen i Augustenborg sagen og dens nytte tæt inde på livet. Derfor var kollekterne til Flensborganstalten altid gode, i 1896 således 130 M. Fra 1902 cirkulerede der indsamlingsbøger i sognet til fordel for diakonissernes arbejde, og de gav gode bidrag (03), således (07) 210.60 M.

Der fandtes måske enkelte gudsfornægtere i sognet og mange ligegyldige og verdsligtsindede (95), men mange forældre søgte allerede tidligt at »føre deres børn til Frelseren« (97). I denne bestræbelse støttedes de af lærerne, hvis undervisning var i overensstemmelse med Guds ord og kirkens bekendelse, »så at der bydes ungdommen sund (åndelig) føde«. Der herskede derfor også 100% »folkekirkelige« tilstande (97). Disse vedvarede, så vidt det kan ses, til den sidste beretningsperiode før krigen, da de kirkelige vielsers antal udgjorde 97.22% af de borgerliges, mens begravelserne stadig til 100% besørgedes af sp (15).

En enkelt gang berettes der om opbyggelige møder i skolen, dels ved en udsending fra Brødremghen, dels ved en fra IM (Landesverein (?)).

Sp søgte at virke for E Claussens *»Kirkeligt Søndagsblad«* (bl a for at ophjælpe missionsinteressen) og bad gentagne gange forstanderskabet deltage i denne bestræbelse. *»Sædekornet«* havde nogle abonnenter, og sp uddelte selv bladet blandt fattige og syge (95, 97). Der fandtes to legater, hvis renter (12.60 M) anvendtes til anskaffelse af salmebøger og Bibler til konfirmander og kristelige skrifter til mghen. Provstikolportøren øvede en virksomhed i samme retning (94 et pass).

Efter krigsudbruddet bemærkedes åndelige bevægelser hist og her (vist ikke noget varigt), men frimghsbevægelsen havde ingen nævneværdig indflydelse (15).

Søndagsfreden lod i flere henseender meget tilbage at ønske: badeliv, dampskibsfarter, mejeridrift om søndagen trak i den forkerte retning (93). Trods alt holdtes dagen i almindelighed hellig, om end daglejere undertiden arbejdede (94). Sp bryder i det hele aldrig ud i jeremiader over denne sag, om end han bemærker, at kredsjernbanens bygning, hvorunder man overtrådte det 3. bud, havde vakt stor forargelse og haft skadevirkninger (99).

Af *sektvæsen* var der intet. Som en ret isoleret foreteelse berettes, at både Gemeinschaftsverein, hvis missionær i Sønderborg stammede fra Hørup, og Bornholmerne søgte at trænge ind i sognet. Førstnævnte havde ladet afholde nogle få foredrag i forskellige landsbyer. Deltagelsen havde efter sigende været ringe (03).

Heller ikke *de sædelige tilstande* gav sp anledning til egentlige veklager. Der var intet særligt at bemærke (93), om end det ofte var galt med brudene (97). Spiritusmisbrug stod nok for Beuck som sognets værste moralske onde, og han bekæmpede det aktivt i foredrag og prædikener, i hvilke det fremhævedes, at fylderi var en svær synd med skadelige følger, fremst for ungdommen (97, 03, 15).

Der var enkelte drankere i sognet (99), eller man kunne måske snarest sige, at druk var en last i enkelte familier (03). Lasten befordredes af de mange værtshuse, 5 i alt. Det ville derfor være højst beklageligt, hvis der efter bygningen af den alsiske Kleinbahn blev oprettet skænkesteder ved de små holdepladser, i Hørup sogn 2 (97). Og det blev der vistnok, i hvert fald ét. Der opførtes nemlig mod mghens protest en *stor* stationsbygning, oven i købet ved kirken, skønt man havde tilbudt værtshusholderen en mindre som den i Ketting; en sådan havde været fuldt tilstrækkelig. Den store bygning stod stadig ubeboet hen, skønt den havde været færdig i flere måneder. Det kunne ikke betvivles, at der også her ville blive fordærvelig lejlighed til drikkeri (99). Til held blev der i 1902 oprettet en Good-Templarloge, i hvilken sp efter opfordring havde talt ved julefesten, også for talrige tilstedeværende ikke-medlemmer. Der var ca 30 logebrødre, og de kunne allerede opvise gode resultater (02, 03). Også senere kunne der meldes om sådanne, og sp havde efter forstanderskabets ønske oftere i senere år talt for afholdssagen, der også fremmedes af endnu en forening (15).

De sociale tilstande beskrives gennemgående som gunstige. Der var hverken rigdom eller armod i de fleste husstande, den sunde middelstand var overvejende. Forholdet arbejdsgivere-arbejdere var ret godt, og parterne stod ikke stejlt (schroff) til hinanden. Det kunne derfor antages, at socialdemokratiske ideer endnu ikke havde fundet indpas (93). »Dog søger socialdemokratiet at udstrø sine giftige frø, og det lykkedes det ved sidste rigsdagsvalg at opnå 10 stemmer« (94). Dette var selvfølgelig en ubehagelig overraskelse, der måske beroede på en beklagelig lapsus hos de pågældende vælgere. I 1896 var forholdet mellem husbonder og tjenestefolk nemlig fremdeles godt, »så at jordbunden (der Boden) for socialdemokratiske bestræbelser mangler«.

I 1893 meddeles det, at mghen havde tegnet en garantisum på 200 M i 3 år til diakonissestationen i Augustenborg. Senere blev samarbejdet permanent (se mghsliv ovf). Også Asylet tog man sig af, idet forstanderskabet bevilgede midler til dette (15).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375 og 1380-1384, La Åbenrå)

Sp *W F C Augustiny* (1916-21) kom til Hørup fra Notmark (se der). Han blev indført i embedet 10/12 1916, efter at Beuck var blevet pensioneret 1/10 s å og var flyttet til Haderslev.

Pastor Augustiny har efterladt én beretning fra Høruptiden. Den er iflg sagens natur meget kortfattet.

Gudstjenesteordning: uforandret. Af særtjenester var der børnegudstjenester i fasten og fra påske til Michaelis. Desuden missions- og nadvertjenester, men ingen bibeltimer.

Gudstjenestebesøg gnsn 80 voksne og mindst 50 børn (9.4%). Yngre menneskers besøg var mindre godt, og mange holdt sig borte fra kirken. Forbudet mod kirkeopvarmning havde ikke påvirket besøget.

Søndagsfred. Der arbejdedes meget om søndagen,

navnlig landbrugsarbejde, dog næppe i gudstjenestetiden.

De sociale tilstande kunne endnu betegnes som gunstige. Der var her – som overalt – ret knapt med levnedsmidler, men ingen led egentlig nød. Man havde mange steder lidt under brændselsmangel i den kolde vinter 16/17.

Til afhjælpning af krigsnøden havde der været indsamlinger til både lokale og almene formål. For soldaterkoner og -enker sørgedes der vel fra offentlig og privat side. Der var (til 1/5 17) 18 faldne fra sognet.

I 1917 skulle der som året forud børn fra Kiel til Hørup, men i mindre antal.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

Kun to af de nyansatte præster i Sønderborg provsti efter genforeningen var ikke grundtvigske, pastor Biering, Sønderborg, og *I V R Fauerholdt,* Hørup (1921-32). Oplysningerne i Kirkelig Håndbog om Hørup er sparsomme. Fauerholdt taler om rolige forhold, dog med nogen social spænding. DdU har hele tiden haft god trivsel. Der er forsamlingshus i sognet, og menighedsrådet har ikke været delt efter kirkelige eller politiske linier, som man ser det andre steder. Pastor *Christian Metz* (1932-65) finder også forholdene rolige med nogen gammeldags kirkelighed. I hans tid blev der dannet to missionskredse, en Pathankreds og en Østerlandskreds, som omtales i 63, mens 1967-håndbogen ikke synes at kende dem.

I Christian Metz' præstetid faldt anden verdenskrig. Et mål for sabotage blev den tyske marineforsøgsstation ved Høruphav, som af besættelsesmagten blev omgivet af megen hemmelighedsfuldhed. Det lykkedes et af de såkaldte »Flying squads« ledet af pastor Harald Sandbæk at afbryde eltilførslen midlertidigt to gange. En varig afbrydelse af strømmen ville have lammet hele Als, og det veg man tilbage fra (Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, s 165 og 175). Hørup sogn havde sidst på krigen to flygtningelejre med tilsammen ca 1300 tyske flygtninge. 23 af dem ligger begravet på kirkegården. I 1976 blev et nyt alderdomshjem og plejehjem indviet.

Nuværende sognepræst er *Mogens Kaas Hvalsøe* (1966-).

Skolen

I 1668 overlod sognepræsten menigheden et stykke af præstegårdsjorden til en skole, som også blev bygget, men senere måtte nedlægges, da man ikke havde råd til at underholde en lærer. Sognet fik en overenskomst med degnen, som derefter må have overtaget skoleholdet. Hørup fik et nyt skolehus 1782, og skolen blev regnet blandt de bedre; alligevel melder en opgørelse o 1800, at af 100 skolepligtige børn mødte gennemsnitlig 50.

I 1958 var skolen fireklasset, i 66 udvidedes den til 7 klasser for i skoleåret 1973-74 at omfatte 10 klassetrin; året efter fik man børnehaveklasse. I 1914 oprettedes der skole i Høruphav med 4 klasser; den blev imidlertid nedlagt 1974, hvorefter alle børn nu samles i Hørup, der har fuldt udbygget centralskole med (1981) 801 elever i 41 klasser (1.-10. kl, børnehaveklasse) og 60 lærere. Skoleinspektør var på samme tidspunkt Kurt Philipsen, f 23/3 1936.

Adskillige af lærerne i Hørup har gjort sig kendt også uden for skolen. Om *Peder Kristensen* (1660-78) er berettet ovenfor. *Jacob Grau,* d 1788, fik en sørgelig berømmelse. Han havde i nogen tid lidt af tungsind, og skønt både afholdt og samvittighedsfuld i sit embede angav han som grund, at han frygtede, at der ville blive klaget over ham ved næste bispevisitats, og at studiosus Peter Franch (se ovenfor) så skulle have hans embede. Der var intet om hans formodninger; men om morgenen på visitatsdagen, mens præst og biskop gik til kirke, bad han Franch om at gennemlæse hans spørgsmål til børnene. Så snart de var blevet alene, trak Grau pludseligt sin dolk og stak den flere gange i brystet på sin formodede rival. Samtidig skal han have sagt: »Sådan skulle provsten have haft«, derefter løb han ned i sin have og skar struben over på sig selv. (Raben: Fra Hørup Sogn, s 59 ff og N K S, XVI, s 45 ff).

To børneflokke blev faderløse den dag, og fyrst Frederik Christian, som havde kaldsretten til degneembedet, tilbød Franchs enke kaldet under forudsætning af, at hun kunne finde en mand, der var egnet til embedet. Hun bad dog om, at hendes 18årige datter måtte få denne ret i stedet for hende, og det fik hun. På den måde kom lærer *Lorenz Lassen* (1789-1825) til Hørup. L L forelagde i 1795 den nye sognepræst Chr Schwensen en redegørelse om undervisningen i Hørup skole. Under tirsdag skriver han, at den, der kan skrive, »gives noget skreven at læse, som for største Delen ere tydske Sager« og under lørdag bl a: »Herpaa foresiges dem, som regne et eksempel af Kroymanns Regne Bog i det tydske Sprog, som de opskrive først paa deres Tavler i bemeldte Sprog, men siden før det regnes, oversættes i det danske Sprog; da altsaa gives Leilighed paa eengang at øve sig i tre Videnskaber hvoraf altsaa sees, at ingen med Føie kan besvære sig over at deres Børn icke maae lære det tydske Sprog.« (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s 384). Også i Lambjergskov var der blevet undervist i tysk af en privatlærer *Christian Christensen,* som nævner sine tyskkundskaber i en ansøgning til et hjælpelærerembede i Hørup (H P Clausen: Dansk og tysk på Als 1812-48, 1966, II, s 183).

En markant personlighed var lærer *Peter Jørgensen* (1858-64), f Tandslet 1822. Han var en klog og kundskabsrig mand, sjældent ivrig og dygtig – og frugten af hans undervisning kunne mærkes længe (N K S XVII, s 4). Han var stænderdeputeret under de vanskelige forhold, hvor landsdelen kun havde en rådgivende stænderforsamling, mens den nye grundlov gjaldt for det øvrige Danmark. I marts 1864 blev han valgt til medlem af rigsrådets folketing som eneste slesviger, da kun Als på det tidspunkt var på danske hænder.

Straks efter freden 30. oktober blev han afskediget som degn og lærer. Han købte sig et højtliggende kådnersted i Mommark og virkede foruden som landmand også som juridisk rådgiver. Når landsdelens førende mænd skulle træffe beslutninger, var han selvskreven repræsentant for Als. (Troels Fink: Degn Peter Jørgensen fra Hørup. Sdj månedsskr 1968, s 393-400).

Lærer *Peter Hansen Petersen Hjeds* (1878-88) har udgivet et par humoristiske fortællinger på alsisk folkemål, der er genoptrykt i Sdj månedsskr 1932, s 9 og 1933, s 12 (Bogen om Als, s 453).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning er fra 1922 til 1965 opgivet som 7 up.

Folketal 1860 1369, 1910 1410, 1921 1360, 1960 1540, 1970 1883 (Stat tabelværk 1975 II. Danmarks admini-

strative inddeling), 1976 2727 (Stat tabelværk VIII 1978, registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1926 250, 1931 250. Der er ikke opgivet flere tal.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede, teglhængte kirke ligger omtrent midt i sognet på en høj bakke med vidt udsyn mod s, v og n. Det fritstående klokkehus af eg er middelalderligt, men de enkelte dele er næsten alle fornyet siden. Kirken består af romansk kor og skib, unggotisk vestforlængelse, gotisk korforlængelse med muligvis samtidig tagrytter, våbenhus, vistnok middelalderligt, mod s og på korets nordside et sakristi fra 1840. Skibets vestforlængelse fik gavlen ommuret i 1888 og blev da forsynet med kamtakker, året efter fik våbenhuset kamtakker. Skibets gråmalede bræddeloft er vist fra 1770-71. Kirkens indre præges af barokke farver fremkaldt og suppleret 1939. Der er muret alterbord, dækket af panel 1939. Altertavlens midtskab har 12 apostelfigurer fra 1400tallet. Predellamaleriet, som forestiller den sidste nadver, er skænket 1688 af provst Johannes Krag. Der er romansk døbefont af granit og prædikestol i ungrenæssance. Af de fire klokker findes »Marieklokken« nu i våbenhuset; i klokkehuset er en klokke fra 1882 og en genforeningsklokke fra 1920 med klokkevers af Vilhelm Andersen. Tagrytteren fik i 1946 en ny klokke i stedet for den flyttede »Marieklokke«. Kirkeskibet er en tremastet fuldrigger fra 1749.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 8592 RM, 1922 1. kl, 1958 12 kl, 1969 L R 16/31.

15. 1846-91 **Christian Carl August Schwensen,** f Hørup 23/3 1811. Dim priv 30, c 16/11 36 (1), g 1) Hørup 27/8 43 Elise Marie Soeline Bonnichsen, f Randers 11/12 12, d Hørup 21/12 48 Forældre: Oberst Randers Bonche B og Dorothea Soel. G 2) Broager 23/3 55 Marie Andrea Cathrine Ragnhilde Stephensen, f Ærøskøbing 22/2 28, d Trudsholm 27/10 1913. Forældre: Sp Broager Jørgen S og Henriette Christine Grove. 21/7 38 pers kap Hørup 11/2 46 sp sst, afsk dec 91, d Trudsholm 18/7 99.

Svigerfader til sp Østrup T V L Hansen.

16. 1892-1916 **Johann Otto Friedrich Beuck,** f Ottensen 13/10 1849 Forældre: Sp Welt Carl B og Louise Johanne Ida Trusnelde Isidore Agnes Spies. C 73 (2. Kar m r A), g Haderslev 14/10 85 Marie Michaeline Jacobsen, f Haderslev 20/10 66, d Kiel 13/1 1930. Forældre: Orgelbygger Haderslev Jürgen J og Adeline Koch. 17/5 75 adj min Magstrup-Jegerup, 5/11 75 sp Branderup, 2/11 80 sp Skrydstrup, 28/2 87 sp Holbøl, 29/10 92 sp Hørup, afsk aug 16, d Kiel 1/7 42. Fader til sp Åbenrå tyske menighed Carl J J B og sp Wachen Martin Gerhard Nicolas Otto B.

17. 1916-21 **Waldemar Friedrich Carl Augustiny,** f Ulsnæs 6/11 1864. Fader: Sp Ulsnæs Johann Rhode Friedrich A. Dim Slesvig, imm Leipzig, Greifswald, Berlin og Kiel, c 90 (2. Kar), g Ida Sophie Malvine Louise Satow, som overlevede ham. 10/3 92 adj min Langhorn, 31/10 93 sp Notmark, 18/11 16 sp Hørup, bekræftet 20/8 20, men stiliede sig ikke til valg her, 16/7 21 sp Tumby-Strukstrup, afsk 29, d Lübeck 29/11 37.

18. 1921-32 **Irenius Vilhelm Ravn Fauerholdt,** se sp Marstal.

19. 1932-65 **Christian Metz,** f Åbenrå 20/10 1898. Forældre: Snedkerm Åbenrå Christian M og Cathrine Marie Lund. Dim Flensborg 17, c 24 (h), g Bøstrup 30/9 24 Marie Sofie Nogel, f Bøstrup 26/6 01. Forældre: Proprietær Hans Peter N og Ingeborg Nielsen. 20/8 24 sp Hammelev-Enslev, 17/9 32 sp Hørup, afsk 31/10 65.

20. 1966- **Mogens Kaas Hvalsøe,** f Vangede 12/7 1934. Forældre: Murersvend Walter Kaas H og Ella Jensen. Dim Sorø 53, c 61 (h), g Skovshoved 5/9 59 Inge Jenny Matthiessen, f Kbh 3/7 35. 19/3 63 sp Tandslet, 22/2 66 sp Hørup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923-81; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske skolehåndbog 1945-81; Jørgen Hansens Optegnelser om sit Levned. Sdj årb 1904; A P Tuxen: Minder fra Tandslet Præstegaard. Sdj årb 1925; J Raben: Fra Hørup Sogn. Fra Als og Sundeved, hft 12, 1937; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; Robert Huhle: Bogen om Als, 1956; J Raben: Soldatergraven i Lambjerg Indtægt. Sdj månedsskr 1933; C Maibøll: Fra Hørup Sogn i gamle Dage. Samme tidsskr 1938; Urban Schrøder: En afskedssang fra Hørup præstegård. Samme tidsskr 1962; Christian Metz: En alsisk præstegaard. Præstegårdsliv i Hørup gennem 200 år. Had skiftsbog 1968; Karsten Rønnow: Hørup præstegård. Sst s å; Urban Schrøder: En alsisk konfirmands kirkegang i vinteren 1842. Sst 1977; Hørup sogn hvor gammelt og nyt mødes. Sønderjyden 9/9 1952.

Utrykte kilder: Sønderborg provstearkiv, Jørgen Hansens visitatsberetninger, Carsten Petersens saml, alle La Åbenrå; Aage Dahls saml; Paul Nedergaards saml; Chr Knudsen: Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als. Ny kgl saml 2683, XVI og XVII.

LYSABILD

Af I B og H P

Topografi

Areal 3195 ha. Lysabild sogn grænser mod ø og sø til Lille Bælt og mod sv til Hørup Hav; grænsen til Kegnæs går over den smalle landtange Drejet, og mod n og v omgives sognet af Tandslet sogn.

Fra den sydøstlige del af Als' høje bakkeland,

som strækker sig ind i sognet (med højder på indtil 60 m), skråner landet sydover til ca 20 m ved Lysabild og 10 m ved Skovby og Lysabildskov. Lille Bæltkysten er overvejende en klintkyst, men ellers er kysterne præget af store, mest ubeboede meget lave områder, som ved Hummelmade og ved Kegnæsgd er beskyttet af diger, ved Birke og Pøl af en strandvold. Gennem det lave sydland, strækker sig nogle karakteristiske åse, Birkeåsen og Lysabildåsen, der hæver sig 2-4 m over det omgivende land. De gamle landsbyer er i stort omfang velbevarede, ligeledes de levende hegn, mens skovene er forsvundet. Der har gået jernbane gennem sognet, som nu er nedlagt; til gengæld er sydvejen, Sønderborg, Skovby, Drejet-Kegnæs og færgehavnen i Mommark blevet moderniseret.

Byer Lysabild m kirke, prgd, skole, friluftsscene (i prgd.s have), kro; Skovby m kro; Mommark m færgehavn; Sarup; Vibøge; Fjelby; Skovbyballe.

Bebyggelser Lysabildskov; Sarupskov; Ll Mommark; Vibøge Toft; Pommersgde; Kobbertoft; Drejby; Gl Pøl m fyr.

Gårde Kegnæsgd, Lundg, Damgd, Ryvang, Sarupgd, Fjelbygd, Valdbjerggd, Madegd, Nældegd, Frydendal, Møllegd, Kronborg, Kildegd, Fredensborg, Skovgd, Søgd, Stengd, Meldgd, Fælledsgd, Vibæk ml m vind- og vandml; ved Drejet kommunal campingplads m cafeteria.

Skove v Mommark og Sarup findes nogle små lunde, ellers er sognet skovløst.

Fredede oldtidsminder En langdysse, Laveshøj.

På kirkegården Minder o to danske faldne i 1864 og o sognets faldne i 1. verdenskrig.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 299 da, 17 ty; 1884 212 da, 43 ty; 1912 218 da, 73 ty, 8 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 869 da, 97 ty (tilrejsende 67 da, 38 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 425 da, 20 ty, 29 s; 11/4 1924 395 da, 29 ty, 72 s; 22/10 1935 455 da, 112 ty, 211 s; 3/4 1939 750 da, 158 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 776 da, 26 ty; 14/5 1957 754 da, 35 ty; 23/1 1968 960 da 25 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gamle kommuner ikke mere. Lysabild hører nu til Sydals kommune m centrum i Hørup.

I katolsk tid var Helligblodskapellet i Lysabild kirke et søgt valfartssted, og der holdtes hvert år et Helligblodsmarked på kirkegården. (Det blev senere flyttet til Nordborg). Meget tyder på, at sognet også i hedensk tid var valfarts- og offersted – således stednavnet Vibøge. At brydninger mellem kristendom og rester af hedenskab har stået på længe her, synes sandsynliggjort ved, at man så sent som i 1400tallet – da Helligblodskapellet blev opført – indføjede en gammel hedensk offersten i bygningens sokkel (se afsnittet om kirken).

Der er knyttet forskellige sagn og legender til kirkens og kapellets opførelse. Det fortælles således, at vinen i alterkalken ved en bestemt lejlighed forvandledes til blod ved elevationen. Præsten og menigheden vidste ikke, hvad de skulle tro, men biskoppen tydede det: Når kristenblod skulle flyde, måtte også Kristus bløde. 14 dage efter kom venderne (1168), slog alsingerne, og krønikeskriveren Helmold beretter, at der efter erobringen alene i Mecklenburg (Veligård) på een dag blev falbudt 700 alsinger til salg (J Raben, s 9 og Aug F Schmidt: Det hellige Blod i Lysabild. Sprogforeningens Almanak 1942, s 43-47).

Den ældre præsterække

O 1475 **Otto Nielsen,** nævnes 9/5 1475. Provst Haderslev. Var 27/4 87 kannik Slesvig. Levede 26/1 1507.

(1487, 1488) **Peter Sture.** Fader: Samme navn. Vikar Lysabild.

Den sidste katolske præst, hvis navn ikke kendes, skal være blevet dræbt af et vildsvin uden for sin port.

1. Den første lutherske præst, hvis navn heller ikke kendes, døde Sønderborg ca 1533, henrettet for deltagelse i sammensværgelse for at befri Christian II fra Sønderborg slot (Aage Dahls saml).

2. 1534- **Jørgen Petersen,** imm Wittenberg 1520. Var 1525 sp Ketting, 2/8 34 sp Lysabild, var 46 provst Als, d Lysabild.

3. -1582 **Daniel Jørgensen,** f Guderup. Fader: Sp Egen Jørgen Thomsen. G 1) Flensborg 27/7 67 Cathrine Boisen, f Flensborg. G 2) Karen Bjørnsd. Var 68 sp Lysabild. 81 (79) provst Als.

D Js Liv endte tragisk. Efter at have opsøgt biskop Niels Jespersen i Odense og klaget sin angst og uro til ham, skar han næste morgen struben over på sig selv. Han levede nogle dage derefter og fik nu bekendt grunden til sin elendighed. Han havde før sit andet bryllup krænket en jomfru, der var trolovet med en anden mand, havde været utro mod kongen og kirken og var desuden i stor gæld. »Han døde i fred med et bodfærdigt sind« (C P, s 253).

4. 1582, 1620 **Peter (Knudsen) Conradi,** måske f Bregninge, Ærø. Fader: Sp Bregninge-Søby Peter Conradi. Imm Kønigsberg 1572. G Broager 3/11 88 Anna Johansd Berndes, f Broager. Fader: Sp Broager Johannes B. 76 adj min cum spe succ Lysabild, s å hof- og slotspræst Sønderborg, 8/4 82 sp Lysabild, d sst marts 1620.

Fader til 5 og sp Bov Johannes P C. Svigerfader til sp Flemløse G P Elyson og sp Nykirke, Angel, P Thimotheus.

P C blev af kongen forflyttet fra slottet i Sønderborg til Lysabild på grund af hans alt for store mildhed over for det løsslupne liv ved hoffet. Var han for mild ved hoffet, var han til gengæld streng i Lysabild, nemlig imod alt, hvad der mindede om katolicismen. Det blev ham, der lod Helligblodsalteret og alteret for jomfru Maria nedtage fra s og n kapellerne (Chr Knudsen VI, s 141).

5. 1620-67 **Peter Petersen Conradi,** f Lysabild 1596. Imm Greifswald 30/3 1615, imm Königsberg 15, imm Kbh 18/5 20. G Anna Marie ... 27/8 20 sp Lysabild, 53-61 provst Als, d Lysabild. Fader til 6. 1627 brændte præstegården.

P C var som provst sammen med to andre alsi-

ske præster, Andreas Beierholm fra Havnbjerg og Steen Rhode fra Asserballe, til stede i Kbh 14/11 1660 for på alsiske præsters vegne at hylde Frederik III som arvekonge. Om sig selv skriver han, at han fandt sin faders skik at blotte sit hovede, før han gav sig til at læse i den hellige skrift, så smuk, at han selv ville optage den (CP, s 268). Et maleri af ham og hans familie findes i kirken. Han førte privat en kirkebog.

6. 1667-80 **Peter Petersen Conradi,** f Lysabild 1646. Imm Rostock 63, c Sorø s å. Gift. 1/7 65 adj min cum spe succ Lysabild, juni 67 sp sst, d Lysabild 8/11 80.

Den 3. Conradi døde kun 33 år gammel og blev begravet sammen med sin hustru.

7. 1680-83 **Diderik (Theodor) Christensen Riisbrigh,** f Risbrig, Nr Hacksted. Imm Kbh 16/2 65 (Dietericus Christiani Holsatus), g 1) 73 Johanne Andersd. G 2) Lysabild 6/7 81 Cathrine Johansd Monrad, f Ketting 59, d 1705. Forældre: Sp Ketting Johannes Davidsen Monrad og Eleonora Lorentsd Brandt. 22/11 73 sp St Thomas og St Jan, 5/2 80 adj min cum spe succ, Lysabild, nov s å sp sst, d sst 83. Fader til sp Oksbøl Johan C D R.

D C R skejede slemt ud både på sørejsen til Vestindien, hvor han sparkede en bådsmand til krøbling, og på øerne, hvor han det første år kun holdt 16 gudstjenester. Både for forsømmelighed og for slagsmål, drukkenskab og opsætsighed mod guvernøren fik han en alvorlig irettesættelse hjemmefra i september 75. I april 78 er han halvt som flygtning i London, hvorfra han skrev hjem og bad om godt vejr.

8. 1683-87 **Jens Pedersen Roeskilde,** f Roskilde 1645. Forældre: Snedker Peter Jensen og Karin Jacobsd. Dim Roskilde 66, c 29/10 68, g Vammen 12/3 76 Clara Elisabeth Christensd Schytte, f 39, d 1716. Forældre: Læge i Ålborg, dr med Christen Nielsen (Chyt) og Margrethe Didriksd Grubbe. 70 hører og kantor Kbh, 11/11 74 adj min cum spe succ Vammen-Lindum-Bigum, afsk 76 for lejermål, oprejsning 23/4 s å efter hans og hustruens offentlige skrifte samme dag, 7/11 76 skibspræst, skal have fungeret som sådan endnu 79 og 80, 77 diakon Lysabild, 18/2 82 ventebrev sst, 6/2 83 sp sst, d Lysabild 87.

J P R havde et voldsomt og svingende temperament. I anledning af hans strid med degnen Andreas Knudsen Conradi gav mange vidner udtryk for en almindelig indignation mod præsten. Han havde slået, ladet sig betale ublu for kirkelige handlinger og selv undladt at betale for hjælp. Ved provsteretten blev degnen afsat, for som provsten sagde: »Vel hævder man, at der intet er bevist imod degnen, kun præstens anklager går imod ham; men enhver skal med underdanighed gøre, hvad der bliver pålagt ham, og det er ulydighed, hvad med vilje og forsæt gøres herimod« (Chr Knudsen X, s 49-58). Da degnen skulle rejse, hørte præsten ham græde og kom i en sådan samvittighedsnød, at han følte sig syg, lagde sig til sengs og døde tre dage efter (Rørdam 1881, s 13 f). I 1887 kan samme forfatter dog nu gengive et brev fra pastor Roeskilde til biskop Kingo, som er skrevet 1684, og hvori provstens dom omtales som allerede fældet.

9. 1687-99 **Laurits Hansen Krag,** f Hørup. Forældre: Sp Hørup Jens Knudsen K og Cathrine Lorentzd Brandt. Dim Sønderborg 81, imm Kbh 29/4 82, c sst 2/10 84, g 87 enke efter 8. 9/4 87 sp Lysabild, d sst 99.

Pastor Roeskildes enke var så nervøs for ikke at kunne blive siddende ved embedet, at hun rejste til Kbh for at tale sin sag endnu inden mandens begravelse, som hun overlod til andre. Hun opnåede, hvad hun ville, og fandt straks en teologisk kandidat og præstesøn fra Als, som både ville have hende og kaldet. I L H Ks tid blev sognet hjemsøgt af en meget stor oversvømmelse 1694.

10. 1699-1729 **Nicolai Carstensen Lorenzen,** f Ulkebøl 11/10 1671. Forældre: Sp Ulkebøl Carsten Carstensen L og Anna Nikolaisd Brandt. Imm Jena 23/10 88, imm Rostock, imm Kbh 14/6 92, g 12/6 1701 Anna Marie Hansd, f 12/11 85, d Lysabild 14/1 41. Forældre: Pensionær Gammelgaard, husfoged Hans Paulsen og Anna Maria Steuermann. 6/7 99 sp Lysabild, d sst 11/3 29. Fader til diakon Tønder Nikolaus L og svigerfader til sp Ulsnæs A Esmarch.

N C Ls eftermand sagde om ham, at han var en trofast sjælesørger gennem de 30 år. Det praktiske var ikke hans område; han havde ingen forstand på landbruget og kendte, sagde man, ikke engang sine egne folk; men et enkesæde fik han dog bygget, og han var den første, som førte en ordentlig og nøjagtig kirkebog. Degnen Edvard Schulz den Ældre beretter i sin dagbog, at pastor Lorenzen på Vor Frue dag 1718 gjorde en erindring til folket om den forbandede letfærdighed og Franzoser som nogle af menigheden havde, således NN, etc (med navns nævnelse). (Rørdam 1881, s 14 f).

11. 1729-78 **Vesti Hansen Egeberg,** f Egebjerg 1697. Forældre: Degn Egebjerg Hans Christensen Kaaberøe og Esther Vestisd. Dim Holbæk 14, c 10/6 21 (h), g 18 Valborg Mogensd (Martinsd) Aarbye, f Vallekilde 30/10 99, d Lysabild august 79. Forældre: Sp Vallekilde-Hørve Martin Jespersen Aa og Sara Pedersd. Skolelærer Særslev, Sjælland, lærer Kalundborg, pers kap Slagelse St Pedersk, 29 sp ... Norge, byttede med en nordmand og blev 16/4 29 sp Lysabild, d sst 6/9 78. Fader til 12 og svigerfader til sp Hørup H G M Brolund.

V H E udmærkede sig allerede som ung kapellan i Slagelse ved fra dag til dag at springe ind og tage en gudstjeneste ved et kongebesøg i byen. Frederik IV var så tilfreds med ham, at han lovede ham det første kald, han søgte. Også blandt kolleger var han respekteret – således betroede Erik Pontoppidan ham at oversætte »Glaubens Spiegel« til dansk, og forfatteren var meget tilfreds med resultatet. Sognekrøniken beretter, at han i sin lange embedstid var både frygtet og elsket, og at hans levevis var meget nøjsom (Rørdam 1881, s 15 f og J Raben, s 26 f).

12. 1778-80 **Martin Vestesen Egeberg,** f Særslev, Sjælland 1718. Dim priv Sønderborg 39, c 18/2 44 (h), g 4/6 50 Frederikke Hahnefeldt, f Ærø 21/1 34, d Sønderborg 31/3 84. Forældre: Amtsforvalter Graasten-Ærø Johann Christopher H og Sophia Margaretha Jünss. 48 pers kap Lysabild, 17/1 49 adj min cum spe succ sst, 6/9 78 sp sst, d sst 80.

Svigerfader til sp Glumsø-B B P Wellejus og sp Marvede-H A Bryndum.

M V E blev husket for sin smukke sang, men glimrede ellers slet ikke. I 30 år holdt han ud som kapellan under faderen, og han nåede kun at være sognepræst i 1½ år. I hans første kapellanår havde han udset sig en pige, den smukke Susanna Hahnefeldt af Gravensten på Ærø, men han var for frygtsom til selv at fri og bad da sin broder Hans Henrik om at rejse over og fremsætte hans ønsker. Broderen syntes om pigen og fik hendes ja til sig selv. Til Martin arrangerede han et parti med Susannes søster Frederikke, og Martin fandt sig tålmodigt i det hele, men han blev ikke lykkelig med Frederikke, som bragte ham tunge næringssorger. (Rørdam 1881, s 18).

I 1779 skete udflytningen af 12 gårde fra Lysabild til Lysabildskov. Det fortælles i sognet, at udvælgelsen af gårdene skete ved lodtrækning. (Bogen om Lysabildskov, s 6).

13. 1780-1802 **Jens Jørgen With,** f Notmark 20/11 1745. Forældre: Sp Notmark Mathias Jensen W og Dorothea Sophie Jørgensd Pedersen. Dim Odense 62, c 22/6 70 (h), g 1) 22/9 80 Charlotte Sophie Frederikke Mortensd With, f Ketting 30/11 45, d Lysabild 9/9 93. Forældre: Sp Ketting Morten Reenberg Jensen W og Mette Hansd Thomsen. G 2) 95 Mette Stockemark Wind, f Brøns 21/7 49, d Lysabild 26/4 1802. Forældre: Sp Brøns Mathias Pedersen W og Margrethe Hedwig Hansd Brorson. 4/9 71 pers kap Ketting, 10/5 80 sp Lysabild, d sst 27/3 1802.

J J W havde et uroligt sind. Som student lod han sig tre gange hverve som rytter. Han passede sit embede godt og satte sig også i respekt, men kunne nyde indimellem at slippe præsteværdigheden. Så kunne han være den muntreste i selskabet. Ægteskabet med hans glade og lyssindede kusine var lykkeligt. Hendes død var et frygteligt tab; hans anden kone var ham på ingen måde jævnbyrdig, og tungsind tog stadig oftere magten fra ham. Så kunne trangen til selskab – og spillelidenskaben – gribe ham så stærkt, at han rastløst flakkede om på landevejen. Han døde pludseligt, og rygter om selvmord fik næring ved, at en mand påstod at have set ham ligge med blødende hals (Rørdam 1881, s 19 ff og Chr Knudsen VI, s 144 ff).

14. 1802-21 **Augustinus (Jacob) Meldal,** f Indvig, Bergen stift 6/2 1755. Forældre: Sp Indvigen Jørgen Meldal og Christine Bergmann. Dim Bergen 70, 73 huslærer Sogn prgd, 74 huslærer Christianssand, 76 huslærer Oddernæs prgd, c 19/3 79 (nc), g Strøby 23/5 88 Nicolette Oligera Nyholm, f 7/8 63, d Iller 25/1 37. Forældre: Sp Slaglille-Bjernede Christopher Jochumsen N og Elisabeth Birgitte Johansd Schrøder. 79 huslærer Magleby, Stevns, 81 uord medhjælper Nykøbing F, 13/8 83 pers kap Nykøbing-Systofte, 15/10 84 pers kap Ketting, 87 ventebrev Asserballe, 28/12 92 sp sst, 21/5 1802 sp Lysabild afsk 11/7 21, d Augustenborg 24/5 28. Fader til 15.

A M har efterladt sig en selvbiografi sluttende 1804. Den er med en afrunding om de senere år af hans søn gengivet i Personalhistorisk Tidsskrift 1880, s 161-192. Det er historien om en fattig og faderløs norsk students mange omveje og stædige kamp for at gennemføre sit studium og nå så langt som til præstekaldet i Lysabild. Som præst var han en samvittighedsfuld rationalist, som med takt og varsomhed fik indført den evangelisk-christelige salmebog. Sine prædikener læste han for en sikkerheds skyld op fra manuskriptet, det blev misbilliget af menigheden, der forstod det derhen, at præsten ikke havde læst ordentligt på sin lektie. Hans trofaste gerning gav ham efterhånden menighedens fulde kærlighed og agtelse, og han blev et såre tilfreds menneske.

I hans tid blev Mommark beskudt af engelske krigsskibe i krigen 1807, tilsyneladende uden andet formål end at jage rædsel i folk. Sognets andel i »terrorbalancen« var at anbringe nogle kanoner ved kysten, som skulle true englænderne. De var af træ og forfærdiget af smed Nicolaisen, Mommark.

15. 1821-33 **Martin Reenberg Meldal,** f Asserballe 26/2 1794. Dim Odense 13, c 21/4 19 (egr), g 19/6 22 Marie Cathrine Groot, f Kbh 2/2 98, d Svendborg 10/10 43. Forældre: Kasserer Kbh Henrik Jensen G og Catharina Marie Quillin. 19 uord medhjælper Lysabild, 17/10 21 sp sst, d Lysabild 18/11 33.

Opskræmt af de engelske bombardementer kaldte faderen ham hjem fra latinskolen i Nyborg og satte ham i huset hos en realskolerektor i Sønderborg, hvor han blev i 3 år. I studietiden i Kbh interesserede et job som historielærer ved Efterslægtsselskabets realskole ham så stærkt, at teologien blev forsømt, mens han opslugtes af historisk læsning. Et stilfærdigt præsteliv på landet, som han snart følte sig forpligtet til p g a faderens tiltagende øjensvaghed, følte han som en slags forvisning i forhold til at færdes i lykkelige og inspirerende kredse i Kbh. Her boede også hans forlovede. M R M havde imidlertid arvet sin faders evne til at falde til og være tilfreds. Embedet og giftermålet fulgte snart efter, og han fik et hjerteligere forhold til sin menighed end de fleste andre rationalistiske præster. (Rørdam 1881, s 21 ff).

I året før sin død tog han sig for at forfatte en historisk-topografisk beskrivelse af sit sogn: »Krønike for Lysabbel Sogn« (se litt).

16. 1834-60 **Henrik Gottfred Henningsen,** f Werthemine 23/4 1797. Forældre: Forpagter Werthemine Henrik Gerhard H og Elisabeth Birgitte Benzen. Dim priv 17, c 30/4 24 (h), g Ketting 31/10 28 Anna Christine Jacobsen, f Gammelgaard 14/9 1803, d Augustenborg 31/1

62. Forældre: Inspektør for de hertugelige gårde og forpagter Gammelgård Christian J og Frederikke Louise Boisen. 8/11 26 pers kap Gudme-Brudager, 2/6 28 sp Asserballe, 5/3 34 sp Lysabild, afsk 2/4 60, d Augustenborg 21/4 66.

Både H G H og hans kone var fra egnen, og den alsiske dialekt blev – foruden tysk – brugt i hjemmet. Familien havde til at begynde med omgang med det hertugelige hof, og i 1848 stod der tvivl om H G Hs nationale sindelag. Den skal han have gjort en ende på ved uden kommentarer at anbringe et dansk flag med stangen sømmet fast til kirkens korgavl. H G H var rationalist og dertil et elskværdigt menneske. Biskop Jørgen Hansen fandt ved visitatsen i 55 prædikenen meget god og praktisk; men både den og præstens messen var snøvlende og svære at forstå. Menigheden var da også uopmærksom og småsnakkende; men katekisationen med børnene var dog bedre, end man skulle have forventet. A P Tuxen, søn af Tandsletpræsten, skriver med megen varme om H G H, som han ofte besøgte som dreng. Ægteparret var barnløst, men holdt meget af børn. En søsterdatter til præsten blev opdraget i hjemmet som plejebarn. Et apoplektisk anfald gjorde H G H til en hjælpeløs olding, før han fyldte 60. Han måtte holde kapellan, og i 1858 bliver en pastor *Christian Heinrich Bruhn* rost af Jørgen Hansen.

Diakonliste

1. – 1538 **Claus Iversen,** se sp Asserballe
2. **Jørgen Hansen,** måske f Guderup som søn af diakon Egen Hans Engelsen. Ca 1581 diakon Egen, diakon Lysabild, d sst.
3. o 1608, 1611 **Peter Arvidsen (Gerwitz),** diakon Lysabild, d sst.
4. **Johannes Pedersen,** diakon Lysabild, g enke efter 3.
5. 1630- **Find Pedersen,** f Egen 1595. Dim Kbh 1621, g 31 enke efter 3 og 4. 30 diakon Lysabild, d sst.
6. 1652- **Jørgen Jørgensen Klingbjerg,** måske f Sdr Broby 1615. Quartus Odense, 52 diakon Lysabild, d sst.
7. 1656- **Rasmus Rasmussen Faaborg,** f Faaborg 1616. Dim privat 48. 56 diakon Lysabild.
8. 1673- **Hans Madsen (Høder).** Dim Sorø 1661, c 15/10 64, 73 diakon Lysabild.
9. 1676-1683 **Jens Petersen Roeskilde,** se sp Lysabild.

Diakonembedet blev nedlagt ifl kgl resolution af 24/3 1683, og boligen blev gjort til enkesæde.

Tiden 1860-1920

Pastor *C F V Bendz* (1860-80) og hans kone var københavnere. Han omtales som en fint dannet og belæst mand, lidt sygeligt bekymret for sit helbred. Jørgen Hansen visiterede i Lysabild i 1861 og syntes godt om Bendz' prædiken; den gik historisk tilværks og opfordrede menigheden til at skønne på Guds ord, som Luther havde reddet fra pavedømmets formørkelse. Prædikenen vidnede om flid og orden, og det generede ikke, at præsten holdt sig tæt til sit manuskript. Jørgen Hansen fandt børnene godt oplyst og sangen forbedret. Efter 1864 dannedes der et lille tysk parti i sognet. Det mange steder lavt liggende sogn blev hårdt ramt under stormfloden i 1872, da vandet i et døgn nåede langt op mod Lysabild by. (A P Tuxen: anf skr, s 203; Litte Knudsen: anf skr, s. 92).

C F V Bendz kom fra Ø Hornum, hvor han havde stiftet bekendtskab med og imødegået den baptistiske vækkelse udgået fra Ålborg. Han var blandt de alsiske præster, der blev siddende efter 1864.

Om ham skriver biskop Godt ved en visitats i 1872: prædiken i overensstemmelse med teksten (textgemäss), hvilende på klart og fast dogmatisk grundlag. Han var en mangesidig mand, velbekendt med tysk teologi og arbejdede videnskabeligt med faget. Siden foregående bispebesøg var han blevet mærkbart mere positiv. Skønt dansksindet afholdt han sig fra enhver agitation og politisk virksomhed. Børnene var talrigt til stede ved katekisationen, og kirkegangen var god. I 1875 bemærkede bispen, at Bendz' prædiken i form og indhold erindrede om den mynsterske. Sp var i øvrigt svagelig.

(Henry Petersen: Den baptistiske Vækkelse i Nordjylland, Bd VI i Vækkelsernes Frembrud; dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1879 53.3

Pastor Bendz skrev sin eneste indberetning til synoden ca 2 mdr før sin død.

Civilstandsloven havde bevirket, at en mand havde vægret sig ved at lade sine to børn døbe. Sluttelig havde han dog ladet sig bevæge dertil. I et andet tilfælde drejede det sig om en arbejder – dansk undersåt – i et langvarigt papirløst forhold. Han fik valget mellem udvisning eller legalisering af samlivet. Han valgte den borgerlige ægteforening, men forsmåede hårdnakket den kirkelige vielse, lod dog alle sine børn døbe.

Sp mener, at mghens udtalte modvilje mod de såkaldte civilstandslove af 1874 muligt skrev sig herfra, og at deres ophævelse ville blive hilst med stor glæde.

Husandagt og bordbøn brugtes næppe mere, og der var liden eller ingen interesse for missionen. Befolkningen savnede – som det fremgik af kollekterne – forståelse herfor, især for berettigelsen af indre mission.

Kirkebesøget var i almindelighed recht befriedigend. Den overvejende del af befolkningen af alle stænder var kirkelig, og der var ingen aftagen i kirkegangen – tværtimod fandtes der glædeligt mange mennesker, der beflittede sig på regelmæssigt gudstjenestebesøg.

Der var hverken *konventikler* eller *sektvæsen.*

P g a den skærpede politiordning var der ingen grund til klage over forlystelserne, om end de meget vel kunne tåle indskrænkning.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1378, La Åbenrå)

I efterfølgeren *F E J Vogels* tid (1880-1908) blev der indført tyske gudstjenester i Lysabild om eftermiddagen den første søndag i hvert fjerdingår. Tysk konfirmation holdtes som regel søndagen før Palmesøndag, og ved katekisationerne svarede børn med udelukkende tysk religionsundervisning på tysk. (N Hansen: Statskirkens fortyskning i Nordslesvig, Sdj årb 1913, s 206).

Hidtil havde de danskvalgte landdagsmænd i

Berlin fastholdt en edsnægtelse, som bevirkede, at deres pladser i den preussiske landdag stod tomme. I 80erne skete den kursændring, der fik flere og flere danske politikere – og unge værnepligtige – til at aflægge eden for at bevare en reel indflydelse på udviklingen i deres hjemstavn. Standpunktet var ikke nyt på Als; biskop Jørgen Hansen havde ud fra de samme motiver henstillet til de danske præster at aflægge den forhadte ed, og de fleste præster på Als havde i de første år efter 1864 fulgt henstillingen. Nu var imidlertid mange af dem rejst – stadigt nye eder og politiske bønner i kirken blev afkrævet dem – og adskillige af de større proprietærer havde solgt og var rejst til Danmark. Derved gled førerskabet for danskheden i egnen over til hjemmefødte på Als, først og fremmest slagtermester Reimers, Sønderborg, og gårdejer *Hans Lassen* Lysabild (1831-96). Den sidste blev banebryder for det i begyndelsen overordentligt omstridte edsaflæggelsesstandpunkt for danske landdagsmænd. Han blev første gang valgt ind i den preussiske landdag i 1875; i 1881 aflagde han eden og kunne nu kaste sig ind i et energisk arbejde for sin hjertesag, Sønderborg amts bønders økonomiske genrejsning og uafhængighed af den preussiske stat. Uden den, mente H L, kunne det dansk-nationale og kulturelle arbejde – som han var lige så stærkt engageret i og arbejdede for i landdagen – aldrig få fast grund under fødderne. Landmændene i det augustenborgske distrikt havde betalt store afgifter til hertugerne indtil 1850, derefter til den danske stat og fra 64 til den preussiske, afgifter, der efterhånden var blevet så store, at hvert nyt slægtled faktisk skulle købe gårdene på ny. I 1890 fik en kommission med H L som formand vedtaget et lovforslag om afløsning af disse afgifter. I en tale i Haus der Abgeordneten (23/4 1890) blev det kaldt en gave til det slesvig-holstenske landbrug, ikke mindst på Als og i Sundeved på 10 millioner mark.

Hans Lassen havde været alene om landdagsarbejdet indtil 1888, til da havde hans kollegas stol i landdagen stået tom; desuden havde han en lang række tillidsposter. Arbejdsbyrden havde været tung og angrebene fra edsnægterpartiet stadige og udmattende. Hertil kom store økonomiske bekymringer. Landdagsmændenes diæter var små, og kredsene plejede at yde tilskud. Det nægtede H Ls modstandere at gøre, og han afslog stolt almisser fra dem. Alsingernes tillid til H L var derimod urokkelig. Det blev derfor en ufattelig skuffelse på Als, da det efter hans død viste sig, at han som leder af Lysabild sparekasse havde bedraget for store beløb – op imod ¼ million mark. (At beløbet blev så stort, så ud til at skyldes, at han havde forsøgt at dække den i begyndelsen mindre gæld ved fejlslagne spekulationer gennem en vekselerer i Berlin). H P Hanssen, som stod Hans Lassen nær, fortæller i sine erindringer om de forgæves forsøg på at redde sparekassen og Hans Lassens eftermæle.

Hans Lassens grav lå i mange år tilgroet og blev endog skændet. Familien havde mange gange forgæves ansøgt om lov til at rejse en sten. Et nyt slægtled ville indtage en forsonlig holdning efter genforeningen; man foreslog en sten rejst i anlægget med mindestenen over de faldne fra 1914-18, men først i 1967 kunne den rejses. Troels Fink talte, og menighedsrådets formand lovede at værne om stedet (H Hejselbjerg Paulsen: To nordslesvigske politikere i ny belysning. Sdj månedsskr 1977, s 200-206; Mindesten for Hans Lassen. Sdj månedsskr s å, s 282; Heimdal 21/1-31/3 1896; H P Hanssen: Et Tilbageblik II, 1930, s 174 ff; Hans J Hansen: Alsisk landmandsvirke, s 141 ff).

Sin kirkelige indsats udøvede Hans Lassen navnlig som medlem af provstisynoden og provinssynoden. I den første blev det ved hans forespørgsel fastslået, at det – efter nogle års stridigheder om dette spørgsmål – var tilladt at tale dansk; desuden var han virksom i salmebogssagen (Hans Nissen: Det danske Sprog paa vore Synoder. Sdj årb 1890, s 111; Heimdal 21/1 1896).

Få dage efter Hans Lassen døde gårdejer *Hans Nissen*, Viby (1842-96). H N var født i sognet, blev landbrugskandidat fra København og en tid lærer på Karise højskole. I 1888 blev han preussisk statsborger efter at have været dansk optant; men længe før den tid var hans stærkt kirkelige engagement så kendt, at tysksindede gejstlige, deriblandt Sønderborgprovsten, anbefalede hans andragende om statsborgerskabet. Nu kunne han arbejde både i provsti- og provinssynoden, hvor han gang på gang gjorde opmærksom på Nordslesvigs kirkelige nød på grund af sprogproblemet. Personligt skal han have været et hjerteligt menneske med et smittende humør.

Betydelige dansksindede mænd i sognet blev også *Hans Chr Bladt* (1862-1944), som blandt meget andet blev foredragsforeningen »Fremad«s første formand, *Peter Andresen Andersen* (1854-1944), optant til 1891, da han fik preussisk statsborgerskab, og *Nis Nissen*, Vibøge (1878-1960), som blev landdagsmand efter H P Hanssen, en politiker af skarp logik og stor slagfærdighed. (Sprogforeningens Almanak 1897, s 82 ff, 1945, s 79 f og s 83 f; Turistårbogen for Als, 1967.

Pastor F E J Vogel kom fra Ø Lindet. Han betegnes her (se Ø Lindet) som tysk, men ikke udæskende eller agitatorisk, rettænkende og retskaffen, alm afholdt, talte ret godt dansk. Kirkegangen var god.

Biskop Godt skriver ved visitatsen i 1881, at Vogels prædiken vidnede om indlevethed i Skriften og var textgemäss – på ret vis opbyggelig. Katekisationen var udformet efter Nissens Unterredungen. Børnene var vågne og villige, viste gode kundskaber, god forståelse og svarede godt, var mødt talrigt frem. Kirkebesøget var godt. Vogel havde stået sin prøve (bewährt sich) og fundet god modtagelse hos mghen. Han hørtes gerne, var agtet og afholdt (beliebt).

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1881 53.8, 86 54.9, 91 57.4, 96 57.1, 1901 51.0, 06 41.5

Deltagelse i kirkelige valg 1886 ff 4.3, 6.4, 9.2, 18.4, 9.1.%.

En samlet gennemlæsning af Vogels mange beretninger til synoden – hver for sig ganske udførlige, men stereotype og ret magre på oplysninger – efterlader et ensformigt indtryk af statiske tilstande, »folkekirkelige« i enhver henseende, harmoni og idyl. Om hans teologiske ståsted melder de intet.

Gudstjenesterne 9 led (efter den danske alterbog) opregnes. Der var altergang skærstorsdag, hver 2. søndag fra påske til høst og hver 2., evt hver søndag fra Michaelis til ind i advent. Der var ingen særtjenester undtagen på fasteonsdage. Om indførelse af ny liturgi kunne der foreløbig ikke være tale – der var velbegrundede betænkeligheder: alle forandringer (Neuerungen) på det kirkelige område blev modtaget med mistro. Måske ville indførelsen af en ny salmebog i st f *evangeliskchristelig* kunne føre til accept af en rigere liturgi og dannelsen af et kirkekor. M h t det sidste var degnen imidlertid en hindring. Efter 1890 ville sp udsætte en liturgisk reform, til en kommende synode havde behandlet indstillingen fra den kommission, der var nedsat til bearbejdelse og tilpasning af den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning. Arbejdet var færdigt o 1896, og fra 1. søndag i advent 1898 blev liturgien forsøgsvis ændret i overensstemmelse med *Liturgiske Texter til Brug ved Høimessen i dansktalende Menigheder* (indlagt ved 1896-synodens aktstykker). 300 ekspl af dette skrift blev indkøbt og for største delens vedkommende udlagt i kirken til mghens brug. Efter at kirkekollegiet havde udtalt sig til fordel for ændringen, trådte denne endeligt i kraft 5/5 1901 (beretn 1886-1903).

Fastetjenesterne blev i 1900 henlagt til om aftenen, først i Lysabild skole, senere i kirken, hvor der nu også holdtes gudstjenester nytårsaften (1901, 03).

Fra begyndelsen af 1893 indførtes der 4 tyske eftermiddagstjenester med et gnsnbesøg på 30-40 (94).

Gudstjenestebesøget angives som helt igennem godt, dog ikke for børnenes vedkommende. Dette sidste bedredes imidlertid, da der indrettedes pladser til børn ved siden af orgelet (90). Den kirkelige sans var større hos de bedrestillede end hos arbejderne – med undtagelser (86).

I 90'erne satte Vogel tal på: 8-10% af indbyggertallet (94), senere 8% af de voksne (03). I 1905 ansloges gnsn 80-100 (4.9-6.1%). Børns deltagelse var i sommerhalvåret ret talrig, da der var katekisation efter prædiken hver 2. søndag. Endelig får vi (07) at vide, at der på fest- og konfirmationsdage kom ca 300 i kirke (17.8%).

Menighedsliv. Der var i Vogels embedsperiode ingen foreninger til støtte for kirkelige formål, og der indsendtes ingen gaver via ham. Sp gav som sin begrundelse for mghens ringe opslutning om den fri Liebestätigkeit dens insulære beliggenhed, der besværliggjorde forbindelsen til fastlandet, men hovedsagelig det faktum, at så godt som alle beretninger og tidsskrifter sagen angående udkom på tysk og derfor – med få undtagelser – var uforståelige for folk. Der var ikke sjældent husindsamlinger til fordel for Bethel ved Bielefeld, Ricklingen og drankerhjemmet Salem, og de gav ofte glædelige resultater, hvorimod kirkekollekterne ikke tilfredsstillede selv beskedne forventninger. Sp ville naturligvis bestræbe sig på at vække sansen for foreningsarbejdet, men ventede sig ikke stort deraf

Forstanderskabet var tiltrådt som medlem af Landsbibelselskabet (87-90).

Bibeltimer afholdtes ikke, bl a med den sælsomme begrundelse, at bænkene i skolerne var for små (96). Senere kom en mere sandsynlig frem: der syntes ikke at være trang til stede, og sp forventede intet resultat af evt anstrengelser (99).

Med århundredskiftet kom der måske lidt mere gang i tingene. Der var nu missionsinteresse, mest vendt mod Nordslesvigsk Missionsforening, der havde fejret sin forårsfest i kirken og prghaven med levende deltagelse af den lokale mgh. Gaverne herfra beløb sig til 350 M. Også husindsamlingerne til fordel for Landesverein f i Mission gav nu ret gode bidrag, ligesom provstikolportøren besøgte sognet (03). Den 19/9 06 var der missionsfest for Nordslesvigsk Missionsforening (07).

Søndagsfred: ingen overtrædelser af sabbatsanordningen (1886 et passim).

Sektvæsen: intet, ej heller var sådant at befrygte (86 et pass).

De sædelige tilstande var i mange henseender glædelige. Egentlige drankere var en sjældenhed, derimod ikke overtrædelser af 6. bud (86). I seksuel henseende var der således manche Schaden at beklage (3 af 36 fødsler uden for ægteskab), og de førstefødte hos unge par kom ofte »for tidligt« (87).

Flere med hang til druk havde med godt resultat indmeldt sig i Good-Templar (93), og mens der (99) fremdeles var megen usædelighed, var druk taget meget af. Good-Templar virkede (03) stadig i sognet.

De sociale tilstande var gunstige. Bortset fra godset Kegnæsgd var brugene af passende størrelse, så en familie kunne leve godt, men ikke i overflod. Befolkningen – mest velsitueret middelstand – var driftig, mådeholden og nøjsom, og arbejderne savnede sjældent lønnende arbejde (86-93).

Her – som overalt – var der i 90'erne mangel på tjenestefolk, hvilket bevirkede, at husbonderne ikke mere kunne holde tugt blandt folkene. En særlig fare for ungdommens sædelighed opstod ved, at så mange tjenestefolk flyttede til de ledige pladser sydfra (94).

For at holde karlene fra at drive om på vejene havde man påbegyndt en undervisning i husflid, og man forventede herved at kunne udøve god indflydelse på ungdommens sædelighed (96).

Forskellen mellem arbejdere og arbejdsgivere var ikke fremtrædende (96) – endnu så sent som 1901 holdt man fast ved det gamle bordfællesskab på gårdene, og da dygtige arbejdere tjente en god løn, selv om vinteren, var der ingen grund til frygt for, at socialdemokratisk agitation skulle finde grobund i sognet.

For flere år siden (90) var der stiftet et tysk folkebibliotek ved regeringens gave. Det benyttedes kun lidt dengang, og dette blev ikke siden bedre (1903).

Til varetagelse af sygeplejen havde man i fællesskab med Tandslet ansat en uddannet sygeplejerske (93), og hun suppleredes nogle år senere med endnu en. Ved pludselig opstået nød var der rundelig privat hjælpsomhed.

Blandt de tilflyttede tjenestefolk og arbejdere var der ikke så få katolikker – i 1899 ikke mindre end 9. I 1901 meldtes om 2 katolske husfædre, af hvilke den ene var evangelisk gift. Parrets børn var døbt i Landskirken og deltog i skolens religionsundervisning. Tallet på tjenestefolk af den katolske tro var sp ukendt, men oversteg ikke 10.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1378-1382, La Åbenrå)

Pastor *H A Langlo* (1908-20) kom fra Skrave, hvor han havde haft et godt og hjerteligt forhold til mghen. Han var initiativrig og samlede en stor mgh om sin forkyndelse. I denne lød der ægte lutherske toner, forbundet med et varmt, fromt og pietistisk indslag. Han optrådte med stor takt i nationale spørgsmål, hejsede f eks aldrig det tyske flag ved den ny prg (se Skrave).

Om temperaturen i Langlos forkyndelse giver de 3 beretninger (1909, 15, 17) naturligt nok in-

gen oplysning. At den var pietistisk, er derimod sikkert nok, også, at den fremkaldte vækkelse, om end først mod midten af krigen.

Efter provst Valentiners død overtog Langlo Sønderborg provsti (1919). Han skrev – vistnok ene af de 3 tyske provster i overgangstiden – sine embedsskrivelser (eller de fleste af dem) på dansk. I 1920 flyttede han sydpå.

1909-beretningen er kort og beskæftiger sig mest med forholdene 1903-08.

Altergangsfrekvens 1909 43.5, 14 46.4, 19 48.9

Deltagelse i kirkelige valg hhv 10.6, 8.0, 6.7%

Gudstjenesteordningen uforandret med aftentjenester i fasten og hver 14. dag katekisation med skolebørnene efter gudstjenesten.

Gudstjenestebesøg ca 80 i gnsn (o 4.7%).

Menighedsliv. Der indkom nogle gaver til ydre mission. I efteråret 1908 havde der været vist lysbilleder til fordel for Gustav-Adolfforeningen med godt besøg.

I øvrigt 100% »folkekirkelige« forhold.

De sædelige tilstande var overmåde lidt tilfredsstillende. Foruden de gravide brude kunne der også ellers noteres mange overtrædelser af det 6. bud.

Sociale tilstande. Jordfordelingen var særlig gunstig, men »man må vænne sig til særdeles mindreværdige tjenestefolk. For det meste holder de sig borte fra gudstjenesten«.

Good-Templar havde ca 10 medlemmer, men en anden afholdsforening havde fundet større tilslutning.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1383, La Åbenrå)

Vi skal herefter beskæftige os med de 2 beretninger, der dækker Langlos egen tid i Lysabild. Det er måske værd at erindre sig, at de to nabopræster, Mahler i Tandslet og Langlo i Lysabild, »trak på samme kirkelige hammel«.

Langlos beretninger fra krigens tid er begge velskrevne og udførlige, men vidt forskellige i tone. Den første (24/4 15) bærer til en vis grad resignationens præg, mens den sidste (30/4 17) – sjældent for denne art af dokumenter – i ligefrem begejstring skildrer vækkelsens frembrud (ved juletid 15) og dens foreløbige højdepunkt i 1916.

Gudstjenesteordning uforandret. Sp fandt med beklagelse den mening fremherskende, at alt, hvad der gik udover skriftlæsning, bøn og trosbekendelse, var mere eller mindre undværlige led i gudstjenesten. Følgelig var deltagelsen i den liturgiske sang kun ringe, om end de unge piger blandt hans egne konfirmander var begyndt at synge med. Især var kyriets betydning – trods gentagne forklaringer – ikke trængt ind i folks bevidsthed. Det var også en svær opgave at sætte liv i (beleben) salmesangen, da mænd syntes, det lå under deres værdighed at synge med. For at afhjælpe miseren gik han under sangen op og ned gennem kirken for at trække mghen med – det var kun lykkedes særdeles delvist. Under en gdrs gode ledelse var der før krigen dannet et kirkekor, der på festdage havde været mghen til stor glæde. Men *under* krigen var det umuligt at holde sammen på det.

Der var fastetjenester om aftenen. Det var mest kvinder, der mødte op, gerne i et antal af over 100. Børnegudstjeneste (deltagelse recht zahlreich, ca 80) holdtes 1 gang pr måned søndag eftm i kirken. Om sommeren var der en børnefest i prghaven.

Ugentlige Kriegsbetstunden blev afholdt i kirken fra krigsudbruddet, til bibeltimerne begyndte. Til en begyndelse strømmede »store skarer« til, og »uddelingen af den hl nadver i den mørke kirke, med kun alterlysene brændende, var da hver gang et særligt festligt højdepunkt«. Da skrækken havde lagt sig, tog besøget af, var hele tiden godt, om end ikke overvældende. Mange blev borte, fordi »enhver tale om krigen var dem uudholdelig« (15).

I 1917 hører vi, at gudstjenester var blevet afholdt som sædvanlig, dog eftermiddagstjenester, når sp havde været ude som vikar.

Gudstjenestebesøget var ikke aftaget, ej heller tiltaget synderligt til krigsudbruddet. Derefter havde det ligget over førkrigsniveau, men ikke meget. Gnsn for festdage i 1914 var 379 (22.5%), for alm søndage 155 (9.2%). Af åndelig bevægelse var der ikke meget at spore: krigen bragte ikke en afgjort omsindelse (15). – 1916 lå gnsn på 157 (9.3%), hvilket iflg den officielle statistik placerede Lysabild som nr 7 blandt provstiets sogne. Nr 1 var Tandslet med 10.3%.

Vækkelsens gennembrud skildres som sagt i opstemte vendinger, 1915 og 16 havde været betydningsfulde år for mghen: »Ganske vist er de store forhåbninger, der knyttede sig til krigens prøvelser, ikke blevet opfyldt på en sådan måde, som mange troende tænkte sig det; men der er ganske umiskendeligt sket et stort fremskridt i Guds riges vækst i menneskehjerterne. Det gudstjenstlige liv var navnlig i året 1916 nået op på et vist højdepunkt, som det synes at have overskredet siden begyndelsen af 1917. I det ny år er besøget måske, også som følge af de mange indkaldelser, ringere. Men sporene fra året 1916 er letkendelige (?), især blandt ungdommen, og giver forhåbning om, at der efterhånden danner sig en bevidst og afgjort troende ungdom, der står i den stærkeste modsætning til den letfærdige ungdom, som den også, netop under krigen, har udviklet sig stedse mere ... Særdeles mange yngre mennesker deltager i søndagsgudstjenesten, i særlig grad naturligvis kvindelig ungdom, som ved at synge godt med forskønner gudstjenesten« (17).

Menighedsliv. Deltagelsen i bibeltimerne (hver 14. dag fra nov til fasten i Skovby, Mommark og Lysabildskov) havde været meget glædelig, navnlig i det sidste år og især i Skovby, hvor »store skarer« samledes (15). Også de flg år sluttede »en temmelig stor kreds« op om disse forsamlinger, der hidtil havde været holdt rundt om i hjemmene, men nu var henlagt til 3 skoler. »Det så festligt ud, når der foran hver plads brændte et lys i st for den sædvanlige petroleumsbelysning« (17).

Der var også på anden vis rig lejlighed til at høre ordet. Der havde (15) været holdt Bibelbesprechungen i prg i 3 år, som det sidste år (vel 1914) kun var vokset lidt – til ca 20. Efter 17-beretningen indfandt der sig så rigeligt 20 til disse månedlige møder, og tallet var i vækst. Deltagelse heri følte sig åbenbart som en art bekendelseshandling: »... det betyder noget, når nogen beslutter sig til at komme i denne kreds« – mændene måtte jo i høj grad savnes, da de for største delens vedkommende var indkaldt.

Sp måtte (15) beklage, at sognet ikke havde nogen Jünglingsverein. Derimod samledes ca 20 unge piger til et månedligt møde i prg. Kristi Himmelfartsdag 1914 holdtes en ungdomsfest ved Mommark Færge med en deltagelse på ca 600, mest unge mennesker.

Det mest succesrige arbejde i 1916 havde været ungdomsarbejdet: »Straks efter jul 1915 begyndte en bevægelse blandt de unge kvinder. Mens det til da kun med den største møje havde været muligt at samle en flok, blev sagen nu båret af de unge, der var kommet til en glad, afgjort tro. Deltagernes antal er ca 50, der synges meget og bliver ellers kun holdt Bibelbesprechungen. Der er nu også gjort en begyndelse til en samling af den mandlige ungdom«. Der blev holdt udflugter med og foranstaltet julefest for ungdommen. Den tidligere omtalte ungdomsfest i Mommark havde i 1915 samlet særdeles stor tilslutning, der dog langt var

Haderslev Stift er det tiende og sidste bind af Dansk Præste- og Sognehistorie, der omhandler præsterne og sognenes kirkelige og folkelige historie især med henblik på tiden efter 1850; desuden meddeles præsternes data, hovedtræk af sognenes topografi og skolehistorie og oplysninger om kirkerne.

Af de foregående bind kan følgende hefter leveres:

Københavns Stift (i alt 8 hft.) ..... hft. 2-5 og 8
Fyns Stift (i alt 9 hft.) ..... hft. 1, 3-4 og 6-9
Roskilde Stift (i alt 11 hft.) ..... hft. 7 og 9-11
Lolland-Falsters Stift (i alt 4 hft.) ..... hft. 3
Århus Stift A (i alt 8 hft.) ..... hft. 1, 4-5 og 7-8
Århus Stift B. Randers Amt (i alt 9 hft.) ..... hft. 1-2, 4-7 og 9
Viborg Stift (i alt 12 hft.) ..... hft. 11 og 12
Ålborg Stift (i alt 11 hft.) ..... hft. 7 og 11
Ribe Stift (i alt 17 hft.) ..... hft. 1-6, 8, 10-14, 17 og registerhæfte
Ribe Stift, særudgave (den sønderjyske del, i alt 6 hft.) komplet.

Pris: 30 kr. pr. hefte. Særudgaven leveres komplet for 100 kr. ved bestilling af Haderslev Stift. Dens hft. 4, 5 og 6 dækker Ribe Stifts hft. 15-16, som er udsolgt. Et supplementshefte, udg. 1974, der ajourfører Københavns og Helsingør Stifter, kan leveres for 30 kr. Desuden kan P. Nedergaard: 100 danske præsteslægter leveres for 30 kr.

I redaktionen medvirker Inga Blåbjerg, John W. Oldam, Henry Petersen og Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby, giro 8204799 (tlf. 02 - 87 95 36).

Subskriptionspris: 55 kr. Uden subskription: 70 kr.

Prisen skal kun dække trykning, moms og levering.